POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2020 | 1]

háborús propaganda • Bajcsy-Zsilinszky Endre • budapesti közkonyhák •
cselédsors • radikális jobboldal • Tanácsköztársaság

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Johancsik János, Krausz Tamás, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Vida István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor, Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár),
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Tördelés: Volos Bt.
A szerkesztőség címe: 1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.multunk.hu
Tel.: 311-4866 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: SÉD Nyomda, Szekszárd. www.sednyomda.hu
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
INDEX 25 700 ISSN 0864-960X

A címlapon:
Sztálingrád szelleme. „Aztán hiszed, hogy legyőztél, Sztálin, de én foglak legyőzni téged!"
Eredeti: Erich Schilling (1885–1945). Forrás: Simplicissimus, 1943. február 17.

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

LXV. évfolyam 1. szám

→

A világelnök. „Jól van, Mr. Atlasz, adja szépen oda az uramnak, ő sokkal jobban csinálja.”
Eredeti: Erich Ohser (1903–1944). Forrás: Kladderadatsch, 1942. május 31.

Háborús propaganda

FÓRIS ÁKOS

Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója

„Mind közelebb kerülünk ahhoz az új Európához, amelynek békéjét, nyugalmát nem veszélyezteti többé a titokzatosság leplébe burkolt, a legkülönbözőbb rémtettek, tömeggyilkosságok híreivel mind félelmetesebbé maszkírozott szovjethatalom”[1] – összegezte jövőképét az Esti Ujság publicistája 1941 augusztusában, a szmolenszki katlan felszámolása után.

Az ellenség „tömeggyilkosságok híreivel” való „félelmetesebbé maszkírozása”, tehát az atrocitáspropaganda[2] egyes értelmezések szerint már a keresztes háborúk legitimációja során is tetten érhető,[3] viszont a pszichológiai hadviselés professzionális formájává az első világháború során vált.[4] Amíg az első világháborúban az atrocitástörténetek középpontjában a központi hatalmak nyugati valamint a szerb fronton elkövetett vélt vagy valós hábo-

[1] Sz. n.: A keleti diadal. *Esti Ujság,* 1941. augusztus 7. 3.

[2] Fogalmi meghatározását lásd David G. Bromley–Anson D. Shupe Jr.–J. C. Ventimiglia: Atrocity Tales, the Unification Church, and the Social Construction of Evil. *Journal of Communication,* 1979/September. 43–45.; Paul Morrow: A Theory of Atrocity Propaganda. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development,* 2018/1. 47–51.; David Welch: Atrocity Propaganda. In: Nicholas J. Cull–David Culbert–David Welch: *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present.* ABC-CLIO, Santa Barbara–Denver–Oxford, 2003. 23–25.

[3] David Welch: I. m. 23.

[4] Az első világháború tapasztalatainak leghíresebb összefoglalását adja: Harold D. Lasswell: *Propaganda technique in the World War.* K. Paul, Knopf, London–New York, 1927. Az atrocitáspropagandára vonatkozólag: Uo. 77–101.

rús bűnei álltak,[5] addig a második világháborút a német–szovjet atrocitásháború határozta meg, mivel a háború totális jellege, valamint a német és a szovjet hatalom térbelileg is egymást átfedő atrocitásai és tömeggyilkosságai megteremtették az ellenség delegitimálásának és dehumanizálásának igényét és lehetőségét.

A Szovjetunió által 1939-ben és 1940-ben elfoglalt balti, belorusz és galíciai területeken a társadalom radikális átalakítása keretében több százezer embert deportált és börtönzött be a szovjet állam. Mivel az NKVD nem számított a német támadásra, 1941 júniusában mind az ukrán, mind a balti térségben tömeges letartóztatásokat eszközölt, így a német támadás idején a határ menti térség börtönei túlzsúfoltak voltak a politikai foglyoktól. A támadást követően elrendelték a foglyok evakuálását a térségből, amely több helyen az „ellenforradalmi elemek" kivégzését jelentette. Egy 1942. januári NKVD-jelentés szerint a több mint 180 ezer fogvatartott közül az evakuálás során a börtönökben 9817, azok falain kívül 1443 rabot lőttek agyon, 1057-en pedig meg nem nevezett módon haltak meg a transzportokban.[6] Az újabb kutatások szerint a visszavonulás káoszában akár a 20 ezer főt is meghaladhatta a meggyilkolt rabok létszáma.[7]

Habár a német szervek számoltak azzal, hogy a szovjet atrocitások bizonyítékaira fognak lelni, a börtönökben elkövetett tömeggyilkosságokra nem számítottak.[8] A német propaganda gyor-

[5] Arthur Ponsonby: *Falsehood in War-Time. Containing An Assortment Of Lies Circulated Throughout The Nations During The Great War.* George Allen & Unwin Ltd, London, 1928. 128–134. Az első világháborús atrocitáspropaganda osztrák–magyar vonatkozásairól: Pollmann Ferenc: Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború. In: Ifj. Berényi Iván–Boka László–Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016. 75–85.

[6] Sowjetischer Bericht zu den Ergebnissen der Evakuierung von Gefangegen aus den Gefängnissen des NKWD vom 24.1.1942. Idézi: *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*. Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg, 2002. 93.

[7] Ksenya Kiebuzinski–Alexander Motyl (eds.): *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2017. 38–39.

[8] Dieter Pohl: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. Fischer, Frankfurt, 2011. 136.

san reagált, és július elején átfogó propagandakampányt indítottak a szovjet tömeggyilkosságok bemutatására. A nyugatukrán és litván területeken fellelt mintegy 25 börtön-tömeggyilkosság helyszíne közül[9] Dubno,[10] Sambor,[11] de leginkább Lemberg[12] került a német propaganda előterébe.[13] Ezzel kezdetét vette a keleti fronton a német–szovjet atrocitásháború, mely tetőpontját 1943-ban német részről a katyńi és vinnyicai tömegsírok feltárásával, szovjet részről a krasznodari és harkovi háborús bűnös per megrendezésével érte el.[14]

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy az 1941 nyarán, az NKVD által börtönökben elkövetett tömeggyilkosságok[15] magyarországi recepcióját vizsgáljam meg. Először meghatározom azokat a hírforrásokat, amelyeken keresztül a magyar nyilvánosság értesülhetett az atrocitásokról. Tanulmányom második felében pedig az atrocitásokról szóló írásokat elemzem három szempontból: 1. hogyan mutatták be az áldozatok és elkövetők

[9] Jan T. Gross: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton University Press, Princeton, 2002. 179., 346., 118. végjegyzet.

[10] 1941. június 23–24. éjjelén 550 foglyot lőtt agyon a fogolyőrség.

[11] 1941. június 22-től a foglyokat 5–10 fős csoportokban rögtönítélő bíróság elé vitték, amik ítélete nyomán agyonlőtték őket. Amikor a német csapatok már megközelítették a várost, a börtönőrség a foglyok nagy részét a börtön udvarára terelte, ahol tüzet nyitott rájuk. Összesen mintegy 600-an haltak meg.

[12] 1941. június 22. és 28. között a város négy börtönében legalább 2100, más források szerint akár 4000 foglyot lőttek agyon.

[13] Bogdan Musial: *„Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen". Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Propyläen, Berlin, 2000. 200–209.; Kai Struve: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer. Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. De Gruyter, Berlin, 2015. 392–394.

[14] Legújabban erről: Andrej Angrick: *„Aktion 1005" – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine „geheime Reichssache" im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda*. Wallstein, Göttingen, 2018. 400–458. – Katyń magyarországi visszhangjáról lásd Mester Attila*: Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2015. 90–102.

[15] Tanulmányomban nem térek ki a szovjet uralomhoz köthető más háborús bűncselekményekre, úgymint a hadifoglyok elleni atrocitások, városrobbantások, a Vörös Hadsereg tagjainak kivégzése, a németek deportálása, a visszavonulás során az infrastruktúra elpusztítása stb.

körét; 2. hogyan ábrázolták a gyilkosságokat; 3. milyen szélesebb kontextusba helyezték a tömeggyilkosságokat.

A kutatás lehetőségeit meghatározza, hogy a magyarországi propagandát irányító szervek iratanyagai nem maradtak fenn. Nem lelhetők fel a honvédségi tájékoztatást irányító és azt előállító szervek (elsősorban a Vezérkari Főnökség [VKF] 2., majd 6. osztálya, a haditudósító század, Vitézi Rend Zrínyi Csoportja) anyagai. Emellett a polgári sajtóirányításra vonatkozó anyagok is rendkívül hiányosak a taglalt időszakra vonatkozólag.[16] Emiatt alapvetően a propaganda – a *Hírforrások* fejezetben kifejtett – produktumain keresztül vizsgáljuk meg a háborús tájékoztatás befolyásolását.

Ennek ellenére a hazai szakirodalomban – mind a forráskötetekben,[17] mind a szaktanulmányokat tekintve[18] – átfogóbb

[16] 1941 nyarán még nem alakult ki a sajtóértekezletek rendszere. A Sajtóellenőrző Bizottság Márkus László, Szinai Miklós és Vásárhelyi Miklós által rekonstruált, megmaradt iratai alapján a tanulmány szempontjából legfontosabb, a háború első két hónapjára vonatkozó iratanyag nem maradt fenn. Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 55–322.

[17] Joó András (szerk.): *„…a háború szolgálatában": főszerkesztői értekezletek, 1942 szeptember 22.–1943. augusztus 25.* Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2007; Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): I. m.; Balogh Margit–Andreides Gábor–Z. Karvalics László–Tátrai Gábor (szerk.): *A szakadék szélén. Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22.–1944. március 10.* Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2006. A magyar sajtó irányítói közül többek emlékirata is megjelent: Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. II. k.; Szakály Sándor (szerk.): *Náray Antal visszaemlékezése, 1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988; Ullein-Reviczky Antal: *Német háború–orosz béke: Magyarország drámája*. Európa Könyvkiadó–História. Budapest, 1993.

[18] Andreides Gábor: A Magyar Távirati Iroda története a második világháború alatt. *Médiakutató,* 2011/2. 97–105.; Márkus László–Vásárhelyi Miklós: A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében. *Történelmi Szemle,* 1979/3–4. 505–521.; Sipos Balázs: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni". Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In: Joó András (szerk.): I. m. 7–34.; Szász Zoltán: A Magyar Rádió a második világháborúban (1939–1944). In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Tömegkommunikációs Kutató Központ, Budapest, 1975. 149–202.; Z. Karvalics László: „Hírek által homályosan". A hintapolitika önarcképéhez. In: Balogh Margit–Andreides Gábor–Z. Karvalics László–Tátrai Gábor (szerk.): I. m. 9–23.

képet kaphatunk a háború alatti sajtóirányításról, mint annak tartalmáról. A világháború alatti antibolsevik propagandáról elsősorban Pihurik Judit, Sipos Balázs, Turbucz Dávid és Vörös Boldizsár művei adnak áttekintést.[19] A hazai historiográfiában az atrocitáspropaganda kérdése csak az első világháború kontextusában jelenik meg,[20] még ha Mester Attila doktori disszertációjában áttekintést is ad a katyńi tömeggyilkosság magyarországi recepciójáról.[21] Habár széles körű szakirodalom áll rendelkezésre mind a német propaganda működésének, illetve tartalmának elemzésére, az 1941-es tömeggyilkosságokat követő propagandakampány részletes feldolgozása még nem történt meg. Bogdan Musial és Kai Struve a Szovjetunió elleni hadjárat első heteinek kelet-galíciai erőszakhullámáról írt munkáiban egy-egy alfejezet erejéig foglalkoztak a propaganda kérdésével,[22] John-Paul Himka pedig egy ukrán lap példáján vizsgálta a szovjet atrocitások ukrán recepcióját.[23]

[19] Pihurik Judit: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle,* 2005/1–2. 99–127.; Pihurik Judit: A propagandán innen és túl. Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból. In: Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról.* Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2018. 117–131.; Sipos Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk,* 1996/2. 107–132.; Turbucz Dávid: Horthy Miklós vezérkultusza és a háborús propaganda. In: Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945. Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 257–270.; Boldizsár Vörös: Die Darstellung der Sowjetunion an der budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus." *Sic Itur ad Astra,* 1990/The European Paradigm. 42–54.

[20] Pollmann Ferenc: I. m. 75–85.

[21] Mester Attila: *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989.* Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2015. 90–98.

[22] Bogdan Musial: I. m. 200–209.; Kai Struve: I. m. 392–394.

[23] John-Paul Himka: Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: Krakvis'kivisti', the NKVD Massacres in 1941, and the Vinnystia Exhumation. In: Omer Bartov–Eric D. Weitz (eds.): *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands.* Indiana University Press, Bloomington, 2013. 378–398.

Hírforrások

A szovjet tömeggyilkosságokra vonatkozó korabeli publikációk három típusát különböztethetjük meg: a hírügynökségi híreket, az 1941 nyarán megjelent helyszíni tudósításokat, valamint az események későbbi, propagandakiadványokban való feldolgozását.

Habár a magyar propagandairányítás csak 1942 második felére épült ki teljesen,[24] Ullein-Reviczky Antal rendkívüli követ vezetésével a háború elején is erőteljes irányítás mellett működött a magyarországi sajtó.[25] A honvédségi hírek tekintetében már a Sajtóellenőrző Bizottság 1939. szeptemberi megalakulásánál meghatározták, hogy cenzúrázatlanul csak az „MTI közlései hozhatók, egyébként csak VKF hozzájárulással".[26] Alapvetően ezt az eljárásmódot erősítette meg Ullein-Reviczkynek a katonai helyzettel foglalkozó hírekkel kapcsolatban kiadott 1941. június 27-i utasítása: „A vezérkar és a külügyi sajtófőnök megkérdezése nélkül közölhető minden DNB-hír[27] – kivéve a magyar katonai vonatkozásúakat – és a Stefánia Iroda[28] útján közölt olasz hadijelentés. Minden más hír kiadása előtt megkérdezendő a vezérkar. Ha a közlést a vezérkar nem engedélyezi, a hír háziba[29] teendő. Ha a vezérkar a közlést engedélyezi, akkor jóváhagyás végett a jelentés bemutatandó, illetve beolvasandó a sajtófőnöknek."[30]

A tömeggyilkosságokra vonatkozó hírügynökségi jelentések döntő hányada – a német propagandakampányt követve – július

[24] 1942 áprilisában állították fel a Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztériumot, május és július között megszervezték a VKF 6. Nemzetvédelmi és Propagandaosztályát, szeptemberben pedig a főszerkesztői értekezletek révén koordinálták hatékonyabban a sajtó munkáját.

[25] Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 209–239.; Vásárhelyi Miklós: Sajtócenzúra 1939–1944. In: Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): I. m. 5–48.

[26] Uo. 58.

[27] Deutsches Nachrichtenbüro, a hivatalos német hírügynökség a nemzetiszocializmus időszaka alatt.

[28] L'Agenzia Stefani, a hivatalos olasz hírügynökség.

[29] A *Házi Tájékoztató*ban elhelyezett szövegek az MTI szerkesztőségeinek belső, bizalmas tájékoztatására szolgáltak.

[30] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) K 428. s) 284. sz. ki nem adott közlemény. 1941. június 27. 11 óra 15 perc.

4. és 10. között jelent meg, amihez csatlakozott magyar részről július 9-én a VKF tudósítása a Sztaniszlau környéki tömeggyilkosságról. Az atrocitásokról készült beszámolók szinte teljes egészében megegyeztek a német interpretációkkal, még ha a kiegyensúlyozottabb tájékoztatás látszata végett a tömeggyilkosságokról a zürichi,[31] stockholmi[32] és New York-i lapok híreit[33] is átvette a Magyar Távirati Iroda (MTI), illetve ennek nyomán több magyarországi napilap.

A hírügynökségi cikkek megjelentetésénél a lapok mozgástere alapvetően arra korlátozódott, hogy mennyi, a szovjet atrocitásokkal kapcsolatos hírügynökségi hírt jelentetnek meg, illetve szerkesztőségi kommentár keretében adtak-e további értelmezést a tömeggyilkosságoknak. Ezzel a lehetőséggel elsősorban a német propagandát szorosan követő szélsőjobboldali lapok éltek. Így az *Új Magyarság* – változatos címek alatt[34] – július elején külön rovatban foglalkozott a szovjet atrocitásokkal. Rajniss Ferenc *Magyar Futár*ja egész oldalas fotómontázzsal mutatta be a dubnói és lembergi tömeggyilkosságot.[35] Különösen szembetűnő a szovjet atrocitások kiemelt szerepe az említett sajtótermékekben, ha összehasonlítjuk azzal, hogy a németellenes *Magyar Nemzet*ben hogyan jelentek meg ezek az események.[36] A lapban sem kommentárt, sem pedig kiemelt címet nem kaptak a szovjet atrocitásokról szóló hírek. Így a „GPU lembergi vérfürdőjéről" csupán egy mondatban, a napilap berlini tudósítójának telefonjelentéseinek

[31] Sz. n.: Géppuskával és géppisztolyokkal lőtték halomra az ukrán foglyokat a lembergi GPU-ügynökök. Egy svájci újságíró megrázó tudósítása a „lembergi pokolról" *Függetlenség,* 1941. július 9. 4.

[32] MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 7. 12. kiadás 14 óra 25 perc.

[33] MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 7. 5. kiadás 11 óra 5 perc.

[34] „Részletjelentések a német győzelmekről és a vadul kegyetlen bolsevista terrorról" (július 4.); „Részletjelentések a németek keleti győzelmeiről és a vadállatias bolseviki rémtettekről" (július 5.); „Részletjelentések a német győzelmekről és a bolsevisták vad terrorjáról" (július 6.); „Részletjelentések a németek győzelmeiről és a bolsevisták vad terrorjáról" (július 8.); „Bolsevista rémtettek" (július 9.)

[35] *Magyar Futár,* 1941. július 17. 4–5.

[36] Hasonló módon reagált a katyńi tömeggyilkosság híreire is. Mester Attila: I. m. 92.

keretében foglalkozott.[37] A Sztaniszlauban és Kolomeán történt tömeggyilkosságokról szóló MTI-hírt pedig csak a 7. oldalon szerepeltette.[38] A Szakasits Árpád szerkesztette *Népszavá*ban pedig említés szintjén sem jelentek meg ezek az események.

A hírügynökségi források mellett a katonai és a polgári sajtó helyszíni beszámolókat is megjelentetett a szovjet területeken elkövetett bűncselekményekről. Ugyan Mikes Ferenc, a *Függetlenség* tudósítója – a német hatóságok engedélyével – Rigából készíthetett tudósítást az ott fellelt tömeggyilkosságokról,[39] a hadműveleti területről készült beszámolók elsősorban a magyar csapatok által ellenőrzés alatt tartott szovjet területekről készültek. Ennek kapcsán elsődleges kérdés, hogy a keleti hadműveleti területeken működő magyar csapatoknak milyen közvetlen tapasztalatuk volt a vizsgált eseményekről.

A Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest megmaradt iratanyagában kevés információ található a feltárt atrocitásokról.[40] A 8. határvadászdandár összefoglaló jelentése szerint az előrenyomuló Pisky-csoport július 4-én Veldiersben kivégzett túszokra lelt.[41] A 3. hegyi zászlóalj ugyanazon a napon Zabiera faluban „állati módon megkínzott, petróleummal leöntött és összeégetett hullákat" talált.[42] Ezek a gyilkosságok viszont nem jelentek meg a magyar nyilvánosságban, csupán a megjelentetett hadinaplók-

[37] Sz. n.: Berlini tudósítónk telefonjelentése. *Magyar Nemzet,* 1941. július 6. 3.

[38] Sz. n.: Tömegkivégzések és bolsevista terrorbűncselekmények Sztaniszlauban és Kolomeán. *Magyar Nemzet,* 1941. július 11. 7.

[39] Mikes Ferenc: A Függetlenség munkatársának helyszíni riportja a rigai cseka-pokolról. *Függetlenség,* 1941. július 24. 2.

[40] Ez valószínűleg abból következik, hogy a rendkívül heterogén iratanyag alapvetően azokat a – gyakran utólagosan szerkesztett, összeállított – jelentéseket tartalmazza, amiket a Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest műveleteinek kiértékeléséhez, és a Szovjetunió elleni háború első szakaszának hadműveleti tapasztalatainak oktatásához gyűjtöttek valamint állítottak össze. Ezért a csapatok szűken vett hadműveleti tevékenységén túl – például hátsó területi igazgatásról – rendkívül kevés információt tartalmaz az iratanyag.

[41] HIM Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) II. Kárpát-csoport, 1. dob. II/3. A 8. határvadász dandár előrenyomulása a Dnyeszterig, 11.

[42] HL II. Kárpát-csoport, 1. dob. II/4. Az 1. hegyidandár áttörése a Kárpátokban, 13.

ban találhatunk erre vonatkozó utalásokat.[43] Az MTI július 9-i jelentéséből tudhatjuk, hogy „Turka, Skole, Kalusz, Stanislau, Nadworna, Kolomea és Horodenka városokban, és a falvakban is szinte kivétel nélkül állati kegyetlenséggel legyilkolt holttestek egész tömege került napvilágra".[44]

Sajnos a Hadtörténelmi Levéltár iratanyagában nem található arra vonatkozó információ, hogy a Sztaniszlaut július 4-én elérő magyar csapatok milyen körülmények között szembesültek a Kárpát-csoport területén fellelt legnagyobb, és a magyar propaganda által leginkább kiaknázott tömeggyilkossággal. Szovjet jelentések szerint a sztaniszlaui börtön 2923 fős létszámából 1000 foglyot lőttek agyon, de a szakirodalomban – általában az 1940-ben agyonlőttekkel együtt – 2000-2500 fős áldozatszám is megjelenik.[45] Ukrán források alapján megállapítható, hogy a tömeggyilkosságok nyomait először nem a magyar csapatok, hanem a helyi lakosság fedezte fel. A szovjet csapatok visszavonulása után a lakosság betört a börtönbe, és a várost elérő magyar csapatokat már az ukrán nacionalista városvezetés által igazgatott Sztaniszlau fogadta.[46] A sztaniszlaui eset mellett két, magyarok által feltárt tömeggyilkosság kapott jelentős figyelmet. A nadvornai tömegsírokkal[47] Hunt Béla propagandakötetében,[48] valamint egy ukrán lap cikke alapján[49] foglalkozott a magyar sajtó. Az ismertetett eseteken kívül pedig július 21-én megjelent a honvéd haditudósító

[43] K. I.: Hegyi huszárok Oroszföldön. In: Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról...* Hollósy Nyomda, Budapest, 1942. 13.; Postha Vilmos: Élményeim a Szovjetoroszország elleni hadjáratban (Hadinapló). In: Kriston József–Postha Vilmos (szerk.): *Legénységi hadinaplók*. Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, Budapest, 1942. 15.

[44] MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 9. 32. kiadás 21 óra 45 perc.

[45] Oleh Romaniv–Inna Fedushak: Western Ukrainian Tragedy 1941 – *Zahidnoukrajinszka trahedija 1941*. Shevchenko Scientific Society/Naukove tovaristvo im. Sevcsenka, Lviv–New York, 2002. 60.

[46] Kai Struve: I. m. 632–633.

[47] 1941 júliusában Nadworna közelében három tömegsírban 82, valószínűleg a sztaniszlaui börtönből elhurcolt fogoly holttestét tárták fel. Uo. 633.

[48] Hunt Béla: *Szemtől-szembe a vörös pokollal*. Új Magyar Út, Budapest, 1941. 20–21.

[49] Sz. n.: Állati kegyetlenséggel mészárolták le az ukrán nacionalisták százait a vörös hóhérok. *Nemzeti Újság,* 1941. augusztus 17. 12. Az eredeti cikket lásd Sz. n.: Szlidami Krivavoho NKVD. *Volja Pokuttja,* 1941. augusztus 3. 4.

század beszámolója a Kamenyec Podolszkijban – állítólagosan – fellelt[50] templombörtön borzalmairól.[51]

A magyar olvasók a hírügynökségi anyagokon kívül elsősorban a Honvédség által koordinált haditudósítások révén szerezhettek információkat a hadműveleti területről.[52] A honvéd haditudósító század először a Délvidék visszacsatolásánál volt jelen a hadműveleteknél.[53] A század riporterei a helyszíni tudósításon túl a Magyarországon nem elérhető ukrán sajtótermékeket,[54] illetve a tömeggyilkosságok ügyében felvett jelentéseket is felhasználták.[55] Ugyancsak a honvéd haditudósítók révén jelent meg – kisszámú – magyar fény-, illetve mozgóképanyag[56] a szovjet atrocitásokról.

A későbbi gyakorlattal szemben, amikor a Haditudósító Osztály teljes kiépülésével a haditudósítókon kívül csupán a *Magyar Futár* riporterei készíthettek helyszíni tudósításokat a hadműveleti területről, 1941-ben a Magyar Filmiroda, a Magyar Rádió[57] és egyes újságok is küldhettek ki tudósítókat.[58] Ennek keretében, a polgári újságírás és a haditudósító tevékenység között egyfajta átmenetét képezve, a Magyar Rádió vezetőriportere, Budinszky Sándor a katonai szolgálat részeként tudósított a rádió számára. A hadműveleti területen való huszonöt napos (1941. július 2–26.) tartózkodása alatt tizennégy riportja[59] került

[50] Erről a tömeggyilkosságról más forrásból nem lelhető fel információ.

[51] MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 23. 23. kiadás 18 óra 40 perc.

[52] A haditudósítók munkájáról lásd Gorda Éva: *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. PhD-disszertáció. NKE Hadtudományi Doktori Iskola. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2012. 91–115.

[53] Sz. n.: Munkában a Honvéd Haditudósító Század. *Rádióélet,* 1941. szeptember 17. 3.

[54] Lásd a 70. lábjegyzetet.

[55] Sz. n.: A berdicsevi börtön borzalmai (A m. kir. honvéd haditudósító század közlései). *Pécsi Napló,* 1941. augusztus 19. 4.

[56] Kiss E.–Zsabka Gy[ula]: Szovjet pusztítások és kegyetlenségek Galíciában. *Magyar Világhíradó,* 1941. 909/5.

[57] Szász Zoltán: I. m. 182–183.

[58] Stemlerné Balog Ilona: *Fotográfia és történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 171–172.

[59] Budinszky népbírósági pere szerint hét ilyen közvetítés történt. Vámos György: Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után. *Eszmélet,* 2012/96. 89.

adásba a rádióban.[60] A riportok műsorcíme alapján több tudósítás középpontjában is az atrocitáspropaganda állt.[61]

A polgári sajtó bevonását elsősorban a sajtófőnök szorgalmazta. Ullein-Reviczky Antal kérésének eleget téve, a Vezérkari Főnökség a Magyarországon tartózkodó külföldi, valamint magyar sajtótudósítók részére a július 20. és 26. közötti időszakra csoportos utazást készített elő a honvédség által elfoglalt területre.[62] Habár az eredeti kérés a szlovák és a román propaganda ellensúlyozásával indokolta az újságírók helyszíni szemléjét,[63] a Kárpát-csoport megmaradt iratai alapján az újságírók látogatása illeszkedett az atrocitáspropagandába.

Ezzel szinte egy időben, július 19-én – a forrásban meg nem nevezett – semleges országok újságírói érkeztek Sztaniszlauba, „hogy személyesen tanulmányozzák azokat az eseteket, amelyek a szovjet rémuralomról terjesztett hírek alapjául szolgálnak. Engedélyt kaptak tehát arra, hogy megszemléljék a szovjet törvényszék fogházában lévő kivégző kamrát, a híres villamos géptermet, a fogház udvarán és a régi lengyel lőtér közelében feltárt borzalmas tömegsírokat stb. Ezenfelül kihallgathatták a lakosokat a szovjeturalom alatti tapasztalataikról és szenvedéseikről."[64] Ugyancsak a sztaniszlaui tömeggyilkosság helyszínének megtekintése is része lehetett a svéd és bolgár katonai atta-

[60] MNL OL K 613 Magyar Rádió, ügyviteli iratok 2. cs. 3/c. Jelentés Budinszky Sándor harctéri tudósításairól. Az 1941. szeptember 26-i végrehajtóbizottsági ülésének melléklete. 1941. szeptember 13.

[61] „Beszél egy szegény asszony, akinek Szibériába űzték a férjét"; „Hangképek a szovjet pokolról"; „Beszélgetés a belügyi népbiztosság sírásójával"; „Egy orosz papné beszél a vörösök alatt átélt viszontagságokról"; A sztaniszlaui börtön megjelent Budinszkynak a Rádióéletbe írt cikkében is: Budinszky Sándor: Hulló vörös csillagok közt Galíciában. *Rádióélet,* 1941. augusztus 6. 8.

[62] MNL OL K 66 Külügyminisztérium, Sajtó- és Kulturális Osztály 480. cs. 1941–I-1 S-33468/41 101.017.sz./eln.2.vkf.klgs.-1941. VKF levele a külügyminiszterhez a külföldi sajtó fokozott tájékoztatása tárgyában. Budapest, 1941. július 17.

[63] Uo. Ullein-Reviczky Antal levele Werth Henrikhez a román és szlovák propaganda ellensúlyozása a külföldi sajtóban tárgyában. Budapest, 1941. július 13.

[64] HL II. Kárpát-csoport, 2. dob. IV/1. A Kárpát-csoport megszálló szolgálatban, 4–5.

sék augusztus 2-i sztaniszlaui látogatásának, ahol „személyesen győződhettek meg arról, hogy mindaz, amit a szovjet állapotról eddig hallottak, komoly alapokon nyugszik”.[65]

Az újságírói körutak menetrendjéről nem maradtak fenn források, viszont a magyar sajtóban ennek eredményéről igen. A Vezérkari Főnökség 2. osztálya arra kérte a szerkesztőségeket, hogy az újságíró körúton részt vett publicisták a galíciai útjukról kampányszerűen, augusztus 7–8. folyamán tegyék közzé cikkeiket.[66] A körút eredményeként megjelent cikkek döntő hányada foglalkozott a sztaniszlaui tömeggyilkosság kérdésével,[67] viszont ez nem lehetett kötelező elvárás. Ennek bizonyítéka, hogy a szovjet viszonyokat ugyancsak elítélő *Pesti Hírlap,* a *Kis Ujság* és *8 Órai Ujság,* valamint a háború preventív jellegét és a magyar csapatok teljesítményét kiemelő *Esti Kurir* helyszíni beszámolóiban nem szerepel a sztaniszlaui tömeggyilkosság.[68]

[65] Uo. 12.

[66] MNL OL K 428 d/6) 246. sz. Pro domo, 1941. augusztus 5. 21 óra 45 perc.

[67] Bodor Aladár: Honvédvilág Szaniszlóban. *Magyar Nemzet,* 1941. augusztus 12. 4.; Lakatos Vince: Ahol a magyar fegyver adta vissza az életet és a szabadságot. Zsúfoltak a templomok a bolsevizmus alól felszabadult Galíciában. *Nemzeti Újság,* 1941. augusztus 10. 11–12.; Lakatos Vince: Békét és jogrendet vitt Galícia népének a magyar hadsereg. Egyetlen városban 3000 embert végeztek ki a bolsevisták. *Új Nemzedék,* 1941. augusztus 9. 5.; Ruffy Péter: A keleti háború nyomában… IV. A sztaniszlaui börtön. *Ujság,* 1941. augusztus 13. 5.; Thury Lajos: A szovjet-hordák véres uralmáról beszél Stanislau felszabadított városa. *Függetlenség,* 1941. augusztus 8. 3.; Thury Lajos: Stanislau hetvenezer lakosa másfél éven át ötezer szovjetagitátor rémuralma alatt. *Esti Ujság,* 1941. augusztus 9. 3.; Béla Wertz: Ein Sonntag in Stanislau Von unserem Berichterstatter. *Pester Lloyd,* 1941. augusztus 9. 6.; Sz. n.: A sztaniszlaui fogházban, ahonnan három napon át temették a bolsevista hóhérok áldozatait. *Új Magyarság,* 1941. augusztus 8. 5.; [Darvas János?]: Útilevelek a galíciai hadszíntérről. A borzalmak háza Sztaniszlauban. *(Esti) Magyarország,* 1941. augusztus 8. 3–4.; Kólya Sándor: Honvédeink nyomában. A sztaniszlaui pokol. *Orosházi Friss Hírek,* 1941. augusztus 19. 4. – Kólya Sándor cikke több vidéki lapban is megjelent.

[68] Sz. n.: A diadalmasan harcoló honvédség nyomában. A magyar Kárpát-harccsoport villámháborúja. *8 Órai Ujság,* 1941. augusztus 7. 7.; Sz. n.: Galícia 1941-ben. Ami a szovjeturalom után megmaradt. *8 Órai Ujság,* 1941. augusztus 8. 3.; Sz. n.: Már áprilisban 17–25 szovjethadosztály állt a Kárpátokban. *Esti Kurir,* 1941. augusztus 7. 3.; Bihari Nagy Lajos: Amerre most magyar fiúk járnak… II. Galícia földjén. *Kis Ujság,* 1941. augusztus 9. 3.; Szerelemhegyi Ervin: A tíznapos magyar villámháború. A Szovjet ellen harcoló magyar honvédség

A *Népszava* újságírókörúton részt vevő tudósítója viszont csak a magyar csapatok harcainak rövid bemutatására vállalkozott, nem foglalkozott sem a börtönben elkövetett tömeggyilkosságokkal, sem pedig a szovjet viszonyokkal.[69] A szűkszavú beszámoló a Sajtóellenőrző Bizottság tevékenységének eredménye volt, mivel a *Népszava* cikksorozata „ha csak a sorok között is, megpróbálta a bolsevista rendszer előnyeit kidomborítani és egy szóval sem emlékezett meg a bolsevista rémuralom tapasztalatairól".[70] A *Népszava* más alkalmakkor[71] is szikár tudósításokkal próbálta csökkenteni a lapban megjelenő szovjetellenes tartalmakat.

Végül az atrocitáspropaganda továbbélését láthatjuk a megszállt területeket bemutató kiadványokban. A kötetek legjelentősebb része a Honvédség közreműködésével jelent meg. Egyfelől több haditudósító könyvben is megjelentette tapasztalatait az első háborús évről,[72] másfelől a vezérkar főnöke hadinapló-író pályázatot hirdetett.[73] A négy díjazott hadinapló megjelentetésén túl, a beküldött pályamunkákból – az antibolsevista munkák szerzőjeként ismert Marjay Frigyes szerkesztésében – 1942-ben kötetet adtak ki.[74] Ezenkívül német nyelvből lefordított propagandakiadványok,[75] valamint másodlagos információk alapján

nyomában. *Pesti Hírlap,* 1941. augusztus 8. 4.; Uő: A mai Galícia. Helyzetkép a kétesztendős bolseviki uralom után. *Pesti Hírlap,* 1941. augusztus 12. 3.

[69] Sz. n.: A Kárpát-csoport. *Népszava,* 1941. augusztus 8. 5.

[70] Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): I. m. 365–366. A hiány alighanem amiatt sem látható, mivel az 5555/1940. M. E. rendelet megtiltotta azt, hogy a törölt cikkek helyét üresen hagyják.

[71] Magyarország hadba lépése kapcsán lásd Turbucz Dávid: I. m. 261. Az Antibolsevista Kiállításról a *Népszava* reakcióját lásd Vörös Boldizsár: I. m. 48.

[72] Például: Momcsil Bojadzsiev: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Új Auróra, Budapest, 1942. (Európa és a bolsevizmus III.); Gábor Áron: *Magyar haditudósító túl a Sztálin-vonalon*. Stádium, [Budapest], [é. n.]; Gábor Áron–Hunt Béla–Jagits József–Kapy Rezső–Koroda Miklós–Lovik Károly: *6 haditudósító a vörös fronton*. Stádium, Budapest, [1942]; Hunt Béla: *Szemtől-szembe a vörös pokollal*. Új Magyar Út, Budapest, 1941.

[73] Sz. n.: Napló- és fényképpályázatot hirdet a honvédvezérkar főnöke. *Tábori Újság,* 1941. december 24. 2.

[74] Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról…* Hollósy Nyomda, Budapest, 1942.

[75] Lásd Johann von Leers: *Bolsevizmus és a zsidó világuralom*. Stádium, Budapest, [1944].

megalkotott antibolsevista szintézisek[76] is foglalkoztak a tömeggyilkosságok ügyével. Ugyancsak kiemelendő az antiszovjet propaganda „kanonizálását" végrehajtó Antibolsevista Kiállítás és annak kiadványa.[77]

Tartalmi elemek

A kutatás jelenlegi állása szerint nem található olyan utasítás, mely kifejezetten a szovjet tömeggyilkosságok felhasználásának szabályozására vonatkozott.[78] Az MTI megmaradt anyaga alapján július első napjaiban jelentek meg először a szovjet uralom morális minősítésére vonatkozó utasítások. Egy német hadijelentés kapcsán Ullein-Reviczky közölte, hogy a „vörös veszedelem elleni hadjáratot […] teljes joggal lehet a civilizált népek kereszteshadjáratának nevezni".[79] Az atrocitáspropaganda egyfajta megágyazásának tekinthető az a közlemény is, ami szerint a szovjet hadsereg emberanyaga „oly alacsony erkölcsi színvonalon áll, hogy német részről különösen feltűnt a szovjet katonák alattomos harcmodora, orvtámadásaik és minden, civilizált hadseregben nem szokásos szabályellenességek".[80]

[76] Például: Ankner Tibor–Soós István: *G. P. U.* Vörösmarty Nyomda, Budapest, é. n., különösen: 284–286.; Marjay Frigyes: *Keresztes hadjárat 1941…* Stádium, Budapest, 1941; Sz. n.: *A bolsevizmus harca Isten ellen*. Centrum, [Budapest], [1943].

[77] Bosnyák Zoltán (szerk.): *Az Antibolsevista kiállítás tájékoztatója: 1941. december 4–20. Pesti Vigadóban*. Stádium, Budapest, 1941.

[78] A Sajtóellenőrző Bizottságnak a tanulmány szempontjából legfontosabb, a háború első két hónapjára vonatkozó iratanyag nem maradt fenn. A Magyar Rádió 1941. június és december közötti Műsormegállapító Bizottsági jegyzőkönyvei, Műsorellenőrző Bizottsági jegyzőkönyvei, valamint miniszterközi jegyzőkönyveiben nem találtunk arra vonatkozó információt, hogy megjelent volna a Szovjetunió elleni (atrocitás)propaganda kérdése. MNL OL K 613 90. cs. 65. t.; 92. cs. 66. t.; 94. cs. 68. t. – Ugyan ismert, hogy a vezér a haditudósító alakulatok számára szervezett „eligazító" megbeszéléseket (Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom…* I. m. 219.), ezek tartalmáról nincsenek információink.

[79] MNL OL K 428 s) 292. sz. ki nem adott közlemény. 1941. július 1. 1 óra 20 perc.

[80] MNL OL K 428 d/6) 216. sz. Pro domo, 1941. július 2. 18 óra 20 perc.

A meglévő források elsősorban arra vonatkoznak, hogy a sajtóirányító szervek a tömeggyilkosságokkal kapcsolatos hírek közlését kísérték figyelemmel.[81] Egyértelmű panaszt László Dezső vezérőrnagy fogalmazott meg a *Népszavá*val szemben, mivel a lap kizárólag a hivatalos hadijelentéseket közölte, a „bolsevista rémtetteket" feltáró haditudósító század közléseit és MTI-híranyagot viszont nem. [82]

A szovjetellenes atrocitáspropaganda tartalmát tekintve elsősorban a megelőző évtizedek antibolsevista irodalmára támaszkodhatott. Habár az 1920-as évek végén – a rendszer konszolidációjával, valamint a Tanácsköztársaságtól távolodásával – az antibolsevik irodalom vesztett lendületéből,[83] széleskörű irodalma alakult ki a Szovjetunióról, valamint a szovjet erőszakszervekről szóló kiadványoknak.[84]

Áldozatok és elkövetők

A magyar nyilvánosság a háború kezdetétől civilizációs ellentétpárokban értelmezte a Szovjetunió elleni háborút.[85] Hasonlóan a német és az ukrán propagandához,[86] a magyar sajtó az NKVD tömeggyilkosságai esetében ezt az ellentétet nem ideológiai, hanem nemzetiségi törésvonal mentén ábrázolta. Az áldozatok és az elkövetők körének etnikai meghatározása nem csupán a nemzetiszocialista retorikába illeszkedett, de lehetőséget adott arra is, hogy a szovjet területeken a német propaganda által megszólított, jelentős számban a tengelyhatalmi erőkkel kollaboráló

[81] MNL OL K 428 s) 303. sz. ki nem adott közlemények. 1941. július 6. 1 óra 5 perc; MNL OL K 66 509. cs. III-2 Magyar lapszemle 1941. július 10-én.

[82] Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): I. m. 365–366. Hasonló kritikát fogalmazott meg a *Függetlenség* is: „Ugyanakkor azonban nagyítóval sem lehet felfedezni a jeles lap hasábjain a bolsevista-marxista öldöklésekről, rémtettekről szóló híradásokat." Sz. n.: A kis tárgyilagos. *Függetlenség,* 1941. július 8. 4.

[83] Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 13–15.

[84] Áttekintést ad erről: Pihurik Judit: Háborús propaganda… I. m. 100–101. 6. jegyzet.

[85] Vö. Turbucz Dávid: I. m. 261–262.

[86] John-Paul Himka: I. m. 378–398.

lakosság általánosan a szovjet rendszer áldozataként határozza meg magát. Ugyanis a szovjet uralom alatti kollaborációt elfedve[87] a helyi társadalmak az elkövetők körét eltávolították maguktól azzal, hogy a nemzetiszocialista ideológia által főellenségként meghatározott zsidókat, valamint a lengyel, ukrán, balti területektől távoli és kulturálisan idegen „ázsiaiakat" nevezték meg tettesként.

A német propaganda az áldozatok nemzetiségét nem általánosan helyezte előtérbe,[88] mivel amíg az ukrán, balti és népi német áldozatok jelen voltak a német hírekben, a megtorlás lengyel és zsidó áldozatai nem.[89] Az etnicizáló beszédmód, valamint a nemzetiségek eltérő arányú kiemelése a magyar propagandának is része volt. Mivel a magyar hírforrások elsősorban a magyar csapatok előrenyomulását is érintő ukrajnai térséggel foglalkoztak, így elsősorban az ukránokként határozták meg az áldozatokat, még ha a kezdeti, magyar haditudósító alakulatoktól származó hírekben – a német híradásokkal szemben – a lengyel áldozatok is megjelentek.[90] Visszatérő elem, hogy a nemzetiségi terror jellegét nem csupán abban mutatták fel, hogy megnevezték az áldozatok nemzetiségét, hanem megerősítették az áldozatok nacionalista meggyőződését is olyan kifejezésekkel, mint „litván és ukrán hazafiak"[91] vagy „ukrán nacionalisták".[92] Az áldozatok társadalmi státuszát – „intelligencia" – viszont csupán Kólya Sándor emelte ki tudósításában.[93]

A nemzetiség megnevezése mellett általánosan jelen volt az áldozatok vallási meghatározása is.[94] Ez az identifikáció viszont

[87] Vö. Timothy Snyder: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és a fenyegető jövő.* 21. Század Kiadó, Budapest, 2016. 198–222.

[88] Az áldozatok nemzetiségi összetételéről: John-Paul Himka: I. m. 385.; Ksenya Kiebuzinski–Alexander Motyl (eds.): I. m. 40.

[89] Bogdan Musial: I. m. 201.

[90] MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 9. 32. kiadás, 21 óra 45 perc.

[91] Rajniss Ferenc: Hadijelentések, csaták és új fordulatok. *Magyar Futár,* 1941. július 10. 19.

[92] Sz. n.: *Állati…* I. m. 12.

[93] Kólya Sándor: I. m. 4.

[94] Például: „nemzeti és vallásos érzelmű emberek" Sz. n.: Lemberg a borzalmas város. *Kárpáti Magyar Hírlap,* 1941. július 10. 1.; „keresztény őslakos" Migend Dezső: *Magyar honvéd a „Szovjetparadicsomban".* Budapest, 1942. 10.

nem csupán az „istentelen" bolsevizmussal való szembeállásra utalt, hanem a „keresztény" szó mint „nem zsidó" értelemben szerepelt, tehát ugyancsak nemzetiségi meghatározásnak tekinthető. A megnevezésen túl a keresztény kontextus két módon lelhető fel a tömeggyilkosságok leírásában. Egyrészt a magyar propaganda nagy hangsúlyt fektetett a templomokból kialakított börtönökre, a honvéd haditudósító század legtöbb horrorisztikus elemet tartalmazó tudósítását a Kamenyec-Podolszkijban fellelt börtönről és kínzókamráról adta.[95] Ennek részeként a 909. sz. Világhíradóban és több lap hasábján is megjelent az a kép, amely a „templom volt, börtön lett, innen csak a lélek szállott el" felirattal tette egyértelművé a kép jelentését.[96] Emellett az exhumált áldozatok újratemetésén is hangsúlyosan megjelent az az elem, hogy keresztény szertartás keretében hantolták el őket.[97]

Az áldozatokkal szemben távolságtartás is megjelenik a szövegekben egyfajta áldozathibáztató attitűd keretében. Eszerint az orosz, illetve ukrán nép szolgalelkűségéből („az orosz nép tunyaságából")[98] következett az, hogy az idegen – általában zsidó irányítású, és a vad ázsiai (segéd)népekkel fenntartott – rémuralom fennállhatott. Csupán egy szerző, Ruffy Péter próbálta a sztaniszlaui áldozatokat aktív szereplőkként ábrázolni egy börtönlázadás keretében.[99] Másrészt visszatérő toposzként jelenik meg a lakosság körében az emberi élet értéktelensége, arra hivatkozva, hogy „ott a halál nem megy eseményszámba".[100]

Az elkövetőket a szovjet állambiztonság elterjedt – viszont 1941-ben már más megnevezés alatt működő (NKVD) – elnevezéséhez, a GPU-hoz, olykor – a polgárháborús előzmények kieme-

[95] Idézi: Momcsil Bojadzsiev: I. m. 50–52.

[96] Például: *Rádióélet,* 1941. július 30. 7.

[97] Sz. n.: *A bolsevizmus harca.* I. m. 43.

[98] Reviczky Sándor: A vörös hadi felkészültség és a tömeg élete. In: Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról.* I. m. 174.

[99] Ruffy Péter: I. m. 5.

[100] Sz. n.: *A magyar katona a szovjet elleni háborúban.* Madách Nyomda, [Budapest], [1942]. 6.; Kostya Sándor egy később – 1944-ben – megjelentetett könyvében így ábrázolta ezt a jelenséget: „Kelet-Európa népessége egészen általánosan egy fontos és a nyugat- és közép-európai embertől idegen jellemvonással rendelkezik és ez az emberi élet értékének lebecsülése." Kostya Sándor: *Az ismeretlen ország.* Lukács, Budapest, 1944.

lése végett – a Csekához kötötték. Habár a háborús propaganda az antibolsevik szimbólumok mellett a russzofób sztereotípiákat, oroszellenes előképeket is felhasználta,[101] a vizsgált forrásokban az elkövetők „orosz" megjelölése hiányzik. A két legmeghatározóbb jelző a zsidó és az ázsiai volt az elkövetőkre.

Az 1910-es és 1920-as évek fordulóján formálódó judeobolsevizmus képhez hozzátartozott a kelettől, „Ázsiától" való félelem. Ennek alapját az 1918 utáni európai kultúrpesszimizmus adta, ami a háborúban mind anyagilag, mind morálisan meggyengült Európával szemben egy primitív, brutális és egyben dinamikus Kelet fiktív képét alkotta meg. Ezt a „vad Keletet" az antiszemita diskurzusban a keleti zsidók szervezték meg az európai civilizációval és kereszténységgel szemben. Ennek megfelelően a zsidók vezetésével gyilkoló keleti, ázsiai népek motívumát az antiszemita propaganda már az orosz polgárháború alatt is használta,[102] a bolsevik rendszer ázsiai jellege a Tanácsköztársaságot értelmező diskurzusnak is része volt.[103]

Ezt a kettőséget jól szemlélteti két szélsőjobboldali lap interpretációja. Ráttkay-Radich Kálmán a *Magyarság* főszerkesztőjeként 1941. június végén, július elején mindennap írt cikket a Szovjetunió elleni háborúról. Habár kiemelte a szocializmus – állítólagos – zsidó eszmei gyökereit („egy talmudista zsidó, Marx volt a prófétája"[104]), a Szovjetuniót „ázsiai terror szocializmusként"[105] határozta meg, Hitler pedig az „ázsiai despotizmus-

[101] Például: Sz. n.: A szovjet rendszer követi a cári imperializmust. *Magyar Katonaújság,* 1941. szeptember 13. 2.; „…ami Oroszországban van, az nem Szovjet és nem kommunizmus, hanem a legimperialisztikusabb államforma: Sztálin országa, a Vörös Cár országa. A cári Oroszországtól csupán színben különbözik és abban, hogy ma több az elégedetlen, többen vannak Szibériában, több börtönt kellett építeni és több sírt ásnak évenként azok részére, akik az államhatalom parancsára halnak meg." Dienes Gyula: *Kárpátoktól a Doneczig.* Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, Budapest, 1942. 18–19.

[102] Paul Hanebrink: *A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism.* Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London, 2018. 41–43.

[103] Csunderlik Péter: I. m. 316–318.

[104] R[áttkay]. R[adich]. K[álmán].: Új keresztes hadjárat. *Magyarság,* 1941. június 24. 1.

[105] R[áttkay]. R[adich]. K[álmán].: Nemzet a háborúban. *Magyarság,* 1941. június 29. 1.

sal",[106] az „ázsiai terrorral és barbarizmussal"[107] szemben vette fel a harcot.

A Rajniss Ferenc szerkesztette *Magyar Futár*nál az elkövetők személyének változása érhető tetten a tömeggyilkosságoknál. A hetilap 1941. július 10-i számában a tömeggyilkosságokat elkövető, áldozataikat megcsonkító és sebesülteket lemészároló szovjet katonák ázsiai vonásait, valamint „állatiasságát" emelte ki. Ennek megfelelően nem a keresztény–zsidó ellentétpárban értelmezte a tömeggyilkosságokat, hanem a nyugati civilizáció és az ázsiai barbárság ellentétpárjában.[108] A folyóirat következő számában viszont a dubnói tömeggyilkosság bemutatásának középpontjában már nem a „csordába degradált" szovjet katona állt, hanem a tömeggyilkosságot elrendelő „GPU-biztosok, zsidó pártmegbízottak és két zsidónő".[109]

Emellett más folyóiratokban is megjelent ez a kettős szimbólum. A *Kárpáti Híradó* 1941. július 5-i jegyzetében szintén azt emelte ki, hogy a zsidó politikai biztosoknak „hallatlan félrevezető propagandával sikerült a primitív ázsiai nép félelmi ösztönét harciággyá tüzelni".[110] Július 6-án az *Esti Ujság* publicistája egyszerre vont párhuzamot Rettenetes Ivánnal és „Batu kán hordáival", és láttatta „a Samuellyek, [sic!] Jagodák, Davidsohnok ötezeréves vérszomja" betetőzésének a börtöngyilkosságokat.[111] Marschalkó Ferenc a kormánypárti *Függetlenség* hasábjain a „moszkvai zsidó vagy mongol hóhér […] fojtogató kötelére" figyelmeztetett.[112] Darvas János pedig a tömeggyilkosságok alapját „vérségi okokban" találta meg: „az ázsiai félvérben, a kozákos típusban a mongol ösztön dzsingiszkáni és rettenesiváni lélek lobog".[113]

[106] R[áttkay]. R[adich]. K[álmán].: Most minden óra: világtörténelem! *Magyarság,* 1941. június 25. 1.

[107] R[áttkay]. R[adich]. K[álmán].: A sarló és kalapács ellen. *Magyarság,* 1941. június 28. 2.

[108] Rajniss Ferenc: I. m. 18–20.

[109] Sz. n.: A dubnói vérfürdő! *Magyar Futár,* 1941. július 17. 4.

[110] Sz. n.: Vörös börtönök. *Kárpáti Híradó,* 1941. július 5. 1.

[111] Sz. n.: Vadállatok… *Esti Ujság,* 1941. július 5. 5.

[112] Marschalkó Lajos: Csak egy éjszakára. *Függetlenség,* 1941. július 20. 5.

[113] Darvas János: Útilevelek a galíciai hadszíntérről. A nép visszatér Istenéhez. *(Esti) Magyarország,* 1941. augusztus 13. 3.

Az elkövetők konkrét személye csak ritkán jelenik meg a korabeli leírásokban. Ugyan az atrocitástörténetek mindig alapvetően csoportok, és nem egyének ellen szólnak,[114] a lengyelországi németeket ért lengyel atrocitásokra alapuló német propagandakampány a németellenes pogromokban, atrocitásokban részt vevő lengyelek elleni német pereket is felhasználta a propaganda alátámasztására.[115] Habár hasonló eljárások lefolytatására a szovjet területeken elkövetett bűncselekmények esetén is lett volna elegendő bizonyíték, nem történtek kísérletek az elkövetők személyének megállapítására, csupán az Einsatzgruppe-alakulatok számára adott legitimációs alapot a tömeggyilkosságok elkövetésére.[116] A magyar sajtóban az elkövetőt csupán akkor nevezték meg, ha bizonyíthatóan zsidó volt, mint például Kahan Mózes politikai biztos a lembergi tömeggyilkosság esetében.[117]

A német propaganda egyik fő célja az volt, hogy a zsidóellenes atrocitásokat és pogromokat összekösse a „judeo-bolsevik" rendszer elleni bosszúval, ezzel legitimálva a zsidóság elleni fellépést.[118] A német propagandával szemben a magyar nyilvánosságban csupán néhány alkalommal jelent meg a zsidóellenes erőszak az NKVD-tömeggyilkosságokért való bosszúként. Reviczky Sándor haditudósító írásában számolt be arról, hogy „a foglyok sokszor maguk mutatnak reá a zsidókra, politikai megbízottakra, szidva-átkozva őket s a rendszert; másutt, több helyen a polgári lakosság bevonulásunk után tekintélyes számban verte agyon a zsidókat".[119] Hunt Béla propagandakiadványának

[114] David G. Bromley–Anson D. Shupe Jr.–J. C. Ventimiglia: I. m. 44.

[115] Maximilian Becker: Justiz und Propaganda „Polengreuel" – Prozesse in den eingegliederten Ostgebieten in Presse und Publizistik 1939–1945. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung,* 2015/1. 1–39.

[116] Dieter Pohl: I. m. 136–137.

[117] Sz. n.: Így „dolgozott" Kahan Mózes Lembergben. Borzalmas részeltek kerültek napvilágra egy zsidó népbiztos tömeggyilkosságairól. *Kárpáti Híradó,* 1941. július 15. 6.

[118] Hannes Heer: Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für den Judenmord. In: Wolfram Wette–Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert.* Primus, Darmstadt, 2001. 165–177.; Peter Longerich: *„Davon haben wir nicht gewusst!" Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945.* Pantheon, München, 2006. 159–162.

[119] Reviczky Sándor: I. m. 176.

Népítélet! című fejezetében pedig arról írt, hogy egy határközeli községben, Ludvikovkában „a népítélet elintézte a község zsidó biztosának sorsát. Saját lakásában felakasztva találtuk és mellén hatalmas papírdarabra rajzolt szovjetcsillag díszelgett".[120] Ezenkívül néhány alkalommal a szélsőjobboldali kiadványokban képmontázsokkal kötötték össze a szovjet represszió a zsidóság elleni erőszakkal.[121]

A német és a magyar interpretáció ezen ponton való szétválását a filmhíradók szemléletesen példázzák. Amíg a *Deutsche Wochenschau* részletesen foglalkozott a zsidók elleni atrocitásokkal, a *Magyar Filmhíradó*nál nem jelent meg ez a téma. Különösen szembetűnő, hogy bár a 908. számú *Magyar Világhíradó*[122] a július 10-i 566. sz. *Wochenschau* felvételeit használta fel a lembergi tömeggyilkosságról, a német filmhíradó azon felvételeit nem vette át, amelyekben „zsidó gettótípusokat, az emberiség söpredékét" („Jüdische Ghettotypen, Abschaum der Menschheit")[123] kísérték a német katonák a lakosság bántalmazása mellett.[124]

A gyilkosságok bemutatása

Az első világháború fontos tapasztalata volt, hogy a sikeres atrocitáspropaganda része az ellenség kegyetlenségének megörökítése.[125] A honvéd propagandaszerveknek az atrocitáspropagan-

[120] Hunt Béla: I. m. 18.

[121] Például: *Magyar Futár,* 1941. július 17. 5.; Marjay Frigyes: *Keresztes hadjárat 1941.* I. m. 288. és 289. oldal közötti képmelléklet.

[122] Deutsche Wochenschau: GPU borzalmak Lembergben. *Magyar Világhíradó,* 1941. 908/2.

[123] Peter Longerich: I. m. 161.

[124] Ennek ellenére a Wochenschau eredeti kontextusa is megjelent a magyar hírközlésben. „[…] leplezetlenül kerül elénk a szadista vörös kegyetlenkedések azokban a híradó filmekben, amelyeket a német katonai fotóriporterek készítettek. A vadállati kegyetlenséggel legyilkolt túszok, politikai foglyok tömegét örökítették meg a filmfelvételek és egyúttal megmutatták azokat a zsidó szovjetbiztosokat, besúgókat, árulókat is, akik ezekért a szörnyűségekért felelősek." MNL OL K 428. j.) Sz. n.: *Most megfizetünk*. Heti Kiadás, 1941. július 23.

[125] Lásd például Csikós Jenő: *A másik front... A szellemi harc módszerei és fegyverei*. Singer és Wolfner, Budapest, 1941. 48–49.

dával kapcsolatos irányelveire egyedüli kiindulópontunk egy, az erdélyi bevonulás kapcsán az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja által kiadott parancs lehet. Ebben a román propaganda ellensúlyozására irányelveket határoztak meg a román atrocitások megörökítésére. Ennek keretében kiemelték, hogy „rendkívül fontos, hogy ezek a fényképek minél felháborítóbb vagy minél szánalmasabb beállításban tüntessék fel az eseményt vagy az áldozatot".[126] A magyar sajtóban elsősorban a német hírügynökségektől átvett képek jelentek meg, filmhíradók két alkalommal foglalkoztak az NKVD tömeggyilkosságaival.[127]

Más atrocitáspropaganda keretében készített fényképekhez hasonlóan[128] a képek fókuszában a megkínzott testek álltak, melyeket általában perspektivikus látószögben örökítettek meg annak érdekében, hogy a fotográfia nézőjében az a benyomás alakuljon ki, hogy tovább folytatódik a holttestek sora. Amíg az elkövetőket kevés alkalommal ábrázolták,[129] az atrocitáspropaganda részeként megjelentek az áldozatok összetört hozzátartozói is.

A fényképeket követve a tömeggyilkosságokról megjelent tudósítások is elsősorban a nyomok (alvadt vér, golyónyomok, testek) és következmények (exhumálás, temetés, emberek hiánya) felől szemlélik a tömeggyilkosságokat, kevés szerző számolt be magukról a gyilkosságok lefolyásáról,[130] az esetleges túlélők is csupán ritkán jelennek meg az elbeszélésekben.[131] Ruffy Péter

[126] Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelete a vármegyei parancsnoknak a román hatóságok által elkövetett atrocitások összeírásáról. Idézi: Sárándi Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Pro-Print, Csíkszereda, 2016. 218.

[127] *Magyar Világhíradó,* 1941. 908/2., 909/5.

[128] Vö. Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 66–68.

[129] Például Sz. n.: Szovjetzsidó a viharban. *Magyar Futár,* 1941. július 17. 4.

[130] Például: Hunt Béla: Vérfürdő és halálcirkusz Sztaniszlauban. In: Gábor Áron–Hunt Béla–Jagits József–Kapy Rezső–Koroda Miklós–Lovik Károly (szerk.): I. m. 36–39.; V. L.–F. L.: A szovjet-paradicsom. In: Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról.* I. m. 140–141.

[131] Kevés kivétel, amely során „egy megkínzott ukrán jegyzőkönyvi vallomására" hivatkoznak: Sz. n.: A berdicsevi… I. m. 4.

a sztaniszlaui börtön udvarán az áldozatok hátrahagyott tárgyain, kifejezetten a megjelenített személlyel való azonosulásra alkalmas fényképek leírásán keresztül hozta közelebb az olvasóhoz az áldozatokat.[132]

Habár a cikkekben megjelentek az áldozatokra vonatkozó számadatok, a tömeggyilkosságok bemutatásánál nem a gyilkosságok kvantitatív adatain volt a hangsúly, hanem a gyilkosságok elkövetésének módján, pontosabban annak bizonyítékain, a holttestek állapotán, valamint a kínzóeszközökön. A szakirodalomban vitatott kérdés, hogy az áldozatok megcsonkításáról szóló beszámolók mennyiben fogadhatók el hitelesnek, és a visszavonuló szovjet államvédelmi szerveknek volt-e egyáltalán lehetősége arra, hogy a leírt csonkításokat elkövessék.[133] A sajtóbeszámolókban általánosan jellemző volt a kínzásokra, csonkolásokra, kivégzésekre vonatkozó túlzás és azok naturalista ábrázolása. Így jelenik meg a kínzási és kivégzési módok legszélesebb lajstroma mellett,[134] a bokáig alvadt vérben gázoló gyilkosok,[135] vagy vödörszámra összehordott leszakított körmök[136] képe is. A gyilkosság mértékét természeti jelenségekkel is próbálták alátámasztani. Ruffy Péter értelmezésében a sztaniszlaui eperfák „levelei lefonnyadtak, mert gyökerei halottakat fogtak körül".[137] A *Honvédeink Vörösoroszországról* kötet egyik beszámolója szerint pedig a sztaniszlaui börtönudvar felett „elsötétedett az ég a hollóktól, varjaktól és egyéb dögevő madaraktól".[138]

[132] Ruffy Péter: I. m. 5.

[133] Bogdan Musial: I. m. 262–269.; Kai Struve: I. m. 271–288.; Ksenya Kiebuzinski–Alexander Motyl (eds.): I. m. 61–62.

[134] A kínzások legtöbb fajtáját valószínűleg Reviczky Sándor sorolta fel: „megskalpolják őket, karjukat-lábukat törik, fülüket levágják, szemüket kiszúrják; [...] valamennyi ujját – értsd a csontot kihegyezték ceruzaformán, fülüket levágták, szemüket kiszúrták, ocsmány módon megcsonkították majd szuronnyal földhöz szegezték őket; másokat kocsihoz kötve széttéptek; németeket találtunk feldaraboltan. S mindezt a még elevenekkel cselekedték." Reviczky Sándor: I. m. 176.

[135] *Új Magyarság,* 1941. július 4. 1.

[136] Walthler Rezsőné: A szovjethadjárat féléves évfordulója. Emlékezés az első napokra. *Felvidéki Újság,* 1941. december 27. 3.

[137] Ruffy Péter: I. m. 5.

[138] V. L.–F. L.: I. m. 141.

Habár a német beszámolókban elterjedt levágott női mellek toposza ritkán jelenik meg a magyar kiadványokban,[139] megjelentek olyan atrocitásbeszámolók, melynek középpontjában női áldozat állt,[140] vagy hangsúlyos szerepet kapott a megkínzott női testek látványa,[141] továbbá a kínzóeszközök és kínzókamrák bemutatása. Ennek keretében utólagos képrekonstrukciók is megjelentek,[142] de az Antibolsevista Kiállítás keretében egy GPU-kínzókamrát is bemutattak.[143]

A vizsgált beszámolók közül egyedül a *Magyar Nemzet* publicistája fogalmazott meg kritikát a gyilkosságok elkövetési módjával kapcsolatban. Habár nem vonta kétségbe a gyilkosságok elkövetését, annak elkövető módjával, a tömeggyilkosságok méreteivel kapcsolatban kritikát fogalmazott meg: „Eddig is sokat olvashattunk róluk, olcsó hatást kereső újságcikkekben s füzetes ponyvában, de ilyesmivel szemben az épérzékű és ízlésű ember meg tudja tartani a független, józan elképzelését. [...] [A kiszabadult rabok] Persze otthon aztán lódítottak is nagyokat, élményeikről, úgyhogy a vidék népköltészete köteteket gyűjthet majd belőle."[144]

A tömeggyilkosságok kontextualizálása

Habár megjelentek a történeti előképek is az NKVD-terror bemutatásánál, a tömeggyilkosságok elsődleges kontextusává a Szovjetunió önleleplezése vált. Goebbels az atrocitáspropaganda irányát abban jelölte meg, hogy „a fátyol lehull. Moszkva ál-

[139] Sz. n.: Lembergi borzalmak. *Pesti Hírlap,* 1941. július 3. 2.

[140] Sz. n.: Így „dolgozott"... I. m. 6.

[141] „[...] a hullahegy tetején pedig egy mezítelen női holttest hevert, akinek a hasát és egész mellkasát felhasították hóhérai" Momcsil Bojadzsiev: I. m. 50.; „még terhes asszonyokat sem kíméltek, felvágták testüket és magzatukat a falra szegezték." Sz. n.: Az emberi nemet megalázó kegyetlenkedéssel gyilkolták a menekülő bolsevisták az ukrán hazafiakat. *Magyarság,* 1941. július 5. 2.

[142] Például: *Magyar Katonaújság,* 1942. április 25. 2.

[143] Bosnyák Zoltán (szerk.): I. m. 26.; *Magyar Világhíradó,* 1941. 929/4.

[144] Bodor Aladár: I. m. 4.

arc nélkül".[145] Ez az összefüggés viszont nem csupán a szovjet propagandára utalt vissza, hanem arra az 1939 és 1941 közötti szélsőjobboldali értelmezési keretre is, amely a szovjet–német együttműködés értelmében a Szovjetuniót elsősorban nem egy judeobolsevik államnak, hanem egy keleti modernizáló diktatúrának láttatta.[146] A magyar sajtóban ennek egyik szimbólumaként a Szovjetunió Budapesti Nemzetközi Vásáron való részvételének propagandaértékét próbálták ellentétes előjelűvé változtatni.[147]

Ennek megfelelően a sajtó elsősorban a vörösterror kiújulásaként értelmezte a szovjet tömeggyilkosságokat. A *Kárpáti Híradó* úgy jellemezte a helyzetet, hogy „a bolsevista forradalom rémnapjai újultak ki szerte a Szovjet-Unió országai területén". [148] *A bolsevizmus Isten ellen* című kiadvány is a folytonosságot emelte ki azzal, hogy „1918 óta semmi fejlődést nem mutat a bolsevizmus! A vérszomjas farkas megkísérelte egyszer-kétszer, hogy báránybőrbe öltözzék, s európai köntöst öltött magára, mikor csapatai bevonultak a peremállamokba."[149] A *Bolsevizmus és a zsidó világuralom* című munka az *1941… és 1920…* címet viselő fejezetekben egy, a dubnói tömeggyilkosságról készült részletes beszámolót helyezett párhuzamba egy hasonló részletességgel leírt, orosz polgárháború során elkövetett atrocitással.[150] A bör-

[145] Joseph Goebbels: *Die Tagebücher – Sämtliche Fragmente. Teil 1. Aufzeichnungen 1924–1941:* Band 4. Hrsg. Elke Fröhlich. De Gruyter, München–New York–London–Paris, 1987. 737.

[146] Moritz Florin: *Der Hitler-Stalin-Pakt in der Propaganda des Leitmediums. Der „Völkische Beobachter" über die UdSSR im Jahre 1939.* LIT, Münster, 2009.; Sipos Balázs: Szovjetbarát… I. m. 119–121.; 126–127.

[147] Sz. n.: A szovjet, közvetlen közelről, otthonában nézve. *Az Őslakó,* 1941. július 13. 1.; Sz. n.: A Szovjet a látszatban és a valóságban. *Az Őslakó,* 1941. szeptember 14. 1.; A Budapesti Nemzetközi Vásáron való szovjet jelenlét propagandaértékéről és médiavisszhangjáról lásd Balogh-Ebner Márton: 1941: Szovjet–magyar kapcsolatok a csúcson. Sajtóvisszhang. *Napi Történelmi Forrás.* Forrás: https://ntf.hu/index.php/2017/04/05/1941-szovjet-magyar-kapcsolatok-a-csucson/ (Letöltve: 2019. 11. 10.); Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 132–138.

[148] Sz. n.: Vörös börtönök. *Kárpáti Híradó,* 1941. július 5. 1.

[149] Sz. n.: *A bolsevizmus harca.* I. m. 43.

[150] Johann von Leers: I. m. 5–7.

tönökben elkövetett tömeggyilkosságokkal kapcsolatban Rajniss Ferenc 1917 óta meglévő „közismert szovjetmódszerként" hivatkozott a kivégzések elkövetési módjára.[151]

Ebben az „önleleplező" folyamatban a befogadók személye is fontossá vált. A sajtóban több alkalommal is megjelent, hogy a szovjet viszonyokat megtapasztaló katona vagy feladja szociáldemokrata elkötelezettségét, vagy pedig azt kívánja, hogy a „vörös érzelmű" magyarok tapasztalják meg a szovjet viszonyokat.[152] Így például Vozáry Aladár lapjában, *Az Őslakó*ban a szovjet viszonyokkal való szembesülés megtéréstörténetként jelenik meg: „Sok Saulból lett most az orosz tapasztalatok alapján Pál és az igazság rendíthetetlen hirdetője."[153] Morlin Imre főhadnagy *Tanulság* címmel megjelentett írása szerint „a kommunizmus elleni legcélravezetőbb küzdelem az lenne, ha mindenkit tanulmányútra lehetne vinni a szovjetparadicsomba".[154] Marschalkó Lajos a tömeggyilkosságról megjelent képekre reagálva *Csak egy éjszakára* című cikkében a szélsőjobboldali sztereotípiák által leírt háborúellenes csoportokat (például „Zs-vitamin hallgatói") zárna legalább egy éjszakára a dubnói börtönbe, hogy megismerjék a szovjet rendszer valós természetét.[155] A *Magyar Katonaújság* beszámolóiban több alkalommal besorozott munkások nyilatkoztak a „szovjet paradicsomról".[156] A megszállt területekről hazaért, az orosz hadifogság miatt a Szovjetunióban maradt vagy a Tanácsköztársaságot követően emigrált magyarok a szovjet hatalommal szembeni negatív tapasztalatai is hangsúlyossá váltak.[157]

[151] Rajniss Ferenc: I. m. 19.

[152] Sz. n.: A szovjet, közvetlen közelről, otthonában nézve. *Az Őslakó,* 1941. július 13. 1.

[153] Sz. n: Az orosz borzalom. *Az Őslakó,* 1941. december 25. 8.

[154] Morlin Imre: Tanulság. In: Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról.* I. m. 178–179.

[155] Marschalkó Lajos: Csak egy éjszakára. *Függetlenség,* 1941. július 20. 5.

[156] Sz. n.: Hazatért harctéri munkások beszélnek a szovjetállapotokról. *Magyar Katonaújság,* 1942. július 2. 2.; Sz. n.: Eltüntették az ukrán gazdát, ha vagyonára szemet vetett a cseka-vezető. *Magyar Katonaújság,* 1942. július 10. 2.

[157] Például: Kis Kovács István: *Menekülés a vörös pokolból.* Budapest, 1943.

Ehhez szorosan kapcsolódott a Tanácsköztársaság toposza. A magyar hadba lépés egyik legitimációját az adta, hogy a magyar társadalom a Tanácsköztársaság során megismerte a bolsevik uralmat.[158] Kassa bombázása kapcsán az *Új Magyarország* a „kommunista terrort egyszer már átélt Magyarország" felháborodásáról írt,[159] a *Szentesi Napló* szerint a bombázás áldozatai odakerülnek „a Kun Bélák és Szamuellik által meggyilkolt mártírok neve mellé".[160] Az *Ujság* a hadba lépés okait vizsgálva azt emelte ki, hogy „a bolsevizmus terrorját, módszereit, kegyetlenkedéseit a magyar nép és Magyarország több mint két évtizeddel ezelőtt megismerte".[161] A *8 Órai Ujság* olvasatában pedig „Magyarország – az első állam a földkerekségén –, amely megismerte, végigszenvedte és kiirtotta a vörös rémuralom totális terrorját".[162]

A Magyarországi Tanácsköztársaság erőszaka érvként szolgált arra is, hogy egyfajta preventív háborúként mutassa be a Szovjetunió elleni háborút. Milotay István értelmezésében „Kun Béláék uralma, a moszkvai szovjetnek ez a korcs, züllött, csenevész másolata is borzalom volt, megalázásaival, a zsidó csőcselék hetvenkedésével, gyilkos terrorjával, mindent meggyalázó aljasságával, zsákmányoló, mindent eltolvajló zsibráksságával. De mi volt ez ahhoz képest, ami most fejünk fölött függött s amivel a németek odafönn ezerkilométeres frontokon dulakodnak."[163] Hasonló legitimációról számol be egy, a *Felvidéki Ujság*ban megjelentetett cikk is, ami szerint azért harcoltak szívesen a magyar katonák, mert egy szovjet győzelem esetén „a vörös terror sokkal borzalmasabb lenne hazánkban, mint amilyen 1919-ben volt".[164]

A tömeggyilkosságok leírásánál közvetlenül is megjelentek a magyar párhuzamok, viszont ezek száma jóval korlátozottabb volt az orosz polgárháborús erőszakkal való összevetésben. A *Magyar Katonaújság* a lembergi tömeggyilkosságról szóló film-

[158] Turbucz Dávid: I. m. 260–263.
[159] *Új Magyarság,* 1941. június 27. 3.
[160] *Szentesi Napló,* 1941. június 28. 1.
[161] *Ujság,* 1941. június 28. 1.
[162] *8 Órai Ujság,* 1941. június 28. 1.
[163] Milotay István: Vihar a Kárpátok felett. *Új Magyarság,* 1941. július 2. 1.
[164] Sz. n.: A magyarok támadnak – Német haditudósító a magyarok harcairól szovjetföldön. *Felvidéki Újság,* 1941. augusztus 27. 3.

híradót kommentálta azzal a gondolattal, hogy „mi megszabadultunk ettől a paradicsomi élettől, hogy 1918-ban [sic!] a mi pesti, kalocsai, devecseri áldozatainkat nem követte sokezer vértanúhalál".[165] A *Magyarság* újságírója szintén a tömeggyilkosságokra vonatkozó filmfelvételekre reagálva azt emelte ki, hogy „a hasonlóság az akkor történtek [1919-es vörösterror] és a most látottak közt döbbenetes".[166] Az *Új Nemzedék* július 12-i számában a Lenin-fiúk elleni 1919-es perre emlékezve emelte ki, hogy „ezek a borzalmas jelenségek [a szovjet városokban fellelt tömeggyilkosságok] a magyar bolsevista idők iszonyú emlékét idézik fel" a magyar katonákban.[167] A Nemzetpolitikai Szolgálat hivatalos folyóirata, az *Országépítés* részletesen ábrázolta a lembergi, dubnói tömeggyilkosságokkal való párhuzamot:

„Ezeket a borzalmakat ismerjük, megéltük mi is és most eleven erővel tisztán rajzolódnak ismét elénk nemzeti életünk leggyászosabb napjainak véres emlékei. Itt vannak szemünk előtt az áldozatok vérének színével hivalkodó vörös plakátok, amelyekkel városaink falait, oszlopait, kerítéseit teleragasztották. Jól emlékszünk még az óriásira nagyított Lenin-fejekre és a »Népszava« vörös kalapácsos-szörnyetegére."[168]

Amint a fentebbi szövegrész is rámutat, elsősorban a Horthy-korszak Tanácsköztársaság-diskurzusának szimbólumaival teremtették meg a kontextust a két terrorhullám között.[169] Az *Új Magyarság* cikkében nem csupán „a púpos Korvin Klein Ottó, Szamuelli [sic!] és többiek bőrkabátos, kézigránátos terrorlegényei" jelentek meg az elkövetők előképeként, de a lembergi börtön borzalmaival állította párhuzamba a Tanácsköztársaság-ellenes irodalom két toposzát, a Batthyány-palotát és a Parlament pincéjét is.[170]

[165] Sz. n.: A megdöbbentő igazság. *Magyar Katonaújság,* 1941. július 26. 6.
[166] S. I.: Szörnyű bizonyítékok… *Magyarság,* 1941. július 23. 9.
[167] Sz. n.: A magyarországi vörös rémuralom képeskönyvéből. *Új Nemzedék,* 1941. július 12. 5.
[168] Sz. n. Ez a harc lesz a végső… *Országépítés,* 1941. július 15. 3.
[169] A vörösterror említett toposzairól: Csunderlik Péter: I. m. 235–257.
[170] *Új Magyarság,* 1941. július 6. 3.; Hasonló felsorolás: S. I.: Szörnyű bizonyítékok… *Magyarság,* 1941. július 23. 9.

Más alkalmakkal a kontextusteremtéshez elegek voltak a Tanácsköztársaságra utaló képek. Erre jellemző példa a *Magyar Katonaújság*nak a szovjet imperializmust bemutató cikke,[171] amely ugyan nem foglalkozik a Magyarországi Tanácsköztársasággal, mégis a lap egy, az 1919-es magyarországi vörösterrorhoz köthető képpel[172] illusztrálta az írást.

Összegzés

Tanulmányunkban áttekintést adtunk a második világháború alatti szovjetellenes atrocitáspropaganda kezdeteiről. A szovjet erőszakszervek által elkövetett tömeggyilkosságok magyarországi bemutatása egyértelműen az atrocitáspropaganda részét képezte. A korábbi szakirodalmi eredményeket megerősítve rámutattunk arra, hogy a hadműveleti területről érkező hírek a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség sajtófőnöke, valamint a VKF szoros ellenőrzése mellett jelenhettek meg a magyar sajtóban. Habár ez a struktúra szorosan meghatározta a leközölhető hírek és tudósítások tartalmát, és egy alapvetően homogén nyelvhasználatot alakított ki, a tömeggyilkosságról szóló beszámolóknál a különböző sajtótermékek rendelkeztek mozgástérrel. Az atrocitáspropagandát elsősorban a szélsőjobboldali lapok *(Magyarság, Új Magyarság, Magyar Futár),* valamint a honvédségi propagandához szorosan kötődő szervek (elsősorban a Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, továbbá a honvéd haditudósító század) kiadványai alkalmazták.

Az NKVD-tömeggyilkosságokról szóló hírek tartalmi elemzése alapján megállapítható, hogy az áldozat és az elkövetők nemzetiségi alapon való meghatározása egyfelől hasonló a tömeggyilkosságok eredeti német interpretációjához, másfelől a Szovjetunió elleni háború magyar értelmezéséhez is kapcsolódik. Az első világháború tapasztalatait figyelembe véve az atrocitások bemuta-

[171] Ny. Iv.: Sztalin nyolcmilliós hadsereggel akarta megsemmisíteni a nyugati világot. *Magyar Katonaújság,* 1942. február 23. 4.

[172] „Vörös rémtett Kalocsán 1919 nyarán. Tizennégy ártatlan magyar függ a bitón."

tásának középpontjában nem a tömeggyilkosságok kvantitatív jellemzői, hanem a gyilkosságok elkövetésének brutalitása állt. A feltárt tömeggyilkosságokat pedig az orosz polgárháborúban alkalmazott vörösterror, valamint a Magyar Tanácsköztársaság atrocitástoposzai felől értelmezték, ezekkel az előképekkel nem csupán a háború igazságos voltát, de defenzív jellegét indokolták.

További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy milyen reakciót váltott ki a magyar társadalomban az atrocitáspropaganda. Miközben egyértelműen megfogalmaztak elvárásokat az olvasókkal szemben,[173] az első világháború tapasztalatai miatt az atrocitás- vagy rémpropaganda (Greuelpropaganda) szavakat egyértelműen negatív értelemben használták,[174] ezért is próbálták eltagadni az atrocitások bemutatásának propagandajellegét.[175] A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság kritikaként fogalmazta meg azt, hogy a sajtó „a nagyvárosi közönséget érdeklő borzalmas gyilkossági részletek" helyett nem a „[g]alíciai szovjet uralom […] a falusi lakosságra hátrányos részleteit […]: hitelet akadályozása, rekvirálások, közélelmezés, ruházati és más iparcikkek drágasága, szólásszabadság legteljesebb tilalma stb." hangsúlyozta.[176] Ugyancsak jövőbeni vizsgálatok tárgya, hogy a szovjet atrocitásoknak az 1941 nyarától való folyamatos tematizálása miképp járulhatott hozzá a magyar lakosság jelentős hányadának a Vörös Hadseregtől való félelméhez.[177]

Nehezen kimutatható, hogy a keleti fronton szolgáló katonák brutalizálódásához mennyiben járulhatott hozzá a vizsgált atrocitáspropaganda-kampány. Az I. gyorshadtest az atrocitáspro-

[173] Ennek talán a legszemléletesebb példája: Sz. n.: Polgár reszkess! A szovjet uralom barbárságának megdöbbentő részletei. *(Reggeli) Magyarország,* 1941. augusztus 12. 6.

[174] A(z) (atrocitás)propaganda két világháború közötti megítéléséről: Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus", 1919–1942. *Múltunk,* 2005/3. 4–9.

[175] Az Antibolsevista Kiállítás kapcsán lásd a *Nemzeti Újság* reakcióját: Vörös Boldizsár: I. m. 48.

[176] MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. 39. cs. 1984. Kormányzói Biztosság levele Kozma Miklóshoz. Ungvár, 1941. július 30.

[177] Vö. Mester Attila: I. m. 100.; Kunt Gergely: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében (1938–1956).* PhD-disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2013. 281., 319.

paganda elemeivel – „megcsonkított sebesültek, meggyalázott hősi halottak" – kívánta elejét venni a szovjet propagandának,[178] a katonákkal az áldozatok megégett holttesteit,[179] valamint a „GPU kínzókamráit"[180] is megnézették. A háború későbbi szakaszában pedig a katonák egyfajta „horrorturizmus" keretében tekintették meg az NKVD egykori épületeit.[181] Bár a magyar katonák szkepszissel fogadták a magyar propaganda állításait,[182] az 1942. június 24-i munkácsi zsidóellenes atrocitások ügyében indított per is arra mutat rá, hogy a „zsidó politikai biztosoknak a szovjet fronton tanúsított kegyetlenkedését" bemutató kiadványok radikalizáló hatással járhattak.[183]

[178] HL II. Kárpát-csoport 2. doboz 186./1.gk.dd.I.b.41.VIII.24. Általános magatartás tárgyában.

[179] HL Tanulmánygyűjtemény 3370. Hidi Antal „Napló részletesebb kiegészítése" 14.

[180] HL Tanulmánygyűjtemény 3521. 82.

[181] Boér Viktor fényképét lásd a lembergi „GPU-házról": Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 184. Jeney Zoltán a szovjet városok jellegzetességeként írt az GPU palotáiról: HL Tanulmánygyűjtemény 4159. 19.

[182] Vö. Pihurik Judit: Háborús propaganda… I. m. 99–126

[183] Gellért Ádám–Gellért János: „Partizánvadászat" a zsidónegyedben. Munkács, 1942. június 24. *Betekintő,* 2016/1. 9–12.

Múltunk 2020/1 | 35–58

PIHURIK JUDIT

„Agitgránátok” – antifasiszta propaganda a szovjet hadifogolytáborokban*

A szovjetunióbeli hadifogság történetének része a hadifoglyok ideológiai átnevelésére tett kísérlet. Átképzésük gondolatát a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága vetette fel 1942 elején, a szervezett antifasiszta átképzés az oranki táborban[1] indult meg, majd ugyancsak a Komintern VB javaslatára a Központi Antifasiszta Iskola 1943 februárjában, Krasznogorszkban[2] kezdte meg működését. A hallgatók létszámát egy-egy kurzuson négy-ötszáz főben határozták meg, de terveztek ezer-kétezer fős előkészítő tanfolyamok indítását is.[3] A tanárok Komintern-tagok, katonai és közéleti személyiségek, tudósok voltak. A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnoksága nagy hangsúlyt fektetett az előadók és hallgatók kiválasztására, az oktatás megszervezésére.[4]

* A tanulmány a *Propaganda a II. világháborúban* című, a Magyar Tudományos Akadémia II. világháború története albizottsága által 2018. november 16-án szervezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

[1] 74. tábor, Gorkiji terület. A táborok adatainak forrása: Varga Éva Mária (főszerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953).* ROSSZPEN–MKTTK, Moszkva–Budapest, 2006. 487–490.

[2] 27. tábor, Moszkvai terület.

[3] A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (NKVD) Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnoksága (UPVI) jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. [Moszkva], 1943. március. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 275.

[4] Az antifasiszta átképzés témájának egy korábbi feldolgozása: Sziklai Sándorné: Adalékok a 165. sz. józsai (talici) antifasiszta iskola történetéhez (1943–1945). *Hadtörténelmi Közlemények,* 1985/2. 344–371.

Elsősorban a „nagyipari munkások, parasztság, mezőgazdasági cselédek, az értelmiség középrétegei, a menekültek, az egykori kommunista párttagok, a komszomolisták és más demokratikus szervezetek korábbi tagjai köréből származó hadifoglyok" részvételére számítottak.[5] Az átképzésre való bejutás előfeltétele a fasizmussal való aktív szembefordulás, várt eredménye „a jövőben" – vagyis a foglyok hazatérése után – az antifasiszta tevékenység folytatása, esetleg kommunistává válásuk volt.[6]

A fogságba esett katonák körében komoly információszerzés folyt, a személyes adatok mellett az itthoni háborúellenes tevékenységre, illegális szervezetekre, antifasisztákra, röplapokra, tüntetésekre, a németbarátság híveire, a gazdasági-pénzügyi életben gyakorolt német befolyásra, a Németországra vonatkozó ismeretek mellett a magyar hadsereg tagjainak és családjuknak helyzetére, a gazdasági életre, jövedelmi forrásokra, munkaviszonyra, az országban és a hadseregben uralkodó hangulatra vonatkozó ismeretek is szerepelnek az adatgyűjtés listáján. Arról

[5] 1943 februárjában 31 299 magyar katona volt szovjet hadifogságban, 1943 decemberében mindössze 3258 fő. A nagyarányú veszteség magyarázata, hogy az 1943 telén a hadszíntéren és a visszavonulás során fogságba esettek nagy része alultáplált, beteg vagy sebesült volt, gyógyításuk, ellátásuk a harcok közepette szinte lehetetlen volt, a szovjetek erre nem voltak felkészülve. Magyarországon 1944 őszétől vált tömegessé a fogolyejtés, számuk 555-565 ezerre tehető: katonák, köztük olyanok is, akik nem harcoltak szovjet területen, és a polgári lakosság köréből elhurcoltak. 1945-ben 209–219 ezer főt – egészségi állapotuk miatt részben már a fronttáborokból – hazaengedtek, 390 ezren kerültek ki tartósan a Szovjetunióba, kétharmaduk hadifogolyként, harmaduk civil internáltként. Utóbbiak helyzete rosszabb volt a hadifoglyokénál, körükben nagyobb volt a halálozási arány is. Az eddigi adatok szerint a 66 ezret meghaladja a fogságban elhunytak száma, a kiutaztatás közben meghaltakra vonatkozóan nincsenek pontos források. Részadatok: Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban 1941–1956. Az oroszországi levéltári források tükrében.* (Ruszisztikai Könyvek XXIII.) Russica Pannicana, Budapest, 2009. 141–142., 163., 167–168. Stark Tamás adatai szerint mintegy hatszázezren kerültek szovjet fogságba, és kétszázezerre becsüli az áldozatok számát. Stark Tamás (szerk.): *„…akkor aszt mondták kicsi robot". A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli iratok tükrében.* (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017. 82.

[6] A SZU NKVD UPVI jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. [Moszkva], 1943. március. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 273–275.

is nyilatkozniuk kellett, tudnak-e a lakossággal vagy a partizánokkal szemben elkövetett atrocitásokról, megtorlásokról, túszszedésről.[7] Az antifasiszta tanfolyamra a fenti adatok birtokában választották ki a jelölteket. Tananyagukban 1945-ig elsősorban a háború imperialista, rabló jellegének a bizonyításán volt a hangsúly, a harcok után pedig azt akarták tudatosítani, hogy az elkövetett pusztításokért a katonák a felelősek, ezért részt kell vállalniuk a helyreállításban is. Az antifasiszta iskolát végzettek közvetlen, elsődleges feladata ezért fogolytársaik politikai átnevelése lett, főként az újjáépítési munkában való hatékonyabb részvételük céljából.[8] Továbbra is fontosnak tartották azonban ideológiai „átfordításukat", nem titkolva, hogy a bolsevizmus közvetítőiként is számítanak rájuk.

Az átnevelés kulcstémáiról az önreprezentációjukat dokumentáló úgynevezett „tábori búcsúalbumokból"[9] kaphatunk képet, eredményességére azonban már nehezebb ezek alapján következtetni. A moszkvai Katonai Levéltárban őrzött mintegy száz díszes „emlékkönyvet" 1947–1948-ban hazatérő magyar hadifoglyok készítették, elvileg fogságuk történetét megörökítve – gyakorlatilag fogvatartóik nyilvánvaló elvárásának megfelelően antifasisztává válásukról téve tanúbizonyságot. A tanulmány részben ezen források alapján nyújt ízelítőt a hadifogságban folyó antifasiszta propaganda történetéből, a téma kapcsán a szovjetellenes magyar propaganda termékeit, az antifasiszta frontsajtót, a hadifoglyokra vonatkozó szovjet rendelkezéseket és hadifoglyok visszaemlékezéseit is vizsgálva.

[7] A SZU NKVD UPVI 28/12/6144. számú utasítása a táborparancsnokoknak a magyar hadifoglyok körében végzendő adatgyűjtésről. Moszkva, 1943. május 8. Uo. 277–279.

[8] A SZU NKVD UPVI 28/IV/13676. számú direktívája „A hadifoglyok körében végzendő antifasiszta politikai-átnevelő munkáról a termelésben való felhasználásuk érdekében". Moszkva, 1944. június 20–27. Uo. 289–292.

[9] Российский государственный военный архив (РГВА) Ф. 4п. 25В оп. Антифашистский отдел при политотделе ГУПВИ МВД СССР (1941–1961). A téma korábbi feldolgozása: Pihurik Judit: Egy Rákosi-portré a Szovjetunióból. Magyar hadifoglyok búcsúalbumai 1947–1949. In: Baráth Magdolna–Bánkuti Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 423–435.

Magyarországon 1920 után az elcsatolt területeket birtokló szomszédos államokat tekintették fő ellenségnek. A Szovjetunió – bár ideológiai szempontból természetesen szintén annak számított – még külpolitikai partnerként is számításba jött 1924 őszén, amikor a két állam diplomáciai és kereskedelmi megállapodás megkötésére készült. Mivel azonban Horthy Miklós ellenezte a ratifikálást, és a bolsevikellenes hangulat sem kedvezett ennek a fordulatnak, az egyezmény nem lépett életbe. Csak 1934-ben történt meg a diplomáciai kapcsolatfelvétel, amelynek 1939 februárjában Magyarországnak az antikomintern paktumhoz való csatlakozása vetett véget. A német külpolitika újabb irányváltása, a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után azonban ismét rendezték a magyar–szovjet viszonyt is. Egyetértés volt a két állam között 1940-ben, Romániával szembeni területi követeléseik érvényesítésekor, majd kölcsönös gesztusokat is tettek: 1940 őszén bebörtönzött kommunisták – köztük Rákosi Mátyás – a Szovjetunióba távozhattak, ahonnan 1941 márciusában visszaadták az 1849-ben zsákmányolt honvédzászlókat.[10] A magyar diplomáciának nem volt könnyű alkalmazkodnia a két nagyhatalom viszonyának hektikus változásaihoz, mert alig három hónappal később megint fordult a kocka: 1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót, és hamarosan Magyarország is bejelentette a hadiállapot beálltát. Trianon nyertesei helyett immár Sztálin országa lett a magyar propaganda fő célpontja, az ellene folyó háborút – a német szóhasználatot átvéve – a kommunizmus elleni keresztes hadjáratnak állították be, azt hirdetve, hogy a magyar hadsereg idegen földön is a hazát védelmezi.

A bolsevikellenes propagandának – nem kis mértékben a Tanácsköztársaság emlékével magyarázhatóan – voltak előzmé-

[10] Seres Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–1849. évi szabadságharc honvédzászlóinak kicseréléséről (1940). *Történelmi Szemle,* 2005/1–2. 129–187.; Kolontári Attila–Seres Attila: *A Komintern védőszárnyai alatt. Orosz levéltári források Rákosi Mátyás börtönéveiről, 1925–1940.* Argumentum–Balassi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2014.

nyei a húszas-harmincas években,[11] de tudományos ambíciójú megközelítések is születtek.[12] Utóbbiak szerzői főleg a „mi a bolsevizmus" kérdésre keresték a választ, történelmi, társadalmi gyökereit és jellemzőit vizsgálták.[13] Már a Tanácsköztársaságra reflektáló, 1921-ben megjelent tanulmánykötetben[14] is szerepelt olyan írás, amely a propaganda szerepét a bolsevizmus rendszerspecifikus elemeként emelte ki, legfőbb fegyverének tekinti a hazugságot, a valósággal szemben egy hamis, „másik világ" képének a kommunikálását.[15] A szovjetellenes propaganda a hadseregben is erős volt, a hadba lépést követően kiegészülve háborús rémtettek felidézésével: „Honnan ezek az emberi mivoltukból kivetkőzött fenevadak?" – teszi fel a kérdést 1941-ben Kovrig Béla,[16] a Vörös Hadsereg katonáira utalva. A jelenség okaként a bolsevizmust nevezte meg, mert vélekedése szerint a kereszténység megszelídítette az embert.[17] Ez azonban illúzió volt, hiszen a Szovjetunió elleni támadás a kereszténység nevében történt, de a németek és szövetségeseik – köztük magyarok is – követtek el háborús bűnöket, ám ezekről nem érkeztek hírek a hátország-

[11] Néhány példa: Marton László: *Orosz-szovjet rémségei 1918-ban*. Budapest, 1918; Charles Sarolea: *Szovjet Oroszország*. Budapest, 1925; Cederholm Boris: *A Cseka országában. Szovjetoroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929; Ambrus Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934; Csernagvin Vladimir: *A GPU országa*. Budapest, 1935; *A szovjetoroszországi koncentrációs táborok élete*. Budapest, 1934; Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Budapest, 1935; Marjai Frigyes: *Ez a szovjet*. Budapest, 1937.

[12] Kovrig Béla: *Az új Oroszország (1917–26)*. Franklin-Társulat Kiadása, Budapest, 1926; Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. Franklin Társulat, Budapest, 1933; Kovrig Béla: *Embersors a szovjetéletben*. Athenaeum, Budapest, 1941.

[13] A témáról részletesebben: Pihurik Judit: A propagandán innen és túl. Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból. In: Gyarmati György–Pihurik Judit: *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról.* Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest–Pécs, 2018. 117–131.

[14] Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Válogatta: Kupa László. Vadszőlő Kiadó, Budapest, 2003.

[15] Fábián Béla: Az orosz minta. In: Gratz Gusztáv (szerk.): I. m. 50.

[16] Kovrig Béla: *Embersors a szovjetéletben.* I. m. 59.

[17] Az erőszak fogalmát, működését, tereit számos feldolgozás tárgyalja, például: Jörg Baberowski: *Az erőszak terei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019; Steven Pinker: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség.* (Test és Lélek.) Typotex Kiadó, Budapest, 2018.

ba. Kovrig később pontosította mondandóját, elválasztva a rendszert a lakosságtól: „Ellenfelünk a Szovjetunió, a bolsevizmus, az Antikrisztus politikai életformája és nem Oroszország." Ebből következően úgy tűnik, hitt abban, hogy a győzelem után nemzetállamok alakulhatnak ki a Szovjetunió helyén – igaz, mint írja, csak azon népek esetében, melyek „nemzeti életformára valók." Ám hogy ki dönti el, mely nép részesülhet ebben a kiváltságban, arra vonatkozó utalás nincs munkájában,[18] és mint tudjuk, ilyen terve nem volt Hitlernek.

1941 júniusától az antibolsevizmus a korábbiaknál is intenzívebben lett a közbeszéd része, és hamarosan megjelentek a katonák személyes beszámolói, melyek elrettentő képet festettek a „szovjetparadicsomról".[19] Mindez a „keresztes háború" minősítést volt hivatva alátámasztani, mellőzve azt a tényt, hogy Németország 1939-től 1941-ig nem kommunista országok ellen viselt háborút. Lengyelország, a semleges államok és Franciaország lerohanásáról, Anglia bombázásáról és a Jugoszlávia elleni támadásról, a világ más részein folyó harcokról nem esik szó, mint ahogy Németország nagyhatalmi penetrációjának jogossága sem kérdőjeleződött meg. Legfőképpen pedig az a tény nem szerepelt a propagandában, hogy Hitlernek és szövetségeseinek a célja nem Sztálin és a bolsevikok elűzése, és a Szovjetunió népeinek a felszabadítása volt. Hozzátehetjük, hogy Sztálin és a kommunisták nagyhatalmi céljai és eszközei ugyanígy nem szerepelnek az antifasiszta propagandában, a győztes pozíciója és a kétségtelenül hatalmas emberi és anyagi veszteségek pedig sokáig vitathatatlanul egyoldalúvá tették a Szovjetunió második világháborús szerepének a megítélését. Még egy, a hitleri propagandafelfogást az ezredforduló után bemutató orosz kötet szerzői is úgy jellemzik a náci propaganda eszközeit és működését, hogy a nyilvánvaló hasonlóságokra sem

[18] Kovrig Béla: *Embersors a szovjetéletben.* I. m. 110.

[19] Marjay Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról…* dr. Hollósy Nyomda, Budapest, 1942; Bojadzsiev Momcsil: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* (Európa és a bolsevizmus III.) Új Auróra, Budapest, 1942; *Hat haditudósító a vörös fronton.* Stádium, Budapest, 1942; Kostya Sándor: *Az ismeretlen ország.* Lukács Sándor kiadása, Budapest, 1944.

mutatnak rá.[20] Hangsúlyozzák a legismertebb toposzok szerepét – mint a „minél nagyobb hazugság, minél egyszerűbb megfogalmazásban, minél többször ismételve" – anélkül, hogy utalnának a tényre: ezen alapelv a sztálinizmus vagy más rendszer szolgálatában ugyanúgy állhat, mint a nácizmusében.[21] Nem a két ideológia és politikai gyakorlat propagandaelemeit vizsgálják, hanem a támadó és megtámadott erkölcsi különbségét igazolják a német háborús propaganda gépezetének leleplezésével.

Kétségtelen, hogy a német támadást követően a háború eseményei, következményei értelemszerűen az antifasiszta, honvédő tematikára helyezték a hangsúlyt. Ebbe ágyazódott Sztálin és a bolsevizmus szerepének túldimenzionálása, egyoldalú bemutatása is. Az antifasiszta szovjet propaganda már a harctéren megjelent: röplapok, tábori újságok, hangszórókon sugárzott rádióadások útján próbálták meggyőzni az ellenséges hadsereg tagjait arról, hogy a rossz oldalon küzdenek, adják meg magukat.[22] Az „agitgránátokban"[23] azzal érveltek, hogy nem lesz bántódásuk a fegyvert önként letevőknek, az igazi ellenség pedig a fasizmus, egy emberellenes rendszer, azzal kell szembeszállniuk. Ez a tevékenység nem volt egyirányú, a német propagandaminisztérium a Szovjetunió elleni támadás előtt harminc nyelven ötvenmillió

[20] Sz. I. Filonyenko–M. I. Filonyenko: *Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai 1942–1943.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

[21] A szovjet propaganda napjainkig tartó, az utódállamok társadalmát is megosztó hatását megrendítő módon mutatja be Szvetlana Alekszijevics: *Elhordott múltjaink* (Európa Kiadó, Budapest, 2016) című kötete. A téma sajátos aspektusát tárgyalja Szilágyi Ákos: *Az orosz forradalom öngyilkosai* című tanulmánya. In: Gyarmati György–Pihurik Judit: I. m. 33–115.

[22] Nyikolaj Gyerzsaluk: A magyar antifasiszták részvétele a frontpropagandában. *Hadtörténeti Közlemények,* 1979/3. 425–452.; *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben. Az 1. Ukrán Front magyar nyelvű röplapjai 1942–1944.* (Kassai Géza hagyatékából). A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Röpirat Gyűjteménye. Összeáll.: Kóvágó Sarolta–Szabó Róbert. Kiadta a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége, Szovjet Kultúra és Tudomány Háza. H. n., [1979]; Varga Éva Mária: I. m.

[23] Kassai Géza – a Szovjetunióba emigrált magyar kommunista, az *Igaz Szó,* majd a *Magyar Újság* című frontlapok szerkesztője, számos röpirat szerzője – gyűjteményének bevezetőjében a szerkesztők használják az „agitgránátok" kifejezést a szovjet oldalról a magyar frontvonalra „átlőtt" propagandaanyagokra vonatkozóan. *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben.* I. m. 3.

röpiratot és brosúrát, filmeket és rádióműsorokat készíttetett a lakosság és a vöröskatonák megszólítására, három különböző szemléletű (trockista, szeparatista, orosz nacionalista), de egyaránt Sztálin-ellenes rádióadót működtettek.[24]

A háborús propaganda logikája, érvrendszere, stílusa ideológiától függetlenül sok szempontból hasonló volt, de a szembenálló felek helyzete különbözött, mert a támadó és a megtámadott pozíciója nem azonos. Az antibolsevizmus és az állítólagos szovjet támadás veszélye önmagában nem indokolja a német agressziót, melynek célja, mint arra már történt utalás, nem a sztálini diktatúra megdöntése és független utódállamok – főként nem egy szabad Oroszország – létrehozása volt. Az antifasiszta propaganda sem pusztán ideológiai alapon, a nácizmussal szemben fogalmazódott meg, és bár értelemszerűen rendszerének önlegitimálásán nyugodott, legfőbb hivatkozási alapja vitathatatlanul a haza védelme, az idegen támadókkal szembeni harc lehetett.

A magyar katonákat a propaganda arra készítette fel, hogy a lakosság felszabadítóként fogja őket üdvözölni, és meglepetéssel fogadták, hogy nem ez történt. Ők maguk is elhitték az általuk felállított kettős keresztek feliratát: „Itt járt a magyar hadsereg, s a keresztet, földet és a szabadságot visszaadta néktek!" Ugyanakkor számosan voltak, akik lenézték a lakosságot, és természetesnek tartották a Szovjetunió népeivel, földjével, javaival való rendelkezés jogát.[25] A szovjet hadszíntéren és a megszállt területeken a magyar katonák életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkezhettek – beleértve ebbe a hadifoglyokat és a többségében zsidó munkaszolgálatosokat is. Tőlük függött, hogyan éltek – vagy éltek vissza – a háborús viszonyok teremtette hatalmukkal. Később, hadifogságba kerülve, értelemszerűen tragikus sorsfordulatként élték meg ezt, a katona számára – és itt nem szólunk a civil lakosság köréből foglyul

[24] Sz. I. Filonyenko–M. I. Filonyenko: I. m. 33.

[25] Lásd például Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555. 52–53. Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092. 380. Kristóf János: Harcok a Donnál 1942–43. HL TGY 3330. 18., Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920–1945. HL TGY 3171. 40.

ejtettekről – nemkívánatos alternatívát, ami azonban a háborús helyzetből adódóan semmiképpen nem tekinthető váratlannak. A hadba lépés következményeként 1941 nyarától civilek százezrei öltöttek mundért, és kerültek ki a keleti hadszíntérre,[26] életük gyökeres fordulata ezzel kezdődött. Kétségtelen azonban, hogy a katonák nem saját akaratukból mentek a frontra, és többségük – akik nem követtek el háborús bűnöket – bűnbakként lett áldozat, viselve a háborús felelősség terhét.

A harctéri szovjet propaganda aktív szereplői lettek a magyar emigráns kommunisták, akiknek szigorúan felügyelt munkájába hadifoglyokat is bevontak. A tematika hasonló a későbbi antifasiszta átképzés tananyagához, ekkor azonban a hangsúly még az ellenfél katonáinak érzelmi meggyőzésén volt: nemzeti idoljaik, mítoszaik, értékeik és hagyományaik felidézésével a németekkel és saját regnáló rendszerükkel való szembefordításukra tettek kísérletet. Elsősorban a szabadságharcok hősei és céljai szerepeltek a hasábokon, Rákóczi Ferenc és a kurucok, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és a 48-as hagyomány osztrák- (német)ellenes jellegének hangsúlyozásával, a magyarok szabadságszeretetére apellálva.[27] Az 1849-es orosz beavatkozás ténye természetesen nem szerepelt a témák között. Illusztrációkkal, versrészletekkel idézték fel a katonák számára ismerős történeteket, és ehhez értelemszerűen szükség volt a magyar közreműködők nyelvi, irodalmi és történelmi ismereteire.

E frontpropaganda hatékonyságát a magyar–szovjet (rendszer)barátság évtizedei alatt meglehetősen túlértékelték.[28]

[26] A Kárpát-csoport és a Gyorshadtest kötelékében 1941-ben 85 ezren, a megszálló alakulatok tagjaként 95 ezren, a magyar 2. hadsereggel 1942-től összesen 265 ezren vettek részt 1943-ig a Szovjetunió területén zajló háborúban. A létszámba több tízezer munkaszolgálatos is beleértendő: 1941-ben mintegy négyezren, a megszállóknál hatezren, a Don-kanyarban közel 40 ezren teljesítettek fegyvertelen szolgálatot.

[27] *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben*. I. m. – A kiadványban a röpiratok tartalmi összefoglalóinak számozott jegyzéke és a mellékletben másolatok szerepelnek.

[28] Az antifasiszta ellenállás historiográfiáját összefoglaló tanulmányok: Gazsi József: Eredmények és feladatok az antifasiszta ellenállási mozgalom kutatásában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1979/2. 293–307. és Uő: Az antifasiszta ellenállás irodalma 1979–1981. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1982/2.

Nincs arra vonatkozó pontos adatunk, hogy a szervezett antifasiszta átképzésben részt vevő összesen több mint hetvenezer hadifogoly között hány magyar volt.[29] Mintegy ezer „antifa" átképzését feltételezhetjük,[30] a forrásokban kisebb, főként kétszámjegyű csoportok szerepelnek egy-egy képzési szakaszban, de voltak, akik az alap-, közép- és felsőszintű tanfolyamot, illetve iskolát is elvégezték, így nehéz lenne az összlétszámot megállapítani. Feladatkörük is változott idővel, mert a háború alatt a magyar emigránsok elsősorban a németek elleni harcra készítették volna fel az aktívákat, de ez a szándék végül nem valósult meg. Voltak a Vörös Hadsereg kötelékében vagy partizánokkal harcoló magyarok is, de olyan mértékű együttműködés nem feltételezhető, amit a korábbi nyilatkozatok és feldolgozások állítanak.[31] A rendszerváltás előtt számos történet keringett arról, hogy a szovjetek nem tekintették ellenségnek a magyarokat, sőt már a háború idején együttműködtek. Mintegy két és félszáz katonanapló és visszaemlékezés közül azonban csupán néhány említ hasonló esetet,[32] és tekintettel arra, hogy az ellenséggel való barátkozás milyen következményekkel járhatott volna, ez érthető is. A magyar hadifoglyok létszáma alapján is kétségbe vonhatjuk az 1941-től 1943-ig a hadszíntéren folytatott antifasiszta propaganda hatékonyságával kapcsolatos korábbi állításokat, és nincs arra vonatkozó adat sem, hogy tömeges átállás előfordult volna.

245–290. A téma újabb feldolgozásai: Varga Éva Mária: I. m. 279–307.; Pihurik Judit: Hadifoglyok írták. In: Uő: *Perben és haragban világháborús önmagunkkal.* Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2015.

[29] Csak a német és japán résztvevők létszámát regisztrálták külön. Varga Éva Mária: I. m. 302.

[30] Sipos Péter (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 1997. 25.

[31] Lásd például: Nyikolaj Gyerzsaluk: I. m.; Sziklai Sándorné: I. m.

[32] Ilyen az a visszaemlékezés, melynek tizedes szerzője állítása szerint átszökött a partizánokhoz, akik antifasiszta röplapokkal ellátva visszaküldték alakulatához. Mint írja, felettesének is beszámolt a kapcsolatról, de ennek rá nézve nem lett negatív következménye, a partizánok pedig „pártfogásukba vették" őket, később segítve hazajutásukat is, mert csak a németeket tekintették ellenségnek. Kovács József: Néphadseregünknek ajánlom. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény (HL TGY) 2782. A visszaemlékezésnek vannak hihető, és kevésbé hitelesnek tűnő, kalandfilmeket idéző részletei is.

Volt példa szökésre, és a szovjet oldalon az antifasiszta munka vállalására, akadt, aki vissza is tért alakulatához, és próbálta átállásra bírni társait. Olyan javaslat valóban szerepel a hadifoglyokra vonatkozó hivatalos dokumentumokban, hogy a magyar antifasiszták közül válogassák ki a legmegbízhatóbbakat, és küldjék őket Ukrajnába, ahol előbb a partizánmozgalom vezérkarának iskolájában speciális kiképzésben vesznek részt, majd ezután egységekhez helyezik őket.[33] Tudjuk, hogy 1944-ben több kiképzett partizáncsoportot dobtak át magyar területre, de messze nem olyan létszámmal, mint azt korábban állították. Ezenkívül ismeretes, hogy a szovjetek nem szorgalmazták magyar hadifogoly-alakulatok felállítását és fegyveres bevetését a németek ellen.

Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvű röplapok és sajtó igen hatásos érveket sorakoztattak fel. Legfőképpen arról próbálták meggyőzni a katonákat, hogy ők nem háborús ellenfelek, csak politikusaik azok: „Ha Hitlernek és Horthynak kell a háború, menjenek ők a frontra!"[34] – hangoztatták. Azt is hirdették, hogy nem igazak a rémhírek, a magukat önként megadókkal nem bánnak rosszul.[35] Igyekeztek rávenni őket a partizánokkal és a szovjet hadsereggel való együttműködésre,[36] főként arra hivatkozva, hogy az orosz és magyar nép, paraszt, munkás nem lehet ellensége egymásnak.[37]

[33] A SZU NKVD UPVI jelentése L. P. Berija belügyminiszternek az SZK(B)P KB felkéréséről a hadifogoly antifasiszták felhasználásával kapcsolatban. Moszkva, 1944. április 4. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 287–288. – A jelentés 100 magyar, 100 román és 50 ruszin antifasiszta hadifogoly Ukrajnába küldését, további 300-300 magyar és román katona átképzését, később magyarországi és romániai antifasiszta munkába való bevonásukat javasolja.

[34] *Frontpropaganda a Vörös Hadseregben*. I. m 113.

[35] „Horthy Miklós átkozom a fajtád!" – magyar katona levele, melyben társait megadásra szólítja fel, frontátlépési igazolvánnyal, Horthy karikatúrájával. Uo. 18.

[36] „Zúg az erdő, hívja a honvédet" – ezzel a röplappal a Vörös Hadsereghez vagy a partizánokhoz lehetett átmenni. Uo. 108.

[37] „Orosz parasztpartizánok levele a katonazubbonyba öltöztetett magyar parasztokhoz." 1942. május 7. Uo. 106–107. A röplap a második magyar hadsereg kivonulása idején keletkezett.

A röplapok tematikájában hangsúlyosan szerepeltek a magyar történelmi példák is, tipikus a „Rákóczi Ferenc kurucai szólnak a magyar néphez" című, a „Ne higyj magyar a németnek" kezdetű kuruc éneket idéző röpirat,[38] vagy a „Kossuth Lajos szól a magyar néphez", mely az idegen földön való harc reménytelenségére, tragikus következményeire figyelmeztet.[39] Személyes üzenetek is szerepeltek a frontsajtóban, ezekben magyar hadifoglyok írták meg pozitív élményeiket a hadifogságról, nyugtatták hozzátartozóikat, és győzködték harcoló társaikat, hogy tegyék le a fegyvert ők is, ne harcoljanak német érdekekért. A hangzatos érvek ellenére azonban az önként átállók többségének is a hadifogság lett a sorsa.

A hadifoglyok számára szervezett iskolák magyar oktatási programjának kidolgozásával Rákosi Mátyást bízták meg,[40] aki már a hadszíntéren folyó propaganda anyagainak összeállításában is nagy szerepet játszott. A központi tematikát 1943 márciusában a következőkben határozták meg:

1. Hogyan vált Németország a legsötétebb reakció védőbástyájává és a rabló, imperialista háború tűzfészkévé?
2. A Szovjetunió. A szocializmus országa.
3. A második világháború és a hitleri Németország vereségének elkerülhetetlensége.
4. A társadalom és az állam alapvető fogalmai.[41]

A háborús, antifasiszta tematika összefonódott a marxista–leninista társadalom- és államelmélet közvetítésével, tehát kezdettől megvolt a törekvés arra, hogy a kommunista eszmékkel is megismertessék a hadifoglyokat. Az újabb irányelveket 1944 januárjában összefoglaló direktívában már szerepelt az az érv is,

[38] Uo. 119.

[39] Uo. 120.

[40] A Komintern VB Titkárságának határozata Jancen elvtársnak, az antifasiszta iskola igazgatójának a második politikai iskola munkájának eredményeiről beszámoló jelentéséről. [Moszkva], 1943. február előtt. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 271–272.

[41] A SZU NKVD UPVI jelentése az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról. Uo. 273.

hogy a szabadságszerető magyar és a „szabad orosz nép" között nem voltak ellentétek, de „Horthy és bandája"[42] saját hatalmuk megerősítésének céljából csatlakozott Hitler rablóháborújához. A továbbiakban is Horthy és a németek felelőssége áll az érvelés középpontjában, utalva arra is, hogy a magyar nép fog majd bűnhődni vezetőinek bűneiért. Fentiekből következően javasolják a hadifoglyok körében annak hirdetését, hogy le kell váltani a rezsimet, és megalapozni a „nép demokratikus hatalmát". Utóbbi fordulat állandóan ismétlődik az utasításokban, itt részletezve is lényegét – egy demokratikus átalakulást körvonalazva: „Alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, amely lefektetné a népi erőkre támaszkodó, szabad és független Magyarország alapjait."[43] Ez a direktíva bizonyára irányadó volt a hadifoglyok számára, mert szempontjai, fordulatai szinte szó szerint ismétlődnek a magyar búcsúalbumokban, de hasonló módon fogalmaz egy román hadifogoly,[44] és a krasznogorszki Német Antifasiszták Emlékmúzeumának egy kiadott anyaga is ezt tükrözi.[45]

1944 júniusában – vélhetően a folyamatosan növekvő hadifogolylétszámmal összefüggésben – az ellátásra, munka- és életkörülmények javítására vonatkozó újabb utasítást adtak ki, első-

[42] A „Horthy és bandája" kötelező fordulatot következetesen használták a hadifoglyok is a búcsúalbumokban.

[43] A SZU NKVD UPVI 28/P/1763. számú direktívája a magyar hadifoglyok között a közeljövőben végzendő antifasiszta munkáról. Moszkva, 1944. január 18. Uo. 282–286.

[44] „A háborúig nagyon keveset tudtunk a Szovjetunióról. A fasiszta propaganda azt sugallta, hogy a Szovjetuniónak rossz a berendezkedése és elmaradott állam. Most láthattuk, hogy a szovjet berendezkedés a legfejlettebb és valóban demokratikus, a szovjet állam erős és kulturált." Je. I. Boriszoglebszkij vezérőrnagynak, az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága (GUPVI) Politikai Ügyosztálya vezetőjének feljegyzése Sz. Ny. Kruglov vezérezredes, szovjet belügyminiszter számára a román és magyar hadifoglyok körében végzett politikai munka állásáról az 1947. december 2-i állapot szerint. Uo. 306.

[45] A múzeum a volt Központi Antifasiszta Iskola épületében kapott helyet. A hadifoglyok életét humorosan bemutató, akvarellkarikatúrákkal illusztrált „Lagernij krokogyilt" (Lágerkrokodilt) egy német hadifogoly állította össze 1947-ben. A krasznogorszki tábor néhány fotóját és a karikatúrákat orosz, magyar és német bevezetővel kiadta a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központ Levéltári Intézete, szerkesztette Varga Éva Mária. H. n., é. n.

sorban a munkafegyelem és a termelékenység növelése céljából. Ennek érdekében újfent összefoglalták az antifasiszta átképzés pontjait is, melyek között első helyen szerepel az, hogy a hadifoglyok legfőbb feladata a háborús károk helyreállítása, miközben eltartásuk költségeit is ki kell termelniük. Másik fontos teendőként a hadifoglyok munkafogalmának átértelmezését jelölték meg, hogy tisztába jöjjenek azzal, mit jelent ez a szocializmusban, a „kizsákmányolás nélküli rendszerben", ahol „organikus szükségszerűség, illetve becsület, dicsőség, odaadás és hősiesség kérdése" a munkavégzés.[46] E cél megvalósítása a hadifoglyok munkaerejének végsőkig való kizsákmányolása közepette nyilvánvalóan irreális volt. Arra vonatkozó források vannak, melyek rögzítették, hogy történtek intézkedések az ellátás javítására, bár arra is van adat, hogy nem hajtották végre mindenhol az utasításokat. Egy 1948. februári jelentés az antifasiszta aktívák munkájának nehézségeként azt említi meg, hogy a magyar (és román) hadifoglyokat 1947 végéig igen szétszórtan helyezték el a táborvilágban, emiatt a tábori propaganda nem működött az elvárt hatékonysággal.[47] Ennek legfőbb akadálya azonban nyilvánvalóan a hadifoglyok által megtapasztalt szovjet valóság, és a nehezen elviselhető élet- és munkakörülményeik voltak.

Az „antifák" kettős feladatát jól tükrözik a tábori búcsúalbumok, melyek nagy teret szentelnek a munkaversenyek, eredmények leírásának, a munkához való viszony bemutatásának, de leginkább az antifasiszta tananyag elsajátítását illusztrálják – bár nem feltétlenül abban az értelemben, ahogyan az inspirálóik szándékában állt.

Az átképzett hadifoglyok a táborokban működő politikai osztályok élére kerültek, rendezvényeket, tömeggyűléseket, előadásokat szerveztek, faliújságot készítettek, vezetési, bizalmi feladatokat láttak el.[48] Helyzetük jobb volt, mint társaiké, kiemelt

[46] Az NKVD UPVI 28/IV/13676. számú direktívája „A hadifoglyok körében végzendő antifasiszta politikai-átnevelő munkáról a termelésben való felhasználásuk érdekében." Moszkva, 1944. június 20–27. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 289–292.

[47] Boriszoglebszkij feljegyzése. Uo. 304–309.

[48] Részlet egy „aktívanaplóból": „Az 500, most Magyarországról ideérkezett új fogoly politikailag tapasztalatlan, teljesen tájékozatlan és félrevezetett.

ellátásban részesültek, és korábbi hazamenetelüket is remélték e vállalástól, így érthető, hogy 1949-ig folyamatosan növekedett a különböző iskolákba és tanfolyamokra jelentkezők aránya. Túl a felsorolt kedvezményeken az antifasiszta agitátorrá válók motivációiról csak egyes visszaemlékezések alapján alkothatunk képet, mert bár erről kevesen írnak, nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy megértsük döntésük hátterét. Egy volt munkaszolgálatos szkeptikusan nyilatkozott arról, hogy lehet-e „fasisztákból antifasisztákat faragni": „akinek a hitleri háború szívügye volt, azt nem lehetett megtéríteni azzal, amit ott látott". Ám mivel a deklarált cél a fasizmus elleni harc szervezése volt, a bolsevizmussal kapcsolatos fenntartásairól mélyen hallgatva ő is tagja lett az aktívának. „Elég volt kinézni a hófúvásba, és már buzgott is bennem az antifasiszta társadalmi munka"[49] – okolta meg lépését Sárdos István. Egy másik hadifogoly visszaemlékezésében feljegyezte, hogy két tiszt „állandóan molesztálta", mert „antifa" lett, de később ők is beálltak a sorba – vélhetően szintén a várható előnyök miatt, hiszen a túlélés parancsa minden egyéb megfontolást felülírt.[50]

A búcsúalbumok az antifasiszta átnevelés kísérlet különleges dokumentumai, mert a – feltételezhetően – megadott szempontok alapján összeállított, azonos című fejezetekből álló „emlékkönyvek" azt illusztrálják, hogyan próbálták a hadifoglyok alkalmazni a tanultakat – és hogy mennyire sikertelenül próbálták a marxista–leninista elméletet „megemészteni". Az is egyértelmű azonban, hogy sokan komolyan vették a szovjetek által hirdetett új jövőképet, amelynek több passzusával a magyar hadifoglyok nagy része csak egyetérthetett. Összhangban az elvárásokkal, kötelességszerűen elsorolták ugyan „Horthy és bandája" bűneit és a törvényszerű vereség következményeit, de végül egy ígéretes, demokratikus jövőképet vázoltak fel. A célok között szere-

Feladatunk a fasiszta nevelés és propaganda ellensúlyozása és kiirtása, és új, egészséges világnézet kialakítása." РГВА Ф. 4п. 25В оп. 9. дело. 241. tábor, Krími terület, Szevasztopol. 1945. május 30.

[49] Sárdos István: Amíg élünk, nem szabad feladni (1990). HL TGY 3711. III/15–16.

[50] Horváth László: Katonai szolgálatom és hadifogságom. (Pápa, 1990) HL TGY 3235. 8.

pelt a polgári szabadságjogok megteremtése mellett a földosztás, életszínvonal-emelés, a szociális biztonság, érdek-képviselet és számos egyéb, korszerű törekvés, valamint az alkotmányozó nemzetgyűlés, amely alapja lehetne a demokratikus átalakulásnak. A Szovjetunióban megtapasztalt rideg valóság persze a legkevésbé sem hasonlított erre az államberendezkedésre, ám a tábori propaganda nem is annak adaptációjáról szólt – sőt, az iratokban rendre a demokrácia megteremtése, védelme szerepel célként.[51] A búcsúalbumok készítői az előtt ismerték meg és írták le a szovjet rendszer működését, hogy annak Magyarországra oktrojálása bekövetkezett volna.

A politikai átnevelés során a legfőbb cél a fasizmusnak a dimitrovi meghatározás[52] szerinti bemutatása, jellemzőinek, eredetének, céljainak, módszereinek ismertetése volt. Hangsúlyozták a szélsőjobboldali diktatúrák népellenes voltát, a nagytőkével való kapcsolatát és háborús szándékát. Bevezették az igazságos és igazságtalan háború fogalmát,[53] ami aligha lehetett könnyű, hiszen a támadó hadseregek tagjainak kellett átértékelniük az eseményeket. A magyar katonák ugyan a harcok során egyre kevésbé hitték, hogy a haza határait a Donnál kellene megvédeniük, de az antiszemita és antibolsevik propaganda hatása erős volt a hadseregben.[54] A kormányzóhoz többnyire még a háborút követően is lojális hadifoglyok az antidemokratikus választási rendszer, az antiszemita törvények és bizonyos szabadságjogok korlátozása ellenére sem tekintették Horthy Miklóst Hitler ideo-

[51] A magyar származású hadifoglyok antifasiszta aktíváinak és az antifasiszta munkában tisztséget ellátó személyeknek szervezett politikai szemináriumok tematikája. [Moszkva, 1947.] Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 303–304.

[52] „A fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája." Székely Gábor–Harsányi Iván–Csonka Rózsa (szerk.): *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 398. – A fasizmus ismert meghatározását Giorgi Dimitrov 1935-ben, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán elhangzott beszédében adta meg.

[53] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 50. дело. 223. tábor, Azerbajdzsán, Hanlar vagy Kirovabad.

[54] A témáról lásd Pihurik Judit: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle,* 2005/1–2. 99–127.

lógiai szövetségesének, így számukra visszatetsző lehetett, hogy a „tananyagban" az otthoni rendszer fasiszta jellegét hangsúlyozták. Az albumok szerzői természetesen egyértelműen elítélték a Szovjetunió elleni háborút, bár láthatóan törekedtek a magyar felelősség csökkentésére.[55] Ezt különböző módokon próbálták elérni, például hangsúlyozták, hogy a magyar nép nyolcvan százaléka apolitikus és pacifista,[56] ami nyilvánvalóan nem volt bizonyítható állítás. Természetes módon vetődött fel részükről a németek felelőssége is, a magyarok félrevezetésével vádolva őket, illetve nekik tulajdonítva a kassai bombázást.[57] A kérdés megközelítése nagyjából azonos volt a különböző albumokban: bűnbakok a nácik és fasiszták – sőt, a „magyarrá asszimilálódott germánok" kifejezéssel megjelent a „sváb katonatisztek" negatív toposza,[58] illetve a háborús okok közé sorolódott a trianoni revízió is.[59]

A hadifoglyok napi tapasztalatai nyilvánvalóan ellentmondtak a propaganda állításainak, hiszen azt is láthatták, hogy a táboron kívüli „szabadok" körében gyakorta nagyobb volt a nélkülözés, mint a kerítésen belül. Ez, tekintettel a Szovjetunió veszteségeire, érthető volt, de az is világossá vált számukra, hogy más oka is van a lakosság nélkülözésének.[60] A háború következményeivel csak részben magyarázható jelenségek sorát jegyezték fel, az egyik szerző például egy ittas orosz munkás szavait, aki irigyelte a hadifoglyokat, mert azok egyszer hazamehetnek, ők viszont nem reménykedhetnek sorsuk jobbra fordulásában. Szidta az egész világot, a szovjetparadicsomot, a normarendszert

[55] A Szovjetunióval szembeni hadiállapot bejelentése 1941. június 27-én német nyomás nélkül, a kassai bombázást háborús provokációnak minősítve történt meg.

[56] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 30. дело. 148. tábor, Krasznodari tartomány, Krasznodar.

[57] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 21. дело. 82/5. tábor, Voronyezsi terület, Voronyezs.

[58] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 4. дело. 414/1. tábor, Kijevi terület, Ukrainszk. 6.

[59] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 21. дело.

[60] „Akkor még nem tudtam, hogy oroszok nem adhatnak kenyeret maszek alapon, mert nekik sincsen. Jegyre kapták és tulajdonképpen nekik is ez a fő táplálékuk, a napi kenyéradag." Sárdos István: II/28.

és „minden oroszok vörös cárját, Sztálint”.[61] Ezzel egybecseng az a megfigyelés, mely szerint az oroszok egymástól is tartottak, miközben egyes foglyokban megbíztak, még azt is elfogadták, hogy irányítsák a munkájukat.[62] Előfordult, hogy a hadifoglyok őreik felszólítására felhagytak a lelkiismeretes betakarítással, például a nagyobb krumplikat visszahagyták a földben, hogy a kolhoztagok is élelemhez jussanak. De építkezés közben is adódott olyan eset, amikor a tetőfedéshez kapott lemezből csak annyit használtak fel, amennyit muszáj volt – hogy a sarkoknál úgy nézzen ki, kész a tető –, a többiből őreik vödröt csináltattak velük, és eladták a piacon, így jutva külön jövedelemhez.[63] Sommás megfigyelés volt, mely szerint „a Szovjetunióban a lakosság egyharmada ül, egyharmada szökésben van, a harmadik harmad őrzi, illetve üldözi a másik két harmadot”.[64]

Míg a későbbi visszaemlékezések a hadifoglyok megpróbáltatásait részletezik, az 1947-48-as tábori búcsúalbumok hamis optimizmust sugároznak, mert lapjaikon értelemszerűen nem jelenhetnek meg azok a tények, melyek rossz fényt vetnének a Szovjetunióra. Az egyén és közösség manipulálásának dokumentumai ezek, mert a tapasztalatokkal szemben a hatalom által sugallt pozitív képet közvetítik a szovjet viszonyokról. Ám bármennyire igyekeztek is az albumok szerzői az instrukciókhoz igazítani mondandójukat, a szövegek tartalmaznak valós megfigyeléseket, tényeket is, mert éles szemmel vették észre a visszásságokat, és megfogalmazták véleményüket – amire egyébként fogvatartóik bátorították is őket, vélhetően nem számítva generális kritikára.

A szovjet rendszerről véleményt mondva az albumok tipikus fordulata, hogy minden más, mint azt itthon hallották, és minden jobb, mint várták.[65] Koppannak a jól megtanult lecke mondatai: „Új szellemben élünk, másképp gondolkozunk a háború

[61] Halmai János: Visszaemlékezéseim az orosz hadifogságom idejéből. 1940–1947. (1948) HL TGY 3541. 249.

[62] Sárdos István: IV/24–25.

[63] Hanák Sándor: Szökésem az uszmányi hadifogolytáborból (1945. február 10. – 1946. augusztus 20.) HL TGY 3866. 6–7.

[64] Uo. 4.

[65] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 4., 21., 60., 76. дело.

befejezése óta. Téves hitben éltünk a háború alatt. A szovjet népről, munkájáról, célkitűzéseiről nagyon keveset tudtunk."[66] A szerzők helyzetét nem könnyítette meg, hogy a fentieket saját pozitív tapasztalataikkal nem tudták alátámasztani, ezért csak a propagandalecke különböző változatai köszönhettek vissza az albumok lapjain. Nehezen születhettek meg a fenti mondatok, mert élményeik és az „emlékkönyvek" elvárásai szöges ellentétben álltak egymással. A foglyok ezt – lehet, hogy nem is tudatosan – nyelvi bravúrral hidalták át, mint az alábbi példákban. Látszólag tagadták, valójában állították, melyek a sztálini rendszer jellemzői. „Mit tudtam a Szovjetunióról? A Szovjetunió a polgári életet alacsony szintre süllyeszti, eltörli a magántulajdont, meg akarja hódítani a világot"[67] – szerepel egy helyütt. Hasonló, részben valóságközeli, részben hipotetikus állítások vannak a következő idézetben: „a Szovjetunióban vallásüldözés van, az emberek kényszermunkára vannak kötelezve, a magántulajdont megszüntették, közös konyhán étkeznek, közös a lakás és az asszony is". A folytatásban a honvédségnél hallott propagandát idézik fel: „azt tanították, hogy a Szovjetunió világuralomra törekszik, a kommunista rendszert akarja ráerőszakolni az összes népekre, ami ellen nekünk védekezni kell".[68] Néhol szinte szó szerint, de tagadva idézik a haditudósítók korábbi érveit, melyek szerint vallástalanság, erkölcstelenség, gyermekbűnözés és terror jellemzi a szovjet közállapotokat – de állításuk szerint ők mindezt nem tapasztalták. Az „Ami otthon nem volt" című fejezet írója viszont azt fejtegeti, hogy a méltóság, jog, egyenlőség fogalmának jelentését a táborban tanulták meg, mert a Horthy-korszakban ez hiányzott az életükből.[69] A jövőre vonatkozó elképzelések kiindulópontja az antifasiszta iskolán tanultaknak megfelelően az volt, hogy a második világháború meghozta Magyarország függetlenségét, de azt nem maga vívta ki, hanem

[66] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 4. дело. 3. Összehasonlításul lásd a 44. lábjegyzet idézetét.

[67] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 48. дело. Azerbajdzsán, Hanlar vagy Kirovabad, 223/5. tábor. 15.

[68] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 21. дело. 5.

[69] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 21. дело. 28.

szovjet segítséggel. Feltehetően a foglyok őszinte reményét fejezte ki az az állítás, hogy Magyarország „Szabad kezet kapott az államforma megalakítására, és az önálló független kormányzásra".[70]

Mint arra történt utalás, az albumok készítésekor paradox módon a kritikus hozzáállás is elvárás volt, ezt sugallják a rendre felbukkanó s az örkényi abszurdra[71] rímelő „Mi tetszett, és mi nem" a Szovjetunióban, illetve az „Amit még nem értünk" című fejezetek. Ezekben a foglyok a szovjet valóság elemeiből kiindulva olyan életszerű kérdéseket tesznek fel, mint például a meglevő nemzetiségi, vallási eltérések ellenére hogyan maradhatott egyben az állam a cárizmus bukása után? Lehetséges-e – a hirdetett vallásszabadság jegyében – a mohamedán lakosságnál többnejűség? Lényegre törően azt is firtatták, miért kétkamarás a szovjet törvényhozás – ha mindkét háznak ugyanaz a jogköre, ha nincs köztük alá-fölé rendelés. És felbukkan a szocializmusban élt generációk számára ismerős probléma, a hiánygazdaság jellemzője: a boltban olcsó a kenyér, de nem lehet kapni, a piacon van, de tíz-hússzoros áron, az állami boltok üresek, ám a bazárban jó pénzért minden kapható.[72]

A hadifogságra vonatkozó forrásokból sem hiányoznak a humoros részletek: viccek, karikatúrák, az emberi gyarlóságokból fakadó esetek, valamint a szovjet viszonyok megfigyelésén alapuló leírások nemcsak az albumokban, hanem a visszaemlékezésekben is szép számmal találhatók. Jellemző történet egy festőé, aki Sztálin-portrékat készített: „joviális, atyatekintetű Sztálinokat, hadvezérien szigorú Sztálinokat" – de hiába szeretett volna Lenineket is festeni, arra nem volt kereslet.[73] Az egyik – itthonról kapott – *Ludas Matyi*ban Rákosi-karikatúrát találtak a hadifoglyok: „Az egyik oldalon a budapesti parlament képe látható és Rákosi Mátyás, amint jó kövér tetőfedőmesterként,

[70] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 1. дело. 64. tábor. Tanbovi terület, Morsanszk. 36.

[71] Örkény István (1912–1979) 1943-ban zsidó munkaszolgálatosként esett szovjet hadifogságba, 1946-ban tért haza. Hadifogolyemlékeit megörökítő műve: *Lágerek népe/Emlékezők.* Palatinus Kiadó, Budapest, 2011.

[72] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 28. дело. 17/b.

[73] Gyalog Ödön: *„Horthy Miklós katonája vagyok…". Egy tüzérszázados emlékiratai.* General Press, Budapest, 1992. 194–195.

négykézláb mászkál a kupolán. Alatta olyasféle szöveg, hogy aszongya: Rákosi tető alá hozza a parlamentet." Egy szovjet tiszt felháborodott ezen: „micsoda tiszteletlen nép a magyar, hogy így képes ábrázolni a vezetőjét" – mondta, megjegyezve, hogy a *Krokogyil*ban[74] csak külföldieket figuráznak ki.[75] E téren hamarosan Magyarországon is megváltozott a helyzet: a koalíciós időszak sokszínű politikai humorának az egypártrendszerben nyoma sem maradt.

Rákosi Mátyás nemcsak a magyar hadifoglyok között folyó antifasiszta propaganda megszervezése miatt volt gyakori szereplője az albumoknak. A legemlékezetesebbek közé tartozik az az album, melyben „Sztálin generalisszimusz, a világbéke őre" és „Molotov külügyminiszter, az igazság harcosa" idealizált portréi mellett ott található „Rákosi Mátyás, a magyar demokrácia biztosítékának" kevéssé élethű – mesterien jóképűvé varázsolt – mellképe is.[76]

Rákosi hazatérése – 1945 februárja – után a hadifogolykérdést saját és a kommunisták politikai súlyának növelésére használta.[77] Az 1947-es, 1948-as tömeges repatriálást önnön befolyása eredményének tüntette fel, holott ennek menetét kizárólag a szovjet fél határozta meg.[78] Paradox helyzet állt elő: a foglyok és családtagjaik „jótevője" ugyanis a Horthy-hadsereg katonáit változatlanul fasisztának tekintette (saját antifasiszta propagandáját is minősítve ezzel), késleltette volna hazajövetelüket. A repatriáltakat – különösen a tiszteket – potenciális politikai ellenfélnek tekintette, akiket számontartani, ellenőrizni kell. 1947–1948-ban, amikor a tábori albumok idézett sorai íródtak a demokratikus átalakulásról, szabad választásokról, itthon már

[74] Szovjet vicclap.

[75] Gyalog Ödön: I. m. 227.

[76] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 28. дело. 4.

[77] Bognár Zalán: A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. *Aetas,* 2010/1. 131–143.

[78] Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter kísérőlevele J. V. Sztálinhoz a Szovjetunió minisztertanácsának a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálásáról szóló határozattervezetéhez. [Moszkva], 1947. május 8. Varga Éva Mária (főszerk.): I. m. 427–428.

javában zajlott az alkotmányos rendszer lerombolása és a demokratikus intézmények, pártok szétverése.

A táborokba természetesen csak azon hírek jutottak el, amelyek Rákosi eredményes közvetítő szerepét hangsúlyozták, így érthető, hogy a hadifoglyok elsősorban őt szólították meg, igazodva az antifasiszta átképzésen tanultakhoz. Így tettek a selyemborítású, domborított rézlemezzel díszített, „Táborkrácia 467/8" feliratú album készítői is. Az első oldalon a következő, az 1948-as évet köszöntő üzenet található:

> Nem véletlen, hogy a békés és boldog magyar jövőért dolgozó hadifoglyok az újesztendő küszöbén Rákosi Mátyásnak, az MKP főtitkárának fejezik ki szerencsekívánataikat és hogy a hazájuktól 2000 km-re levő táboruk krónikáját juttatják el egy szerencsés új év őszinte óhajának kinyilvánításaként.
>
> Mi, a Szovjetunióban élő magyar hadifoglyok felismertük, hogy a magyar nép felemelkedéséért folytatott harc politikai és gazdasági eredménye nagy mértékben attól függ, hogy az MKP vezetésével a demokrácia erői milyen következetesen veszik ki a részüket a reakció ellen folytatott harcból.
>
> Minket az elvesztett háború és a hadifogság arra tanított, hogy az országunknak olyan külpolitikára van szüksége, amely az alapvető nemzeti érdekeink valóraváltását biztosítja, egy ilyen külpolitikai irányvonal azonban népi demokratikus belpolitikát követel. A felismerésünknek megfelelő bel- és külpolitikánk záloga az Ön bölcs és előrelátó vezetése alatt álló MKP és annak kormányprogramja, amelynek végrehajtása elé akadályt csak a reakciósok és az általuk megtévesztett és félrevezetett tévelygők gördítenek.
>
> Az ország újjáépítéséért és a magyar nép felemelkedéséért folytatott gazdasági harc során a kapitalizmus szolgálatában szegődöttek minden alkalmat megragadnak a demokrácia erőinek meggyöngítésére.[79]

Hasonló illúziókat tükröznek az 1848–1849-es honvédzászlók 1940. évi visszaadása ihlette sorok is: „Ez a nemes tette [Sztálinnak] azt bizonyította, hogy mennyire tiszteletben tartja más népek szabadság iránti mozgalmát."[80] A foglyok nem tud-

[79] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 76. дело. 467. tábor, Moszkvai terület, Ljublinó.
[80] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 21. дело. 5.

hatták, hogy a rendszer, amelynek működéséről ők közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek, és amely iránt kevesekben ébredt szimpátia, ekkor már kiépülőben van Magyarországon is.

*

Melléklet: „A B/K búcsúzója”, írta Csaba Károly

Emlékezés szálljon, sebes szárnyon szálljon,
Törjön át a ködön, a sötét homályon.
Széttárul előttünk függönye a múltnak,
Életünk emlékei lábunk elé hullnak.

Szedjük össze őket egymásután sorba,
Emlék-fonalunkkal kössük egy csokorba.
Maradjon a csokor maradandó emlék,
Mondja el híven a B/K-nak életét.

Felelősségteljes szolgálat hárult ránk,
Őrzés, felügyelés vigyázás volt munkánk.
Ide-oda ment a munkások serege,
Vigyázni a rendre mentünk mi is vele.

Tábor birtokába sok raktár tartozott,
Éberen őriztük, nehogy kár legyen ott.
Ott álltunk esőben, hóban és viharban,
Ott köszöntött felénk a didergő hajnal.

Nyugodtan mehettünk a kapun be és ki,
Szolgálati útunk nem gátolta senki.
Képes igazolvány volt az útlevelünk,
Biztosította a szabad mozgást nekünk.

Élelmezés terén panaszunk nem lehet,
Táperős volt a koszt, s kaptunk is eleget.
Frissensült ropogós napi kenyerünket
Mindennap cukorral, vajjal kenhettük meg.

Ruházkodásunkkal sohse volt semmi baj,
Eshetett az eső, zúghatott a vihar.
Itteni hosszú tél keménysége ellen,
Jó ruha tartotta testünket melegen.

Bőven volt mindenünk, de azért emellett,
Apró szükségletre s egyébre is tellett.
Havi 50 rubel volt a fizetésünk,
Munkánk jutalmaként átadták ezt nékünk.

Itteni életünk festményén nem volt folt,
Bánásmód emberi élethez méltó volt.
Megtanultuk azt is, hogy a békés munka
Nem szégyen, s megvan bőséges jutalma.

Tapasztalatokkal megrakodva bőven
Térhetünk majd haza megújult erőben.
Vár bennünk' az ország, jó munkás kezére,
Munkájára soh'se volt ily nagy szüksége.

Dübörgő háború vérzivatar után
Jöjjön el a csendes igazi béke már.
A szorgalmas munka gyümölcsei felett,
Szorítson minden nép testvéri jobbkezet![81]

[81] РГВА Ф. 4п. 25В оп. 1. дело. 22.

Múltunk 2020/1 | 59–90

FÜLÖP MÁRTON

Vicclapok és karikatúrák a második világháborús propaganda szolgálatában Németországban és Magyarországon (1939–1944)

A karikatúra műfaját a történelem során számos politikai irányzat felhasználta propagandájának terjesztésére, így a szélsőjobboldal is. A második világháború alatt Németországban is bevetésre került a műfaj a háborús propagandában, de a magyarországi szélsőjobboldali politikai erők is kiaknázták a műfajban rejlő lehetőségeket. A karikatúrák közlésének fontos felületei voltak a sajtótermékek, többek között a vicclapok.

Tanulmányomban három német vicclap és két magyar folyóirat, egy vicclap, valamint egy karikatúrákat rendszeresen közlő napilap rajzainak, valamint a rajzokhoz kapcsolódó szövegek vizsgálatán keresztül kívánom bemutatni, hogyan vett részt a humorisztikus sajtó a háborús propagandagépezet munkájában a második világháború idején a Harmadik Birodalomban, illetve Magyarországon. Az elemzésre szánt újságok kiválasztásánál döntő szerepet játszott, hogy valamennyi lap nemzetiszocialista-szimpatizáns volt, így javarészt ugyanazon perspektívából szemléltetik a háborús propaganda működését.

Németország esetében a *Fliegende Blätter,* a *Kladderadatsch,* valamint a *Simplicissimus* című szatirikus lapok kerülnek elemzésre.[1] A vizsgált korszakban már mindhárom lap hosszú múltra

[1] A három folyóirat valamennyi száma elérhető digitalizálva az alábbi linkeken: *Fliegende Blätter* és *Kladderadatsch* – https://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/fachinfo/www/kunst/digilit/artjournals/dt_zs.html (Letöltve: 2019. 05. 02.), *Simplicissimus* – http://www.simplicissimus.info/index.php?id=6 (Letöltve: 2019. 05. 02.)

tekintett vissza, a müncheni *Fliegende Blätter* 1845, a berlini *Kladderadatsch* 1848, a szintén müncheni *Simplicissimus* pedig 1896 óta működött. A háború alatt ezek a lapok a goebbelsi propagandagépezet szolgálatában tevékenykedtek, mígnem 1944 őszi hónapjaiban sorban megszűntek.[2]

A magyar folyóiratok közül a *Drótkefe* című vicclapot és a *Magyarság* nevű napilapot vizsgálom meg. A budapesti *Drótkefe* még szélsőséges megnyilvánulásoktól tartózkodó, nyilasokat támadó lapként indult meg 1940-ben, s kezdetben még a zsidó származású Hesz Ferencnek, az első zsidótörvényt követően megszűnő *Borsszem Jankó* című élclap korábbi felelős szerkesztőjének írásai is megjelenhettek benne. 1941-től azonban a lap egyre gyakrabban közölt antiszemita karikatúrákat és vicceket, továbbá éltette a zsidótörvényeket, s a zsidók elleni hatósági intézkedéseket. A Szálasi-kormány hatalomátvételét követően nyilasbarát propagandát folytatott. Több ízben vett át rajzokat a német *Kladderadatsch*tól, így bizton állíthatjuk, hogy közvetlen módon is merített a náci propagandából. A politikai karikatúrákat rendszeresen közlő, 1920-ban alapított *Magyarság* című fővárosi napilapot azért láttam célszerűnek bevenni a feltárandó források közé, mert a folyóirat 1939-től a nyilasok propagandalapjaként funkcionált. A lap szintén sokszor közölte ebben az időszakban a Kladderadatsch karikatúráit.[3] A *Drótkefe* és a *Magyarság* a német lapokhoz hasonlóan szintén 1944-ben fejezte be tevékenységét.[4]

[2] A vicclapok utolsó számaiban ugyanazon közlemény jelent meg, mely bejelentette, hogy a háború miatt az (anyagi) erőforrásokat a fegyverkezésre szükséges fordítani, így a háború idejére a lapok beszüntetik tevékenységüket. Lásd: *Fliegende Blätter,* 1944/5174. (szeptember 28.) 147.; *Kladderadatsch,* 1944/36. (szeptember 3.) 429.; *Simplicissimus,* 1944/39. (szeptember 13.) 422.

[3] Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig.* Kalligram Kiadó, Budapest, 2017. 25.

[4] A *Kladderadatsch,* a *Drótkefe* és a *Magyarság* háborús karikatúráival Tamás Ágnes történész már részletesen foglalkozott több munkájában: Tamás Ágnes: Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944). *Századok,* 2017/2. 407–442.; Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. Egyes kutatási eredményeiről említést fogok tenni a későbbiekben, kibővítve azokat saját megfigyeléseimmel, valamint összevetve a többi folyóiratnak a második világháború idején keletkezett propagandisztikus rajzaival.

A kutatás módszertana

A vizsgált lapokban felbukkanó háborús propagandarajzok célja egyrészt az ellenség démonizálása, nevetségessé tétele, másrészt a harcoló katonákkal való szolidaritás kifejezése, tisztelegve a fronton tanúsított helytállásuk előtt, illetve a hátországban maradtak buzdítása, hogy a maguk módján ők is kivegyék a részüket a harcból (ahogy ezt vicclapok is teszik propagandatevékenységük kifejtésével). Minthogy e rajzoknak nem minden esetben célja a nevettetés, valamint a bajtársak is ábrázolásra kerülnek, sőt néha kizárólag ők jelennek meg a képeken, ezek a grafikák nem minden esetben karikatúrák. A „bajtárs" és „ellenség", vagyis a „mi" és „ők" csoportjának ábrázolásmódja tehát eltérő. Ezen ábrázolásmódok alaposabb tanulmányozásához jó kiindulási pontként szolgál a Reinhart Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakról szóló elmélete. E koncepció segítséget nyújt annak megértésében, hogy az ellenségképet megkonstruáló fél milyen gondolati struktúrán belül mozogva viszonyul az ellenséghez, illetve saját magához és a csoportba tartozó bajtársakról. Az aszimmetrikus ellenfogalmakról alkotott elképzelést tovább kívánom gondolni, s a szemantikai szinten túllépve kiterjeszteni a rajzok elemzésére, mivel a „mi" és „ők" elkülönítése jelen esetben a vizualitás terén is végbemegy.

Az élclapokban megjelenő propagandarajzok komplex szimbólumrendszerrel dolgoznak, ami jól vizsgálható mentalitástörténészi megközelítéssel, az egyes szimbólumokat a kor embere által birtokolt „mentális eszköztár" darabjainak tekintve. Munkámban ezen eszköztár feltérképezésére teszek kísérletet. Ezzel ugyan nem leszek képes kiküszöbölni a vicclapok olvasóközönségére vonatkozó adatok hiányosságait,[5] viszont lehetősé-

[5] Ebből kifolyólag nem célom a lapok olvasóközönségének feltérképezése. Hadd jegyezzem meg azonban, hogy a német szatirikus folyóiratok esetében van némi fogódzónk, ha nem is tudjuk pontosan megállapítani az olvasószámot. Patrick Merziger német sajtótörténész adatai alapján a *Fliegende Blätter,* a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* a harmincas években 30 ezer és 50 ezer közötti példányszámban kelt el. Lásd: Patrick Merziger: *Nationalsozialistische Satire und „Deutscher Humor". Politische Bedeutung und Öffentlichkeit populärer Unterhaltung 1931–1945*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010. 93.

gem adódik feltárni, hogyan viszonyultak olvasóikhoz az élclapok, milyen tudást feltételeztek részükről, milyen kognitív kereten belül kívánták őket megszólítani a propagandacélok sikerre vitele érdekében. Nem kívánok a mentalitástörténet által is preferált hosszú időtartamú elemzést végrehajtani – ezt az általam választott időintervallum nem is teszi lehetővé –, azonban rendre ki fogom hangsúlyozni, hogy a rajzokon megjelenő szimbólumok egyrészt sokban merítettek a karikatúraművészet múltban kialakult tradícióiból, másrészt a második világháborút követően, más politikai környezetben újra megjelennek.

A lapok tartalmának elemzésénél adja magát a nem történeti diszciplínák bevonása is, amik jól kiegészítik a történettudományi vizsgálódást. A rajzok ikonográfiai vizsgálata pedig vizualitásában ragadja meg a második világháborús szatíra szimbólumrendszerét, míg a képaláírások szövegében előforduló költői képeket szemantikailag tanulmányozhatjuk. Ezek a különféle diszciplínák jól alkalmazhatók együttesen, hiszen a grafikák általában a hozzájuk tartozó szöveggel szerves egységet alkotnak. A különböző költői képek, toposzok, metaforák, allegóriák, megszemélyesítések nem csak a szemantika szintjén mutatkoznak meg, a rajzok vizuálisan is leképezik őket.

A vicclapok helyzete a Harmadik Birodalomban és Magyarországon 1933–1944 között

Mielőtt szemügyre venném a lapok tartalmát, röviden ismertetem a német és magyar vicclapok helyzetének alakulását, a működésüket befolyásoló sajtóirányítási intézkedéseket.

A *Simplicissimus*nak 1938-ra már mindössze 9000 előfizetője volt, azonban ez évben összeolvadt a 23 ezer olvasót számláló nemzetiszocialista vicclappal, a *Brennessel*lel (Patrick Merziger: I. m. 183.), így feltehetően az újság nyert néhány ezer új olvasót. A *Simplicissimus* 1940. április 28-án közleményben adta hírül, hogy az olasz piacon is kíván terjeszkedni (*Simplicissimus,* 45. [1940] 17. [április 28.] 194.), innentől kezdve a lapban megjelenő rajzok alatti szövegek olasz nyelven is szerepeltek. Továbbá tudjuk azt is, hogy a német lapok a Wehrmacht katonáit is célközönségnek tartották, számos felhívást intéztek az otthon maradtakhoz, hogy hálájuk gyanánt fizessék elő a lapot fronton harcoló szeretteiknek.

Németországban a náci hatalomátvételt követően a sajtóélet „gleichschaltolása", azaz náci-konformmá tétele jelentős változásokat hozott a szatirikus lapok életében is. 1933-ban megszüntetésre kerültek (betiltás, valamint megfélemlítés útján) a baloldali élclapok, így például a szociáldemokrata *Der wahre Jacob,* vagy a kommunista *Die Ente* és *Roter Pfeffer,* másrészt a megmaradó lapokat szigorúan cenzúrázták, s eltávolították azok zsidó származású vagy politikailag nem megbízható munkatársait.[6] Ez legerőteljesebben a *Simplicissimus*t érintette, mely így elvesztette főszerkesztőjét, Franz Schoenbernert, illetve a lap egyik legjelentősebb karikaturistáját és társalapítóját, Thomas Theodor Heinét.

A háború kitörését megelőzően az egyes élclapok eltérő mértékben szolgálták ki a náci propagandát. A *Kladderadatsch* már az 1920-as években is a szimpatizált a nemzetiszocialistákkal, a *Simplicissimus* 1933-ban – száznyolcvan fokos fordulatot véve – vált náciellenes élclapból náci sajtóorgánummá (ezt a tendenciát még erőteljesebbé tette a náci *Brennessel*lel való 1938-as egyesülés), a *Fliegende Blätter* viszont Lengyelország lerohanásáig teljes mértékben apolitikus volt. Bár Hitler a *Mein Kampf*ban károsnak ítélte a vicclapok első világháborús tevékenységét, minthogy az az ellenség erejének túlzott lebecsülését eredményezte,[7] nem merült fel, hogy ne használják fel a karikatúra műfaját az újabb háború során is. A náci propaganda általánosságban nagyobb jelentőséget tulajdonított a képeknek, mint az írott szónak.[8] Ez a tendencia felértékelte a karikatúrák jelentőségét. A három vizsgált vicclap tartalmát 1939 őszétől kezdve túlnyomórészt propagandisztikus rajzok és viccek tették ki.

A Harmadik Birodalomban működő vicclapok a háborús propagandát elsősorban a Goebbels által irányított Népművelési és Propagandaminisztérium sajtóutasításai alapján voltak hiva-

[6] Patrick Merziger: I. m. 104–105.

[7] Patrick Merziger: I. m. 70.; Tamás Ágnes: *Karikatúrák a propaganda szolgálatában...* I. m.

[8] Erről lásd bővebben David Welch: *The Third Reich. Politics and Propaganda.* 4. kiad. Routledge, London – New York, 2007.

tottak megvalósítani.[9] Goebbels naplója 1939. október 15-i bejegyzésének egy részlete arról tanúskodik, hogy a karikaturisták munkája jól megfelelt a propagandairányítás elvárásainak (legalábbis kezdetben mindenképp): „Ragyogó karikatúrákat rajzoltatunk az angolok ellen. Karikaturistáink csúcsteljesítményt nyújtanak."[10] A bejegyzés többi része az angolok elleni tengeri sikereket taglalja. A *Fliegende Blätter,* a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* ekkortájt keletkezett karikatúrái valóban főképpen az angolokra koncentráltak, azon belül is kiváltképpen a németek tengeri győzelmeire igyekeztek felhívni a figyelmet (az utóbbi két lapnak 1939. október 15-én is jelent meg száma, ezekben a karikatúrák döntő részét ilyen rajzok tették ki).

A háborús propaganda a vicclapok több munkatársa számára is ismert szituáció volt. A *Simplicissimus* szinte összes karikaturistája – Karl Arnold, Olaf Gulbransson, Erich Schilling, Wilhelm Schulz, Eduard Thöny – a lap régi munkatársaként már az első világháborúban is készített propagandarajzokat, ahogy a *Kladderadatsch* egyik fő rajzolója, az amerikai származású Arthur Johnson is. Mellette Oskar Garvens volt az újság másik legaktívabb karikaturistája. A *Fliegende Blätter* legtöbbet publikáló karikaturistái, Max Bauer, Eugen Croissant, Rolf Peter Bauer, Helmuth Huth és Josef Mauder ezzel szemben tapasztalatlanok a háborús propagandarajzok készítése terén.

A Harmadik Birodalom ilyen mértékű kiszolgálása sok munkatárs számára túlélési stratégia volt. Karl Arnold például a háborút követően úgy nyilatkozott, hogy belátta, nem lenne alkalmas ellenállónak, csupán szerette volna valahogy átvészelni ezt az időszakot.[11] Azonban nem mindenki tudta elviselni ezt az önmeghasonlott állapotot, a *Kladderadatsch* számára is sok

[9] A Népművelési és Propagandaminisztérium második világháborús sajtóutasításairól lásd bővebben: Doris Heidi Kohlmann-Viand: *NS-Pressepolitik im Zweiten Weltkrieg: Die „Vertraulichen Informationen" als Mittel der Presselenkung*. K.G. Saur Verlag, München–London–New York–Paris, 1991.

[10] Ralf Georg Reuth (Hrsg.): *Joseph Goebbels. Tagebücher 1924–1945*. 3. kiadás. Piper Verlag, München, 2003. 1332.

[11] Forrás: https://stadtgeschichte-muenchen.de/strassen/d_strasse.php?id=2667 (Letöltve: 2019. 05. 01.)

grafikát készítő Erich Ohser például nagyrészt emiatt menekült öngyilkosságba 1944-ben.[12]

A *Fliegende Blätter* kiadója és egyben főszerkesztője 1929-től Ferdinand Schreiber volt, utóbbi posztját aztán 1942-ben Leo Kainradl, majd Josef Frank váltotta fel. Az osztrák származású Leo Kainradl a korábbiakban a bécsi szecesszió egyik jelentős képviselője, a Hetek Klubjának tagja volt.[13] A *Kladderadatsch*ot 1937-től Curt Hotzel szerkesztette, aki számos más szélsőjobboldali folyóiratban, így a *Völkischer Beobachter*ben is publikált cikkeket. A *Simplicissimus* főszerkesztője 1938-ban Walter Foitzick lett, aki a háború után az amerikai megszállási övezetben működő antifasiszta és antikommunista politikai vicclap, a stuttgarti *Wespennest* munkatársa volt.[14] Nem egyedi eset, hogy a náci propagandát aktívan kiszolgáló vicclapok alkotói más politikai irányultságú vicclapoknál tevékenykedtek a háborút követően, a régebben a *Fliegende Blätter*nél dolgozó Helmuth Huth karikaturista szintén a *Wespennest*, valamint a szintén antifasiszta és antikommunista *Simpl* rajzolójaként is aktív volt.[15]

A három lapon kívül a berlini *Lustige Blätter* (szintén 1944-ig jelent meg), valamint csekély mennyiségben a müncheni *Jugend* és a bécsi *Die Muskete* (előbbi 1940-ben, utóbbi 1941-ben szűnt meg) című élclapok is jelentettek meg propagandarajzokat, jelen értekezésemben azonban nem kívánok foglalkozni ezekkel az újságokkal. Érdemes megemlíteni, hogy a vicclapokon kívül egyéb folyóiratok is rendszeresen jelentettek meg propagandakarikatúrákat a háború éveiben, így például az antiszemita karikatúráiról már a Weimari Köztársaság idején elhíresült nürnbergi *Der Stürmer* című hetilap, a Goebbels által életre hívott berlini

[12] Anna Grosskopf: *Die Arbeit des Künstlers in der Karikatur. Eine Diskursgeschichte künstlerischer Techniken in der Moderne*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2016. 430.

[13] Kainradl, Leo. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Forrás: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_K/Kainradl_Leo_1872_1943.xml (Letöltve: 2019. 05. 02.)

[14] Bernhard Jendricke: *Die Nachkriegzeiten im Spiegel der Satire. Die satirischen Zeitschriften* Simpl *und* Wespennest *in den Jahren 1946 bis 1950*. Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main–Bern, 1982. 37., 98.

[15] Forrás: http://www.kaukapedia.com/index.php?title=Helmuth_Huth (Letöltve: 2019. 05. 02.)

Das Reich és *Der Angriff* című folyóiratok, vagy az *SS Leitheft* (az SS tisztjei számára íródott újság). Eddigi kutatásaim tanulsága szerint az ezekben leközölt karikatúrák motívumkincse nagyon sok egyezést mutat az itt vizsgáltakéval.

Magyarországon az első és második zsidótörvény jelentős változást hozott a Horthy-korszak vicclapjainak életében, megszűnésre ítélve a korszak két legjelentősebb vicclapját, a *Borsszem Jankó*t (1938) és *Az Ojság*ot (1939). A világháború kitörésével ismét életbe lépett az előzetes sajtócenzúra, amit az újonnan létrehozott Sajtóellenőrző Bizottság irányított. A bizottság tagjait az egyes minisztériumok delegálták, emellett a minisztériumok közvetlenül is intéztek kéréseket, javaslatokat a bizottsághoz.[16] Érdemes szót ejteni a Sajtóellenőrző Bizottság parancskönyvének egyes cenzúrautasításairól, melyek a külföldi politikusok kikarikírozására vonatkozóan is tartalmaztak előírásokat. A parancskönyvben lévő utasítások nem mindegyikét tartotta be a *Drótkefe* és a *Magyarság,* ami nem feltétlenül a két lap engedetlenségének köszönhető, sokkal inkább annak, hogy az utasítások meglehetősen gyorsan szaporodtak, így idővel átláthatatlanná váltak,[17] ebből adódóan esetenként elkerülhették a szerkesztők figyelmét (s egyúttal a cenzorokét, akik így átengedték ezeket a karikatúrákat, vicceket). Többnyire azonban a vicclapok tényked̈ése nem állt távol a mérvadó politikai irányvonaltól, s a sajtóutasítások sok esetben biztatják a magyar sajtótermékeket az ellenség támadására.

Így például a külügyminisztérium 1940. december 30-i javaslata kimondta, hogy Roosevelt személye tiszteletben tartandó.[18] Ennek ellenére az amerikai elnökről továbbra is jelentek meg karikatúrák mindkét lapban. Az Egyesült Államokkal való hadiállapot beálltát követően Ullein-Reviczky Antal külügyi sajtófőnök

[16] Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 215.

[17] Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 384.; Sipos Balázs: I. m. 217.

[18] Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 113.

1941. december 13-i felhívása ennek aztán szabad utat is adott.[19] A Kállay miniszterelnökségétől kezdve egyúttal már miniszterelnökségi sajtófőnökként is tevékenykedő Ullein-Reviczky[20] ezt a rendelkezését 1942. május 27-én, egy a *Magyarság*ban megjelenő, Eleanor Rooseveltet is ábrázoló karikatúra kapcsán kiegészítette azzal, hogy „*tekintettel a magyar gavalléria*” a külföldi államférfiak női hozzátartozóit ne jelenítsék meg a karikatúrákon.[21] A két lap a továbbiakban tartotta magát ehhez az előíráshoz.

Az úriemberség mint a magyar népkarakterológia egyik eleme régóta a magyar önkép szerves része volt, gondoljunk csak Csokonai 1796-ban íródott, *A magyar gavallér* címet viselő költeményére. A Horthy-korszak sajtótermékeit, szépirodalmi alkotásait olvasva is sokszor felbukkan a „magyar gavalléria” szókapcsolat. Ullein-Reviczky indoklása arra enged következtetni, hogy a korabeli magyar politikai mentalitás fontosnak tartotta az „erkölcsi elvekre” való hivatkozást. Így a „magyar jellemmel” kapcsolatos elképzelések politikai döntések igazolásául is szolgálhattak, például 1922 után a vidéki nyílt szavazás mellett is gyakran érveltek azzal politikusok, hogy a magyar ember egyenes jellemével ellentétes a titkos választás. Hasonló megfontolást tükröz 1942. június 23-i utasítása, hogy a cenzorok ne engedélyezzék azokat a karikatúrákat, amelyek az egyes külföldi államférfiak testi hibáit gúny tárgyává teszik, például Roosevelt bénaságát.[22] A *Drótkefé*ben korábban sem volt ilyen karikatúra, és a továbbiakban sem fordult elő, a *Magyarság*ban azonban ezután is találhatunk Rooseveltet mankóval ábrázoló rajzot.

A Sajtóellenőrző Bizottság elnökének, Rákóczy Imrének 1942. szeptember 14-i utasítása szerint Kállay Miklós miniszterelnök kifogást emelt a külföldi államfők kigúnyolása ellen (ami Sztálinra nem vonatkozott, hiszen – ahogy arra Kállay felhívta a figyelmet – ő nem államfő) minthogy az „*nem fér össze a magyar*

[19] Uo. 209.
[20] Sipos Balázs: I. m. 225.
[21] Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós: I. m. 264–265.
[22] Uo. 274.

lovagiassággal".[23] Rákóczy azonban hiába rendelte el ennek mellőzését, Rooseveltről a továbbiakban is jelentek meg viccek és karikatúrák. Mindenesetre Kállay nemtetszése egyértelműen jelzi a Magyarországon bekövetkező külpolitikai irányváltást, azaz a németbarát politikával való szakítás igényét, utasításának ignorálása pedig a két lapnak az irányváltásról való véleményét.

A *Drótkefé*t a felvidéki származású Lukách Gyula szerkesztette, aki korábban Pozsonyban 1923 és 1925 között *I-Á*, majd 1929 és 1935 között *Vizeslepedő* címen szerkesztett rendszerkritikus politikai vicclapot.[24] Lukách csehszlovák politikai elittel szembeni ellenszenve a *Drótkefé*ben is egyértelműen megmutatkozik, Eduard Beneš például rendszeresen visszatérő szereplője a karikatúráknak. A lap rajzolói évről évre változtak, a legtöbb propagandakarikatúra Jeney Jenő és Szigethy István nevéhez fűződik. Szigethy aktivitása azért is érdekes, mert az 1944 augusztusa és novembere között megjelenő, *Pesti Posta* című nyilasellenes politikai vicclapban is közölt rajzokat. Szintén meg kell említenünk, hogy 1941 közepéig az a Szűr Szabó József is jelentetett meg antiszemita és a szövetségeseket gúnyoló karikatúrákat, aki a világháború után a kommunista *Ludas Matyi* munkatársa lett. A *Magyarság*ot Ráttkay-Radich Kálmán nemzetiszocialista újságíró szerkesztette. A karikatúrák sok esetben szignó nélkül jelentek meg, más esetben nem tudtam beazonosítani a szerzőt aláírása alapján.

A háború éveiben is működő jelentősebb vicclap volt még a budapesti *Rakéta* (1944-ig), a hódmezővásárhelyi *Karikás* (1941-ig). A *Rakéta* 1939 és 1942 közötti megjelenő számaiban szerepelnek politikai karikatúrák is, melyek sokszor a szövetséges hatalmakat gúnyolják, a lap politikai elkötelezettsége azonban nem egyértelmű.

[23] Uo. 307.

[24] *Vizeslepedő*. In: *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*. Forrás: http://adatbank.sk/lexikon/vizeslepedo/ (Letöltve: 2019. 05. 02.)

A propaganda ikonográfiája

Hogy az olvasó ne vesszen el a rajzokon látható különféle szimbólumok és toposzok szövevényében, röviden összefoglalom, milyen alakok és motívumok jelennek meg leggyakrabban a propagandarajzokon. Ezt követően két motívumot részletesebben elemzek. Végezetül külön részt szentelek a karikaturisztikus jegyeket nélkülöző rajzoknak és a idealisztikus és karikaturisztikus elemeket ötvöző „pozitív karikatúráknak".

A rajzok leggyakoribb céltáblája a három szövetséges nagyhatalom, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és a Szovjetunió,[25] illetve ezek politikai, katonai vezetői voltak, valamint a zsidóság, amely a náci propaganda szerint ezeket a nagyhatalmakat a háttérből irányította,[26] s ekképp a legfőbb háborús uszítónak állították be (nem véletlen, hogy Mars hadistenként ábrázolva jelennek meg több esetben). Gyakran láthatunk a lapokban olyan rajzokat, ahol a karikatúraművészet hagyományainak megfelelően ábrázolt (nagy görbe orr, nagy ajkak és fülek, O-láb, göndör haj stb.) zsidó marionettbábuként irányít politikusokat, s a még biztosabb beazonosíthatóság érdekében a Dávidcsillag is gyakori szimbólum. A háború elején Lengyelország és Franciaország is gyakran vált gúny tárgyává, majd a háború vége felé a De Gaulle vezette Szabad Francia Erők és az olasz Badoglio-kormány is. A magyar élclapokban mindig kitüntetett szerep jutott Benešnek és a csehszlovák emigráns kormánynak.

A brit politikusok közül még Chamberlain kormányzása idején is Churchill volt a legtöbbet szereplő ellenség, hiszen az Admiralitás Első Lordjaként ő irányította a németek elleni tenge-

[25] Az Egyesült Államokkal szemben már a háború elején is nagyon ellenségesek voltak a vicclapok (a németek ellenségeinek hadianyaggal való ellátása, illetve az amerikai társadalommal és kultúrával szembeni ellenérzések miatt), a Szovjetunió elleni propagandahadjárat viszont csak a Barbarossa-hadművelet megindulásával párhuzamosan kezdődött meg.

[26] A *Fliegende Blätter,* a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus* esetében néhány kivételtől eltekintve nem volt olyan lapszám (a Szovjetunió esetében ezt 1941 júniusától, az Egyesült Államok esetében 1941 decemberétől számítva értem), ahol ez a négy nagy ellenség ne szerepelt volna. Ugyanez vonatkozik a három nagyhatalmi vezetőre, Churchillre, Rooseveltre és Sztálinra is.

ri hadműveleteket. Gyakran visszatérő attribútuma volt a karikatúrákon szivar és a whiskysüveg. Mindazonáltal Chamberlain is sokszor jelent meg (még halála kapcsán is gúnyolódtak rajta a német vicclapok), esernyőjével egyetemben – minthogy a róla készült legismertebb fotók is így ábrázolják –, de a rajzok általában jelentéktelen, ijedt figuraként jelenítik meg, ellentétben a részegesnek és agresszívnek beállított Churchill-lel. VI. György király – tényleges politikai hatalom híján – még jelentéktelenebb alakként van ábrázolva, aki behódol Churchill és a többi nagyhatalmi vezető akaratának. Többször megjelentek még a brit had- és külügyminiszterek: Duff Cooper, Anthony Eden, Lord Halifax, Stafford Cripps és Leslie Hore-Belisha – utóbbi esetében a karikatúrák nem mulasztották el kihangsúlyozni zsidó származását. Az Egyesült Államok esetében leggyakrabban Roosevelt és felesége, Eleanor (aki maga is aktív politikai szereplő volt) jelent meg a gúnyrajzokon. Ezek a rajzok igyekeztek minél jobban eltúlozni a pár testi hibáit, a gyermekbénulásban szenvedő Roosevelt gyakran mankókkal jelenik meg, feleségének pedig enyhén előreugró fogsorát nagyították a végletekig. Rajtuk kívül leginkább a zsidó származású politikusok kerültek terítékre, így például Henry Morgenthau pénzügyminiszter, vagy Fiorello La Guardia New York-i polgármester, emellett a hadsereg parancsnokai, többek között Douglas MacArthur és Dwight Eisenhower. A szovjet politikusok esetében az általában ördögien gonosznak ábrázolt, korbácsot a kezében tartó Sztálinon kívül Makszim Litvinov külügyi népbiztos és Ivan Majszkij londoni nagykövet vált a legtöbbször gúny tárgyává.[27]

A karikatúraművészet egyik legrégebb óta alkalmazott eszköze az állatok szerepeltetése.[28] A vizsgált élclapokban gyakran személyesítettek meg az egyes nagyhatalmakat olyan állatok,

[27] A három nagyhatalmi vezetőn kívül említett egyéb politikusok megjelenésével kapcsolatban nem végeztem alaposabb kvantitatív kutatást, hivatali idejük alatt egyenként évente legfeljebb tíz-húsz alkalommal kerülnek említésre vagy jelennek meg karikatúrákon a *Fliegende Blätter,* a *Kladderadatsch* és a *Simplicissimus,* valamint a *Drótkefe* hasábjain. Többnyire azonban kulcsszerephez jutnak, címlap-karikatúrákon jelennek meg.

[28] Gerhard Langemeyer et al. (Hrsg.): *Bild als Waffe: Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten.* Prestel-Verlag, München, 1984. 128.

amelyek az adott ország címerében szerepeltek, vagy valamilyen módon kapcsolódtak az országhoz. Az Egyesült Királyság esetében ez a két címerállat, a brit oroszlán és a skót unikornis volt, valamint az angol bulldog, a Szovjetunió esetében a medve, az Egyesült Államok esetében pedig a Demokrata Párt szimbóluma, a szamár (minthogy Roosevelt is demokrata politikus volt), illetve a címerállat, a fehérfejű rétisas, amit azonban valamennyi karikatúra keselyűként ábrázolt, minden bizonnyal azért, hogy véletlenül se lehessen összetéveszteni a német birodalmi sassal. A német sas is felbukkant néha a rajzokon, hogy megleckéztesse ezeket az állatokat vagy éppenséggel valamelyik ellenséges állam politikusát. Az ellenséges nagyhatalmak vezetői néha ezeknek az állatoknak a képében is megjelentek, máskor pedig különféle visszataszító állatokként (pók, varangy stb.), hogy még nevetségesebbnek és ellenszenvesebbnek tűnjenek.

Nagyon sokszor jelenik meg az a három figura is, aki a karikatúra-, illetve általában a képzőművészetben a három államot személyesíti meg. Az Egyesült Királyság esetében John Bull, akinek alakja köpcös testalkatánál fogva gyakran összemosódik Churchillével. Az Egyesült Államokat a hórihorgas, cilinderes Uncle Sam perszonifikálja. Nagy, kampós orra alkalmassá tette arra, hogy a nemzetiszocialista propaganda alkalomadtán zsidónak állítsa be karakterét, szemléltetve, hogy Amerika a zsidó nagytőke markában van. A Szovjetuniót sokszor egy vöröskatona jelenítette meg, a Vörös Hadseregben használatos csúcsos sapkával, *budenovká*val a fején. Ezeket a figurákat a karikatúrák néha keverik az egyes államokat jelképező állatokkal, így találkozhatunk a lapokban cilinderes (sas)keselyűvel és budenovkás medvével is. Az egyes államokat sokszor azonosítják zászlóik, illetve az USA-t a dollárjel, a Szovjetuniót a vörös csillag is. A különböző szimbólumok sok esetben együtt szerepelnek a karikatúrákon, ami az alkotók túlzó didaktikusságának ékes bizonyítéka.[29] E jelképek használatában vannak eltérések is az

[29] A három figura, illetve az állatalakok „legrosszabb esetben" is két-három lapszámonként visszatérnek a három 1944-ig megmaradó német lapban.

egyes orgánumok között. A *Drótkefe* például Uncle Samet részesítette előnyben Roosevelttel szemben.[30]

A szerzők számtalan vallási-mitológiai elemet is felhasználtak, mind az antik görög-római mitológiából, mind a bibliai történetekből.[31] Ezeket az elemeket módosítva, az eredeti történetet átalakítva a karikatúrák olyan allegóriákat képeznek, amelyek a háborús és politikai helyzet (vélt) aktuális állásáról, illetve az ellenséghez való hozzáállásról adnak számot. Tamás Ágnes felhívja a figyelmet arra, hogy az első világháború időszakához képest a második világháború időszakában jóval kevesebbszer szerepelnek antik mitológiai alakok a vicclapokban, Magyarország esetében szinte teljesen elmaradnak, ami a latin és az ógörög nyelvek iskolai oktatásának visszaszorulásával van összefüggésben.[32] Ezzel együtt a német újságokban még ha kevesebb ilyen rajz is van, összességében még mindig építettek az antik mitológiai asszociációkra. Példának okáért Mars hadistenről a *Simplicissimus*ban és a *Fliegende Blätter*ben tíz-tizenöt rajzot találtam (míg a *Kladderadatsch*ban csak hármat), ami nem túl sok, de rajta kívül még rengeteg istenség, mitikus hős szerepel. A *Drótkefé*ben például csupán négy karikatúrán fedeztem föl Marsot, de még így is akad bőségesen példa mitológiai alakokra, a tengerek istenétől, Neptunusztól kezdve a Kolosváry-Borcsa Mihályt a Sajtókamara élén végzett munkájáért megdicsérő Herkulesig[33] mások is feltűnnek az újságban, s a *Magyarság*ban is van ilyenre példa, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A fentebb említett szimbólumok jelentős része már a német és a magyar élclapok történetének korábbi időszakában is jelen

[30] Az amerikai elnök általában tíznél kevesebbszer jelenik meg a lapban egy évben.

[31] Az ókori görög-latin mitológiai elemek esetében nagyon gyakori szereplő például a háborút megszemélyesítő Mars és ellentétpárja, a békét jelképező Pax, a tengeri hadviselés okán Neptunusz, vagy például az idő múlása felett őrködő Kronosz. Sokszor visszatérő bibliai motívum többek között a pokol, valamint a paradicsom (illetve az onnan való kiűzetés), a megfeszítés és a feltámadás stb. A témáról lásd bővebben Tamás Ágnes már említett munkáit.

[32] Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei*... I. m. 255–256.

[33] Piri Kálmán rajzán Herkules Augiász istállójának kitakarításánál (amit Herkules vitt véghez) is nagyobb munkának titulálja a magyar sajtóban végbevitt „nagytakarítást". *Drótkefe*, 1944/17. (április 21.) 1.

volt, például az első világháború alatt publikált háborús propagandakarikatúrák ikonográfiájának is részét képezték. A német lapok karikaturistái esetében a személyi folytonosság még inkább elősegítette ezeknek a szimbólumoknak a tudatos használatát. Ha a német élclapok első világháborús karikatúráit összevetjük a második világháború időszakában készültekkel, sok esetben olyan fokú hasonlóságok fordulnak elő, hogy a karikatúrák értelmezését elősegítő szövegmellékletek nélkül némelyik rajzról nehéz lenne megállapítani, melyik háború idején készült.

A háború tétje: a Föld sorsa és Európa sorsa

Két olyan motívumot választottam ki alaposabb áttekintés céljából, amely a vonatkozó szakirodalomban kevesebb figyelmet kapott. Mindkét motívumhoz kapcsolódik egy-egy ókori görög mitológiai történet is, melyek megjelenését szintén górcső alá veszem. Az egyik motívum a földgolyó, ami – tudatosítva az olvasóban, hogy valóban egy „világháború" korát éljük – azt hivatott kifejezni, hogy a háborúban az egész világ sorsa a tét, illetve hogy a szövetséges nagyhatalmak, valamint a zsidóság az egész világ feletti uralom megszerzésére törekszik. Ehhez kapcsolódik a glóbuszt (az ókori görögök hite szerint eredetileg a gömbölyű égboltot) a vállain tartó Atlasz alakjának felbukkanása. A másik motívum az Európát jelképező nőalak, aki néha önmagában jelenik meg, néha pedig Európa föníciai királylány és az őt bika képében elrabló Zeusz mítoszába ágyazva.

A valamennyi kontinensre kiterjedő és a világtérképet átrajzoló második világháború idején a vizuális média valamennyi szegmensében elterjedt a térképek ábrázolása,[34] továbbá ehhez kapcsolódóan a világtérképet háromdimenziósan megjelenítő földgömb is (jól mutatva ezzel az aktuális geopolitikai helyze-

[34] Nagy tradícióra tekintenek vissza egyébként a humoros térképábrázolások is, amelyek az I. világháború idején élték virágkorukat. Lásd például Tamás Ágnes: *A Nagy Háború karikatúrákon*. In: Tamás Ágnes – Vajda László (szerk.): *A magyar politikai karikatúra története*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2018. 103.

tet), gondoljunk csak *A diktátor* című 1940-es film híres jelenetére, ahol a Hitlert kigúnyoló Chaplin egy földgömbbel játszik.[35] A motívum jól kombinálhatónak bizonyult a vicclapokban Atlasz történetével is, még egyértelműbben megmutatva a valós vagy egyeseknek kívánatos hatalmi viszonyokat.

Mikor maga Atlasz tűnik föl a karikatúrákon, a szövetséges nagyhatalmak „képviseletében" megjelenő figurák hozzá képest mindig sokkal gyöngébbnek és kisebb méretűnek vannak megrajzolva. Az alkotók ezzel kívánják jelezni, hogy ezek az államok nem alkalmasak arra, hogy a világot uralják – márpedig a rajzokon éppen ezt akarják elérni, amit a földgömb átvételére tett kísérlet szimbolizál. A *Fliegende Blätter*ben Croissant grafikáján a liliputi Uncle Samet mint „kis Atlaszt" láthatjuk, amint vágyakozva tekint fel a „nagy Atlaszra", aki lesajnálóan néz vissza rá, gúnyolódva szándékán: „Ejj, ejj, nézzenek oda, pont Uncle Sam, ez a világboldogító akar engem felváltani?"[36] A *Kladderadatsch*ban, *A világ elnöke* című karikatúrán maga Roosevelt nyújtja a két kezét földgolyóért, miközben felesége azt mondja a titánnak, hogy férje ehhez a munkához sokkal jobban ért: „Jól van, Mr. Atlasz, adja szépen oda az uramnak, ő sokkal jobban csinálja!"[37] Azáltal, hogy Eleanor Roosevelt van megszólaltatva a férje helyett, a lap egyszerre élcelődik a First Ladynek a korszakban szokatlanul férfias viselkedésén és emeli ki az elnök gyengeségét.

Uncle Sam és Roosevelt gyakran kap olyan epitheton ornansokat a náci propagandában, melyek a „világ" szót is tartalmazzák („világuralkodó", „világelnök", „világboldogító"), ezzel jelezve, mi is az Egyesült Államok vágyálma értelmezésük szerint: a világ feletti uralom megszerzése. Ezeket az állandó jelzőket szatirikus éllel használják a vicclapok, hiszen mindig olyan kontextusban jelennek meg, ahol minden más elem pont

[35] Davisi Boontharm: *Sketch and Script in Cultural Mapping*. In: Nancy Duxbury–W. F. Garrett-Petts–Alys Longley (eds.): *Artistic Approaches to Cultural Mapping: Activating Imaginaries and Means of Knowing*. Forrás: https://books.google.hu/books?id=NQxpDwAAQBAJ&pg (Letöltve: 2019. 03. 13.)

[36] *Fliegende Blätter,* 1943/5109. (június 24.) 349.

[37] *Kladderadatsch,* 1942/22. (május 31.) 339.

az erre a szerepre való erkölcsi és politikai alkalmatlanságukra utal. A Földet vállain cipelő Atlasz egymagában jelenik meg a *Simplicissimus*ban Gulbransson 1940-es rajzán.[38] Éppen amiatt panaszkodik, hogy az angolkór foltjai már több, mint négyszáz éve csúfítják el a bolygó testét, ezért éppen itt az ideje azt „vegyi úton megtisztíttatni", egyszóval felhatalmazza a németeket az angolok elleni hadviselésre. Az „angolkór" kifejezés itt a világot megkárosító brit gyarmatbirodalom metaforája.

Más rajzokon a nagyhatalmi vezetők jelennek meg Atlasz szerepében. A *Simplicissimus*nak két ilyen karikatúrája van: az egyik 1942 decemberéből származik, ezen Roosevelt reggeli torna gyanánt veszi vállára a glóbuszt (szemmel láthatóan rogyadozik annak súlya alatt), készülve jövőbeli szerepére mint Atlasz.[39] A másik karikatúra a lap legutolsó, 1944. szeptember 13-i számának címlapján szerepel. Itt Roosevelt és a félig-meddig medvévé átvedlett Sztálin már egyenrangú félként tartja vállain a vértől csöpögő földgolyót, Churchill azonban egészen apró méretű hozzájuk képest, s csak két szövetségese fenekét támasztja, ami jelzi, hogy azért ő is Atlasznak hiszi magát.[40] Ez a karikatúra jól mutatja, hogy előszeretettel ábrázolták a német vicclapok kiegyensúlyozatlannak a három nagyhatalom viszonyát. Ennek a hármas szövetségnek az esetleges felbomlása megnövelhette volna a németek esélyét a győzelemre, talán ennek a lehetőségét kívánják előrevetíteni a vicclapok.

Már nem Atlasz történetére reflektál, de szintén jó példa a kiegyensúlyozatlan viszony ábrázolására ugyanebből az évből Gulbranssonnak az *Uncle Sam vágyálma* címet viselő karikatúrája, ahol Uncle Sam „disznófejű (és disznótestű) Nagyúrként", az egész világ uraként pózol, s lábai alatt hever egy Churchill-fejű szivarozó oroszlán és egy Sztálin-fejű medve, mutatva, hogy az Egyesült Államok uralma alá kívánja hajtani a két nagyhatalmat.[41] Ezen a rajzon a földgolyó már országalmaként jelenik meg Uncle Sam bal kezében, míg jobb kezében egy király-sakk-

[38] *Simplicissimus,* 1940/37. (szeptember 15.) 433.
[39] *Simplicissimus,* 1942/52. (december 23.) 832.
[40] *Simplicissimus,* 1944/37. (szeptember 13.) 421.
[41] *Simplicissimus,* 1944/3. (január 19.) 25.

figurát tart jogarként, amin két dollárjel látható. A karikatúra mindenképpen fel akarta hívni az olvasó figyelmét arra, hogy Amerika a nagytőke segítségével kívánja megvalósítani világuralmi törekvéseit, ezért Uncle Sam hasára is egy hatalmas dollárjel van rajzolva, valamint ajkai egy fémcsatos pénztárca szaját formázzák. A brit oroszlán és a szovjet medve egy másik *Simplicissimus*-karikatúrán is megjelenik a földgolyó társaságában; Schulz rajzán a medve haragosan próbálja leparancsolni a földgolyó tetejéről az oroszlánt, mondván, hogy most már az ő ideje jött el: „Takarodsz le azonnal a földgömbről, most az egyszer én fogom bemutatni a világszámot!".[42] A *Fliegende Blätter* is a brit gyarmatbirodalom bukását indikálja azon a rajzon, ahol John Bullt láthatjuk a földgolyó tetején ülve és pipázva, amint szó szerint pénzcsapot csinál a Földből, ugyanis egy nyomós kút segítségével érméket szivattyúz a glóbuszból a pénzeszsákjaiba – a kép címe azonban *Egyszer volt, hol nem volt,* jelezvén, hogy mindez már a múlté.[43]

A lapban több variáció is megjelenik arra nézve, hogy a jelenben éppen kik a világuralkodói szerep várományosai, többször azonban jelzik a képcímek vagy a képaláírások, hogy mindez csak vágyálom. Vannak olyan rajzok, ahol egyedül az Egyesült Államok akarja megkaparintani az egész földkerekséget, egy karikatúrán Uncle Sam egymaga ölelgeti kéjesen vigyorogva a földgömböt.[44] Máskor Roosevelt a Világ Királyaként ül trónszékén a Föld tetején, nyakában azonban Dávid-csillag, trónja háttámláján pedig vörös csillag látható.[45] A kép üzenete egyértelmű: Roosevelt valójában a zsidók és a szovjetek akaratát szolgálja ki.

Olyan rajzot is találhatunk a lapban, amelyen Roosevelt kígyó módjára próbálja egyben bekebelezni a földgömböt.[46] A Föld elfogyasztásának, illetve késsel-villával való felszeletelésének motívuma még sok alkalommal megjelenik a *Fliegende Blätter*ben, máskor például Roosevelt Sztálinnal ül neki a Föld elfogyasztá-

[42] *Simplicissimus,* 1944/2. (január 12.) 15.
[43] *Fliegende Blätter,* 1944/5173. (szeptember 21.) 133.
[44] *Fliegende Blätter,* 1944/5173. (szeptember 21.) 139.
[45] *Fliegende Blätter,* 1944/5171. (szeptember 7.) 114.
[46] *Fliegende Blätter,* 1942/5082. (december 24.) 407.

sának – Roosevelt nagyvonalúan átengedi Sztálinnak Európát, Churchillt kihagyják a lakomából, neki csak a szósz marad –,[47] vagy egy „zsidó plutokrata" instrukciójának megfelelően szeleteli fel a glóbuszt,[48] de olyan rajz is van, ahol a „zsidó plutokrata" egyedül kebelezte be az egész Földet, s kidudorodó hassal, jóllakottan cigarettázik.[49] Ez utóbbi a zsidóság vágyálma a háború utánra a lap értelmezése szerint. A Föld felosztásának és elfogyasztásának motívuma nem a náci propaganda találmánya, hanem egy visszatérő toposz a karikatúraművészetben, aminek feltehetően James Gillray angol karikaturista egy 1805-ös munkája volt az archetípusa, ahol Napóleont és William Pitt brit miniszterelnököt láthatjuk, amint szilváspuding gyanánt szeletelik fel a glóbuszt.

Sok rajzon lehetünk a Föld megrongálásának, lángba borításának a szemtanúi, amit mindig az ellenség okoz a háborúskodásával, felmentve ezzel a németeket a háborús felelősség alól. A *Kladderadatsch*ban több karikatúrán is hús módjára sütögeti a földgolyót az ellenség, egyszer a „zsidók Marsa",[50] másszor Roosevelt és felesége.[51] A *Fliegende Blätter* egyik rajzán Churchill őrjöngve ver szét több földgömböt is a kalapácsával, mondván, hogy épp a „tengelyhatalmakat" (szóvicc, mely a Föld tengelyére is utal) pusztítja el,[52] míg egy másikon Roosevelt, a focista épp jó nagyot fejel a Föld-labdába.[53] Ez utóbbi rajzon az amerikai elnök két mankóját fogva rohan, és mert a rajz *Az USA legnagyobb sportembere* címet viseli, a lap tehát lábai bénultságán is gúnyolódik. Figyelemre méltó a folyóiratban Croissantnak az a karikatúrája is, melyen Uncle Sam, a *Világboldogító* bőségszarujából ontja a lángoló Földre Amerika különféle „vívmányait": dollárbankókat, a hollywoodi filmeket (ezt filmtekercsek jelképezik), Mickey egerek hadát, a rágógumit, rakétákat, gránátokat és

[47] *Fliegende Blätter,* 1942/5049. (május 7.) 299.
[48] *Fliegende Blätter,* 1941/4998. (május 15.) 239.
[49] *Fliegende Blätter,* 1944/5137. (január 13.) 17.
[50] *Kladderadatsch,* 1943/45. (november 7.) 587.
[51] *Kladderadatsch,* 1941/45. (november 9.) 668.
[52] *Fliegende Blätter,* 1941/5047. (április 23.) 261.
[53] *Fliegende Blätter,* 1944/ 5156. (május 25.) 244.

a foszforbombát.[54] Nemcsak az amerikai politika, hanem egyben az amerikai kultúra éles bírálata is a kép, ezek a „vívmányok" mind pusztító fegyverekként hullnak alá. Uncle Sam gúnyt űz a szabadság eszményéből is, a Szabadság-szobor sugárkoronáját viseli a cilinderén, fáklyáját pedig szivarként tartja a szájában. A jelenetre áldását adja Sztálin és Churchill is, akik a kép bal és jobb felső sarkában, meztelen puttóként vannak ábrázolva. Lángoló földgolyóval a *Simplicissimus*ban is találkozhatunk a *Hajsza a győzelemért* című rajzon, ahol Uncle Sam és John Bull a szovjet medve hátán vágtatnak a győzelmet jelképező babérkoszorú után, azt azonban egy csontváz (tudniillik a Halál) viszi magával, miközben rátapos a Földre, vagyis a három szövetséges a biztos vereségbe fut, s közben a Földet is elpusztítják.[55] A rajzot minden bizonnyal Rudolf Henneberg német festő *Hajsza a szerencséért* című 1868-as allegorikus festménye ihlette, melyen egy vadász Fortuna szerencseistennőt üldözi, nyomában azonban ott lohol a Halál (míg ezen a rajzon szerepcsere történt, a Halált üldözik). Fortuna a festményen egy gömbön állva halad, mely az istennő egyik fontos attribútuma a szerencse kereke mellett, s az éggömböt is jelképezi (amiről könnyedén asszociálhatunk a földgömbre). A *Simplicissimus*ban megjelent rajz nagyon hasonlít Olaf Gulbranssonnak egy még 1915-ben megjelent munkájához (ugyancsak a *Simplicissimus*ból), melynek címe: *Hajsza a szerencséért*.[56] Itt a németek két háborús fő ellenfelét megtestesítő John Bull és Marianne üldözik mindhiába a glóbuszt bokái közé szorító Fortunát. A vizsgált német vicclapokban már az első világháborús karikatúrákon sok más alkalommal is megjelent a földgömb, általában az Egyesült Királysággal és a brit gyarmatbirodalommal kapcsolatban. A *Simplicissimus*ban például Gulbransson egy 1917-es grafikáján (melynek címe: *A világ felszabadítója*) egy talpig páncélba öltözött német lovag (sisakján fekete, fehér és vörös színű tolldíszek láthatóak) éppen kardjával vagdossa le a glóbuszt magához ölelő brit polip csápjait.[57]

[54] *Fliegende Blätter,* 1944/5150. (április 13.) 169.
[55] *Simplicissimus,* 1943/33. (augusztus 18.) 437.
[56] *Simplicissimus,* 1915/36. (december 7.) 421.
[57] *Simplicissimus,* 1917/3. (április 17.) 29.

A földgolyó motívumát a *Drótkefe* és a *Magyarság* is felhasználta. A *Magyarság* a német vicclapokhoz hasonló kontextusban használja ezt a jelképet egy 1942-es karikatúrán: Roosevelt mankói társaságában, a Szabadság-szobor koronájával a fején ül egy fotelben, amit Dávid-csillagok és vörös csillagok díszítenek, és egy hatalmas földgömböt szemlél egy medve társaságában. Ismét megjelenik tehát a vád, hogy Roosevelt nemcsak a zsidóság, hanem egyúttal a bolsevizmus malmára hajtja a vizet.[58] Ezt az elgondolást támasztja alá az is, hogy a kép többes számot alkalmazva, az *Amerika urai* címet viseli. Amerika urai a Földet egy nagy pénzeszsáknak tekintik, méghozzá szó szerint, a földgömb ugyanis pénzeszsákként van ábrázolva, a zsák szája a gömböt tartó félhold alakú tartószerkezet felső illeszkedésénél látható. A lapban a *Fliegende Blätter*hez hasonlóan a brit gyarmatbirodalom alkonyáról is jelent meg rajz, ahol a brit oroszlánt láthatjuk, mancsai között egy „Birodalom" feliratú földgömbbel, amelyre két oldalról az amerikai keselyű (átvételre kerül tehát a német lapok koncepciója) és a szovjet medve les nyálcsorgatva – vagyis már készülnek a világ fölötti hegemónia megszerzésére.[59] A földgolyó „megrongálása" is megjelenik, méghozzá a krisztusi szenvedéstörténet felhasználásával, 1940 húsvétján: a *Nagypéntek 1940* című rajzon töviskorona sebzi meg a Földet.[60]

A *Drótkefe* Beneš kigúnyolására használta fel a motívumot *A londoni őrültek tanyája* című rajzon,[61] ahol a politikus bohócnak öltözve őrjöng a bolondokházában egy földgömb előtt. Dühének az az oka, hogy nem tudja feldarabolni Magyarországot. Jeney Jenő karikatúráján tehát a glóbusz a magyar mikrokozmoszt jelképezi. Egy másik rajzon visszaköszön a zsidók (a karikatúra címe szerint a New York-i szabadkőművesek) háború utáni vágyálmának kérdése. A karikatúrán egy kaftános-szőrmekalapos haszid zsidó éppen egy földgömbre mutat pálcájával, felvázolván a keménykalapot, inget, nyakkendőt és ballonkabátot viselő többi zsidónak a tervet a háború utánra: „Ha netalán tán mégis

[58] *Magyarság,* 1942/250. (november 5.) 7.
[59] *Magyarság,* 1943/45. (február 28.) 13.
[60] Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. 262.
[61] *Drótkefe,* 1942/4. (október 2.) 5.

megnyerjük ezt a háborút, akkor persze megint úgy kell felosztani a világot, háború legyen belöle. Végül a népek mind felfalják egymást és mienk lesz az egész világ!".[62] A zsidóság itt megint csak a legfőbb felbujtóként jelenik meg, akinek a háborúskodás az érdeke. Amerika háború utáni vágyálma is megjelenik Szűr Szabó József 1941. januári rajzán, ahol Uncle Sam drótostótnak öltözve (széles karimájú kalapban és bocskorban) ügyködik a darabjaira hullott Föld összedrótozásán – sikertelenül.[63] A lap tehát már az Egyesült Államokkal való hadiállapot beállta előtt is rossz szemmel nézte az ország politikai tényked*é*sét. Ezt jól mutatja a kép címe, mely él a gyanúperrel, hogy: *„A háboru után világbirodalmat akarnak összeállitani a megmaradt angolszász területekből."*

Európa és a bika mítoszának ábrázolásai a német vicclapokban mindig arra utaltak, hogy Európa elégedett a német hódításokat követően kialakult helyzettel, a Harmadik Birodalom akarata egyben az egész kontinens akaratát fejezi ki, ami a számára csak káros három szövetséges nagyhatalom befolyásának megszűnése. A mítosz képi megformálásánál az alkotók mindig átírták az alaptörténetet.

Az eredeti történethez az a *Simplicissimus*-karikatúra áll a legközelebb, ahol a bika valóban elnyargal a hátán Európával a vízen át, miközben a három szövetséges nagyhatalom vezetője üldözi őket.[64] Sztálin korbáccsal, Churchill esernyővel, Roosevelt pedig a mankójával tesz fenyegető mozdulatot, Európa viszont hosszú orrot mutatva csúfolódik az agresszorokon, s mellette repül a békegalamb is, olajággal a csőrében; Európa tehát nem kér többet a háborúskodásból – üzeni a vicclap. A rajz címe *(Európa és a többiek)* azt jelzi, hogy ezek a nagyhatalmak már nem az új Európa részei. Vagyis ezek a „többiek" a kosellecki értelemben vett „ők" megtestesítői a rajzon. Az újságban található másik idekapcsolódó rajzon a vörös szovjet bika az agresszor, szarvával átszúrja a hátán fekvő nőalakot.[65]

[62] *Drótkefe,* 1942/21. (május 22.) 4.
[63] *Drótkefe,* 1941/4. (január 24.) 7.
[64] *Simplicissimus,* 1941/52. (december 24.) 823.
[65] *Simplicissimus,* 1943/49. (december 8.) 629.

A *Fliegende Blätter*ben bika helyett egy Roosevelt arcát, és a nyakában vörös csillagba foglalt sarló-kalapácsos jelvényt viselő szamár (az amerikai Demokrata Párt szimbólumállata) próbálja megkörnyékezni Európát, aki azonban csak nevet a vicsorgó állat láttán.[66] A „modern Zeusz" próbálkozását gúnyversike teszi még komikusabbá: „Mily esztelenség–alig lehet elhinni–a csacsi szeretné–Európát elrabolni!" Egy másik rajzon John Bull próbálna meg felülni a bikára Európa mellé, hogy fenntartsa az európai hatalmi egyensúlyt (Churchill egyik gyakran hangoztatott célja a háború idején), a bika azonban felrúgja őt.[67]

A *Kladderadatsch* kihasználja a lehetőséget, hogy az angol *bull* szó „bikát" jelent, így az angliai csata idején John Bull helyett egy bika szimbolizálja Nagy-Britanniát (oldalán a foltok a Brit-szigeteket formázzák).[68] A rajzon a föníciai királylány éppen pálcájával leckézteti a láncra vert bikát. A lánc egy kőtömbhöz van erősítve, melyen a „blokád" szó olvasható, s amely elválasztja a bikát Európától, ezzel jelezve, hogy a németek szándéka elvágni az Egyesült Királyságot a kontinenstől.

A *Magyarság* is élt a lehetőséggel, hogy saját szájíze szerint átköltse a mítoszt. Az *„Európa elrablása" (avagy egy rosszul sikerült próbálkozás)* című rajzon Churchill mint revolveres bandita próbálkozik Európát elrabolni, mire az üldözőbe veszi a bikával.[69] A kép üzenete egybecseng a német vicclapok azonos tematikájú karikatúráinak üzenetével.

Európa alakja több ízben is felbukkan a lapokban a görög mitológiai kontextust nélkülözvén. Keresztre feszítve jelenik meg például a *Drótkefé*ben.[70] A *Zsidó vágyálom* címet viselő rajzon a keresztet Roosevelt, Churchill és a zsidók állják körül. A rajzot a lap a *Kladderadatsch*tól vette át, ahol a *Júdás vágyálma* címmel szerepel a kép.[71] A Krisztus megfeszítésének történetét újragondoló rajz szerint a két politikus és a zsidók elárulták és kínhalál-

[66] *Fliegende Blätter,* 1943/5085. (január 14.) 28.
[67] *Fliegende Blätter,* 1940/4959. (augusztus 15.) 77.
[68] *Kladderadatsch,* 1941/15. (április 13.) 181.
[69] *Magyarság,* 1942/292. (december 28.) 24.
[70] *Drótkefe,* 1944/21. (máj. 19.) 1.
[71] Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei...* I. m. 261.

ra ítélték Európát, melynek krisztusi szenvedéseket kell kiállnia gonoszságuk miatt. A kép egyúttal azonban a megváltás és a feltámadás ígéretét is magában hordozza. A rajzról Tamás Ágnes is említést tesz könyvében, továbbá megjegyzi, hogy ez a bibliai motívum összességben többször fordul elő a magyar lapokban és a *Kladderadatsch*ban ebben az időszakban, mint az első világháború idején, emellett pedig felhívja a figyelmet a „keresztre feszített Európa" kifejezés gyakori használatára a második világháború idején.[72]

A *Fliegende Blätter*ben több olyan rajz is van, melyen bika nélkül jelenik meg Európa. Az egyiken[73] például Európa éppen egy brit katonát fenekel el virgáccsal, hogy az ne követhessen el több vétséget (a németek számára kedvezőtlen kimenetelű krétai csata után járunk egy hónappal). Európa ezen a rajzon erősnek és vadnak van ábrázolva. Egy másik rajz már elegáns megjelenésű, védtelen nőnek ábrázolja, kihangsúlyozva ezzel az őt megtámadó, és ruháit leszaggató két alak, a „zsidó plutokrata" és egy afroamerikai vadállatiasságát.[74] A két ember Amerikát testesíti meg, és a rajz címe *(Amerika vágyálma – Európa sorsa)* figyelmeztet, hogy Európa erre a sorsra jut az amerikaiak győzelme esetén.

Jól szemlélteti a folyóiratban a kosellecki „mi" és „ők" elkülönülését az a Bauer-címlaprajz, amelyen Európa (ismét elegáns nőalak, vörös kisestélyiben) éppen egy régi földrészről egy újra lép át, a „régi Európából" az „új Európába".[75] Az „új Európa" területére két hatalmas emberi kar segíti át, az egyiken horogkeresztes karszalag, a másikon fasces-szal ellátott olasz címerrel díszített karszalag – vagyis pars pro toto a németek és az olaszok. A két földrész közti szakadékban, a „régi Európához" közel a szivarozó Churchill ül szigonyt tartó, hájas Neptunuszként, s kijelenti, hogy ő bizony nem ismeri el az „új Európát". A rajz értelmezésében a náci Németország és a fasiszta Olaszország a „mi", az „új Európa" megalapozója, amelyik egyértelműen elhatároló-

[72] Uo.
[73] *Fliegende Blätter,* 1941/5006. (július 10.) 27.
[74] *Fliegende Blätter,* 1943/5125. (október 21.) 193.
[75] *Fliegende Blätter,* 1940/4975. (december 5.) 265.

dik az „ők”-től, vagyis a britektől, akik a „régi Európa” képviselői, amelynek azonban már leáldozott, mert egész Európa elfordul az Egyesült Királyságtól. A rajz 1940 decemberében, fél évvel a dunkerque-i veresége után jelent meg, így a szakadék akár a kontinentális Európát a Brit-szigetektől elválasztó Doveri-szorost is jelképezheti, ezzel is erősítve a két földrész elkülönülését. Churchill megszólítása a kép alatt így hangzik: „Ő ott a szakadékban”, ami a britek vereségére is utalhat.

„Pozitív karikatúrák”. Idealisztikus rajzok a szatíra szolgálatában

A német szatirikus lapokban található képek külön csoportját képezik azok a munkák, melyek a Wehrmacht katonáit és azoknak hadi tetteit, illetve a fronton vagy éppen szabadságolásukon töltött mindennapjait örökítik meg. Ezeknek a célja emléket állítani a német hadsereg hőstettei előtt (néha egyúttal az ellenségből is gúnyt űzve), kifejezni a velük való szolidaritást, valamint buzdítani a hátországiakat, hogy a maguk módján ők is harcoljanak Németország győzelméért, ahogyan ezt az élclapok is teszik propagandamunkában való részvételükkel. A lapok nem a „totális háború” 1943. február 18-i meghirdetésével kezdték el buzdítani a civil lakosságot az aktivizálódásra, hanem már a kezdetektől is jellemezte őket ez az attitűd.

A német katonákat ábrázoló rajzok vagy idealisztikusak, vagy pedig a „pozitív karikatúra”[76] műfajába tartoznak. A „pozitív

[76] A „pozitív karikatúra” terminológia használata anakronisztikusnak hathat, mivelhogy a vizsgált korszakban eddigi ismereteink szerint nem volt használatos, az 1950-es évek keletnémet szocialista kultúrpolitikai terminológiájában jelent meg a *Neues Deutschland* című napilap és egyúttal az egyetlen akkortájt létező keletnémet vicclap, a *Frischer Wind* főszerkesztőjeként is működő Walter Heynowski jóvoltából, a „pozitív humor” és a „pozitív szatíra” kifejezésekkel egyetemben. Lásd: Joachim W. Jaeger: *Humor und Satire in der DDR. Ein Versuch zur Theorie*. R. G. Fischer, Frankfurt, 1984. 51–52.; Harald Olbrich: Zwischen Utopie und satirischem Ornament? Aufbruch und Brüche in der DDR-Karikatur der fünfziger Jahre. *Kritische berichte,* 1993/2. 5–26. Takács Róbert történész alkalmazza még a „pozitív propaganda” szókapcsolatot is szocialista propagandakarikatúrákkal foglalkozó tanulmányában: Takács Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az

karikatúra" lényege, hogy amennyiben a bajtárs és az ellenség együtt jelenik meg az adott rajzon, csak az utóbbi ábrázolása karikaturisztikus, míg az előbbit nem szabad nevetség tárgyává tenni, sőt az ellenséggel szembeni erkölcsi felsőbbrendűséget kell kifejeznie, ami nemegyszer sokkal kedvezőbb testi adottságokkal is társul. Ilyenformán egyértelműen megmutatkozik, hogy az adott alkotáson kik tartoznak a „mi", illetve az „ők" csoportjába, s hogy a két csoporthoz eltérő konnotációk kapcsolódnak. Ezek a lelkesítő szándékú karikatúrák a németek „végső győzelmének" ígéretét hordozták magukban, ebben áll „pozitív" mivoltuk. Ez a kettős mérce az ábrázolásmódban már az első világháború alatti német és magyar propagandakarikatúrákat is jellemezte,[77] valamint a háború utáni keletnémet és magyar szocialista karikatúraművészetnek is meghatározó eleme volt.[78]

A „pozitív karikatúrák" csoportjába sorolható rajzokon a Wehrmacht harcosai valamelyik nagyhatalom vezetőjét, vagy az adott nagyhatalmat jelképező figurát leckéztetik. A *Kladderadatsch*ban Johnson egyik 1940-es címlap-karikatúráján például egy jókora husánggal fenekeli el a térdére ültetett Churchillt,[79] ugyanebben az évben a *Fliegende Blätter*ben egy bajtársa pedig John Bullt borítja fel puskatusával.[80]

Ezekkel a rajzokkal a lapok mindvégig hitet tesznek a németek „végső győzelme" mellett, még a Wehrmacht súlyos veresége idején is, melyeket az elhallgatás mellett néha a relativizálás módszerével próbálják meg elbagatellizálni. Jó példa erre az

1950-es években. *Médiakutató,* 2003/1. 45–60. Ezek a kifejezések mind arra utalnak, hogy a szocialista élcnek és a szocialista karikatúrának lelkesítenie kell a munkásosztályt a szocializmus építése, valamint a tőkésosztály és az imperializmus elleni harc iránt. A náci „pozitív karikatúráknál" ugyanazok az alapelvek érvényesültek, mint később a – nemcsak a keletnémet, hanem valamennyi keleti blokkhoz tartozó ország élclapjaiban publikált – szocialista karikatúráknál.

[77] Lásd például: Takács Róbert: *Háború és ellenségkép a Borsszem Jankó című élclapban*. In: Klestenitz Tibor–Paál Vince: *Médiatörténeti tanulmányok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018. 57.; Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei*... I. m. 50–52.

[78] Lásd bővebben: 58. lábjegyzet.

[79] *Kladderadatsch,* 1940/44. (október 27.) 505.

[80] *Fliegende Blätter,* 1940/4953. (július 4.) 8.

a „pozitív karikatúra", amelyik a németek sztálingrádi vereségét követően nem sokkal, 1943. február 17-én jelent meg a *Simplicissimus*ban, *Sztálingrád szelleme* címmel.[81] Itt a mérges arcú Sztálint láthatjuk az orosz télben fagyoskodni Sztálingrád romjaitól nem messze, aki fölé egy német katona gulliveri méretű szelleme tornyosul, intve a szovjet diktátort: „*Azt hiszed, hogy legyőztél, Sztálin, de én foglak legyőzni téged!*" A mondat az igeidők ügyes megválasztásával ugyan nem tagadja le nyíltan a csata elvesztését, de a katona termetével egyértelműen a németek győzelmét vetíti előre, valamint a Wehrmacht hősies magatartására is utal. Az ilyen típusú rajzok híven tükrözik a goebbelsi propaganda Sztálingrád utáni irányelveit, miszerint a német katonák halálának hősiességét kell kihangsúlyozni a médiában, illetve hogy a német lakosságot meg kell győzni Németország „végső győzelmének" bizonyosságáról.[82] Az első világháborúban is hasonlóak voltak a német katonák hősiességét patetikus módon bemutató rajzok. A fent említett képre hasonlít például a *Kladderadatsch* egyik rajza 1917-ből, amelyen a képen a germán harcosnak (talán a Nibelung-mondakörből ismert Siegfriednek, minthogy a képhez tartozó szöveg az akkoriban épülő Siegfried-vonal hatékonyságát hivatott igazolni) öltöztetett, jobb kezében kardot tartó, de modern sisakot viselő, lángnyelvek és füstfelhők közül előtűnő német katona gulliveri alakja magasodik fenyegetően az öregasszonynak ábrázolt Marianne és a gnómszerű John Bull fölé.[83] A *Simplicissimus*nak még az egyik utolsó, 1944. augusztus 30-i számában is megjelenik egy „pozitív karikatúra", ahol a német katona a szövetséges hatalmak politikusai fölébe magasodva figyelmezteti őket, nagyot tévednek, amikor azzal hencegnek, hogy csak „az a vacak néhány ezer kilométer" választja el őket a győzelemtől, mert még vele is számolniuk kell.[84]

A *Drótkefé*ben is találkozhatunk „pozitív karikatúrákkal". Az egyik ilyen, 1944 májusából származó rajzon például egy izmos, félmeztelen magyar honvédlegény hívja ki verekedni Uncle

[81] *Simplicissimus,* 1943/7. (február 17.) 100.
[82] David Welch: I. m. 136–139., 152.
[83] *Kladderadatsch,* 1917/19. (május 13.) 284.
[84] *Simplicissimus,* 1944/35. (augusztus 30.) 399.

Samet és John Bull-Churchillt, akik szemmel láthatóan sokkal gyengébbek, alacsonyabbak és csúnyábbak nála.[85] A rajz mintegy biztatásul szolgál a magyar hadsereg számára, hogy minden erejükkel álljanak ki a németek mellett a szövetségesek elleni harcban, s még a szövetségesek nyilvánvaló harci fölény ellenére is náluk erősebbnek állítja be a magyar hadsereget ezzel az allegorikus képpel. A karikatúra nagyon hasonló azokhoz a szocialista propagandarajzokhoz, ahol a jókötésű munkásosztálybeli az imperialistákat és szövetségeseiket leckéztetik.

A német lapokban is előfordul a katonák testi erejének ilyen jellegű kidomborítása. A *Simplicissimus*ban, Schilling egyik rajzán egy félmeztelen, izmos német katona épp készül hatalmasat lesújtani kalapácsával egy facölöpre, hogy beverje a földbe. Szintén félmeztelen katonatársa így szól hozzá bajor akcentussal: „Azannya, Karl, emmá' aztán munkadüh!"[86] „Naná! Mer' mindig azt gondolom, hogy minden egyes ütésem egy istenverte plutokratát ér!" – hangzik Karl válasza. A rajz és a dialógus kísértetiesen emlékeztet példának okáért a *Ludas Matyi* című kommunista vicclap egy 1949 szeptemberében készült rajzára és a hozzá tartozó képaláírásra.[87] A rajz apropója az éppen zajló Rajk-per, s kovácsmestereket ábrázol munka közben. Az egyik kovács – a köténye alatt félmeztelen, izmos férfi – éppen akkorát üt az izzó vasra, hogy még a sapkája is lerepül a lendülettől. Társa kérdezi: „Hogy tudtál ilyen nagyot ütni, elvtárs?" A válasza erre: „Úgy, hogy közben a Rajk-bandára gondoltam." Olybá tűnik, hogy az „Übermensch" és a „szocialista embertípus" megtestesítője, ez a két „kalapácsos ember" sok közös vonással bír, munkára és harcra készek, harcedzettek, öntudatosak, s készek keményen lesújtani az ellenségre. Olyan motívumot láthatunk tehát, amely közös nevezője a szocialista és a nemzetiszocialista propagandában használt jelképrendszereknek. Alkalmazása bizonyára a két totalitárius rendszert jellemző testkultusznak is köszönhető.

[85] *Drótkefe,* 1944/20. (május 12.) 5.
[86] *Simplicissimus,* 1943/21. (május 26.) 301.
[87] *Ludas Matyi,* 1949/39. (szeptember 23.) 1.

A humoros elemeket nélkülöző rajzok a német lapok esetében főképpen a *Simplicissimus*ra voltak jellemzőek, de a többi lapban is előfordulnak. Sok esetben patetikus versek kíséretében közölték őket a vicclapok, amit néha maga a karikaturista költött (ez például Wilhelm Schulz esetében gyakran volt így). A versek címében sokszor szerepelt a „haza" és „Németország" szó, ennek megfelelően a haza iránti odaadó küzdelemre buzdítottak, illetve a hazáért tett áldozatért mondtak köszönetet a szerzők. A katonákat általában a fronton teljesített szolgálat közben mutató rajzok üzenete is sok esetben ez volt. A hátország hálájának és szolidaritásának kinyilvánítását példázza a *Simplicissimus*ban az az 1942 januárjában közölt Gulbransson-rajz, melyen egy angyal egy pár meleg bakancsot nyújt át az orosz télben fagyoskodó német katonának, mint „egy kis ajándékot a nagy áldozatért".[88] A rajz címe *Front és haza,* ami a katonák és a hátország közti együttműködés szükségességére hívja fel a figyelmet. A *Front és haza* szlogen a *Fliegende Blätter*ben is visszaköszön egy rajznál, ahol éppen egy szabadságát töltő Wehrmacht-katona ül szerelmével egy rügyező fáktól övezett kerti asztalnál.[89] A katona indítványozza kedvesének, hogy fűzzék szorosabbra a front és a haza közti köteléket, egyszóval viccelődve ágyba invitálja őt.

Mind a *Fliegende Blätter*re, mind a *Simplicissimus*ra jellemző, hogy sokszor szabadságolásuk idején, idilli környezetben, szeretteik körében ábrázolta a német katonákat. Minthogy a vicclapokat a bennük található felhívások alapján a frontra is ki lehetett küldeni a családtagoknak, ezek a típusú rajzok feltehetően az otthonuktól távol harcoló katonák honvágyának csillapítását akarták szolgálni, felcsillantván előttük a mielőbbi hazatérés reményét. Valamennyi német élclap felhívta az otthon maradtak figyelmét, hogy vegyék igénybe a tábori postaszolgálatot, küldjenek minél több levelet és csomagot a harcolóknak, ezzel is kimutatva hálájukat, törődésüket. A *Fliegende Blätter* egy tizenkét rajzból álló képregényt is szentel a témának, ahol a katonák egy része elégedetlenkedik, mert például feleségük nyers tojást

[88] *Simplicissimus,* 1942/5. (január 28.) 65.
[89] *Fliegende Blätter,* 1940/4942. (április 18.) 181.

küldött nekik, ami útközben megzápult, vagy pedig tortát, ami péppé nyomódott, míg az újságot és cigarettát kapók szemmel láthatóan nagyon elégedettek.[90]

Külön figyelmet érdemel az a patetikus rajz a *Simplicissimus*ban, amely Hitlert ábrázolja, amint a nemrégiben elfoglalt Gdańsk, azaz Danzig panorámáját szemléli.[91] Az 1939. szeptember 24-én megjelenő grafika alatt egy *Mein Kampf*-idézetet is olvashatunk: „*A háború könnyeiből terem az utókor számára a mindennapi kenyér.*" A „németnek" tekintett város visszaszerzése kapcsán megnyilvánuló szenvedélyes nemzeti érzés önmagában is érdekes egy vicclap esetében, de ezt még érdekesebbé teszi, hogy a rajz készítője, Olaf Gulbransson 1933-at megelőzően számtalan gúnyrajzot közölt Hitlerről. Itt ezzel szemben csakis tiszteletet fejez ki a Führer irányában a készítő (nem is tehetett volna másképp). Az alkotás jóval természetesebbnek hat a Sztálint, Lenint stb. – sokszor tőlük vett idézetek kíséretében – ábrázoló, mesterkélt szocialista propagandaplakátoknál, Hitler nincs is a kép középpontjában, mint például az őt a párizsi Eiffel-torony előtt pózolva megörökítő híres fényképen, hanem a kép bal sarkában látható, bár ugyanúgy tányérsapkát és ballonkabátot visel. A rajz célja azonban hasonló, mint a szocialista plakátoké: az emberek számára a helyes irányt megmutató náci vezér glorifikációja.

A *Drótkefé*ben jó példa az idealizált ábrázolásra a kiugrási kísérlet után néhány nappal, 1944. október 20-án megjelenő számban közölt címlaprajz, amelyen egy magyar katona épp bőszen gyűri fel az ingujját, nekiveselkedve a németek mellett a végső küzdelemnek.[92] A kép *Az áruló hadparancs után* címet viseli, mellyel a lap egyértelműen a nyilasok támogatásáról tesz tanúbizonyságot. A kép alatti szöveg a címet gondolja tovább, egy szóviccet is bevetve: „Árulásra a magyar honvéd sose volt kapható, de a nemjóját, most elárulom, hogy mit tudok!"

[90] *Fliegende Blätter,* 1939/4924. (december 14.) 322.
[91] *Simplicissimus,* 1939/38. (szeptember 24.) 447.
[92] *Drótkefe,* 1944/43. (október 20.) 1.

Összegzés

A fejezetben elemzésre kerülő német nyelvű vicclapok többsége tevékeny résztvevője volt a háborús propagandagépezet munkájának. Amellett, hogy ez az aktivitás sok munkatárs világnézeti meggyőződésével nem feltétlenül volt összeegyeztethető, leleményesen használták fel a rendelkezésükre álló eszköztárat. Egyrészt nagyban merítettek a karikatúraművészet már meglévő hagyományaiból, jelképrendszeréből, és sokuknak voltak korábbi tapasztalatai is a háborús agitációban.

A vizsgált magyar újságok propagandatevékenysége döntő többségében önkéntes volt. A *Magyarság* már a háború kezdetén is a nyilaskeresztesek lapjaként működött, így a lap számára magától értetődő volt a zsidóság és a szövetséges hatalmak elleni propaganda. A *Drótkefe* is idővel a szélsőjobboldal irányába sodródott. Ez az irányvonal sok esetben megfelelt az éppen kormányon lévő politikai kurzus eszméinek. A magyarországi világháborús sajtóirányítás ugyanakkor próbálta megzabolázni a politikai szatírát, hogy az a jó ízlés határait ne lépje át, illetve hogy a kényes diplomáciai helyzetben ne okozzon felesleges bonyodalmakat. Az újságok azonban csak részben tartották be a sajtóutasításokat. Ez valószínűleg a magyar és német államrendszer eltérő működéséből fakadt, a hitleri totális diktatúra sokkal szigorúbban ellenőrzése alatt tartotta a sajtó működését.

Megismerhettük azokat az általános gondolati sémákat, szimbólumokat, melyeket a szatíra alkalmazott a korszakban. A magyar folyóiratokban a németországihoz nagyon hasonló témák és módszerek jelennek meg. Ez néha annak is köszönhető, hogy tudatosan vettek példát a német élclapokról, de arra is utalhat, hogy „mentális eszköztáruk" alapvetően nagyon hasonló volt. A lapok didaktikusak voltak, közérthetőségre törekedtek, így sok olyan motívumot vetettek be (az államok felségjelzései, a politikusokhoz kapcsolódó attribútumok, elterjedt sztereotípiák), amelyek segítségével a mai kor olvasója számára is többnyire dekódolhatóak a rajzok mögött rejlő üzenetek. A rajzok mellett a hozzájuk tartozó szövegek is lényegesek, ezek kiegészítik, illetve még egyértelműbbé teszik a képeken látottakat. Találkozhatunk

bennük költői eszközökkel (költői képek, verses forma), szóviccekkel, tájnyelvi szóhasználattal is, egyszóval a nyelvi leleményesség legkülönbözőbb megjelenési formáival. A költői képek (allegória, megszemélyesítés stb.) használata magukat a rajzokat is jellemezte.

A karikatúraművészet korábbi időszakaiból vett motívumok mellett azt is igyekeztem érzékeltetni, hogy a korabeli, illetve a második világháború után is alkalmazott szocialista „pozitív karikatúrával", illetve a „pozitív propagandával" is sok közös vonás fedezhető fel a lapokban, így a „pozitív" jelző ezek tartalmát tekintve is használható.

A kiadványok tartalmát tekintve láthattuk, hogy a propagandacélok sikerre juttatásának szándéka megvolt a munkatársakban. Az élclap mint műfaj megmutatta, hogy alkalmazkodni tud a megváltozott sajtóviszonyokhoz, új szerepre találva.

JOÓ ANDRÁS

Szervezetek, háborús célok, memorandumok

A brit politikai hadviselés Magyarország és Románia irányában 1942–1944

A hadviselés új módjáról

A 20. század első felében a hatékony propagandatevékenység célkitűzéseiben, módszereiben, vagy épp ideológiai háttérét illetően, mélyreható szemléletbéli változások következtek be. A második világháború, amelyben az ideológiai küzdelem megjelenítése mellett addig soha nem látott szervezettséggel és technikai háttérrel folyt a szisztematikus pszichológiai hadviselés, újabb változásokat és tapasztalatokat hozott. Már az első világháború alakulásából sokan vonták le azt a következtetést, Magyarországon különösképpen, hogy sikeres háborút vívni nem is igen lehetséges, ha a lövészárkok véres küzdelmei mellett egy hadviselő fél alulmarad abban a harcban, amelyet papírral és nyomdafestékkel vagy utóbb az éter hullámhosszain vívnak.[1] Ráadásul, a második világháború alatt a tengelyhatalmak szövetségesi kapcsolataiban, de az ellenük küzdő Hitler-ellenes koalíció táborán belül úgyszintén, számolni kellett az ideológiai természetű ellentmondásokkal.

* A tanulmány az MTA Történettudományi Bizottságának Második világháborús albizottsága felkérésére „Propaganda a II. világháborúban" címmel szervezett konferencián (MTA Székház), 2018. november 16-án elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata.

[1] Sipos Balázs: A sajtó és a nemzetközi kapcsolatok a „hosszú huszadik század" első felében. In: Pritz Pál–Sipos Balázs–Zeidler Miklós (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 86–87.

A politikai és pszichológiai hadviselést olyan területeknek tekinthetjük, ahol az összehangoltság és a következetesség kiváltképp fontos erényeknek bizonyultak, ezek azonban nem mindig jutottak érvényre. Összességében a katonai helyzettől is függő, de mindig a hadviselők általános céljainak alárendelt háborús tevékenységről volt szó, melynek a propaganda volt a legfőbb eszköze, vagyis a kommunikáció olyan tervszerűen irányított formája, amely egy adott (baráti vagy ellenséges) célközönség felé irányult. A propaganda az érzelmekre, a meggyőződésre és a lelkiállapotra egyaránt hatást kívánt gyakorolni.[2] A sikeres propagandatevékenység más lényeges célokat, így például a hatékony diverzáns akciók szervezését, hírszerzési csatornák kiépítését vagy fegyverszüneti megállapodások elérését is támogathatta. A hírek, álhírek, valamint különböző, hatásosnak ítélt politikai üzenetek megalkotására és közvetítésére mozgósított személyi állomány (amelynek összetétele vegyes, segítőit és munkatársait illetően pedig részben nemzetközi is volt) – mint az alábbiakban bemutatott brit példa mutatja – többször és lényegesen változó szervezeti keretek közt tevékenykedett. Egyúttal bizonyos, adott országra jellemző szemlélet is meghatározta a propaganda jellegét. A britek magát a szót sem kedvelték, szívesebben éltek a kedvező országimázs építését kifejező „projection of Britain" kifejezéssel.[3] Az amerikai OSS (Office of Strategic Services) például olyan titkosszolgálati szervezet volt, amely nem tekintett vissza hosszú múltra, és többféle tevékenységet végzett egyszerre, ambiciózus célkitűzésekkel. A propaganda volt a fiatal szervezet egyik feladata, azonban e tevékenységet hamar kivonták felelősségi köréből.[4] A „pszichológiai hadviselés" kifejezést az

[2] Paul M. A. Linbarger: *Psychological Warfare*. Infantry Journal Press, Washington, 1948. 28., 38–39.

[3] Pál Monika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél". C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 344.

[4] *War Report Office of Strategic Services (OSS)*. Prepared: History Project, Strategic Services Unit, Office of the Assistant Secretary of War, War Department. U.S. Government Printing Office, Department of State Service Office, Washington D. C., 1949. 10–11.

amerikaiak használták inkább, de később áttértek erre a britek is a „politikai hadviselés" korábban használt terminusa helyett. Fontos volt a háborús ellenfelek táborának bomlasztása, belső erejük megtörése, így e tevékenység szükségképp diverzáns jellegű is volt, s egyben elválaszthatatlan a titkosszolgálati szervezetektől. Miközben a nyílt (hivatalos minősítésű) hírközlés (például a BBC) úgynevezett „fehér" propagandának minősült, addig sok titkos rádióadó vagy röpcédulákat gyártó központ működött igen autonóm módon, ami a „fekete" propaganda megjelölést kapta.[5]

A tengelyhatalmak úgynevezett kisebb szövetségeseinek (más néven szatellitáinak), így különösen Magyarországnak és Romániának a háborús céljai markánsan eltértek, sőt egymással homlokegyenest szemben is álltak területi vitájukból eredően, a velük kapcsolatos szövetséges (angolszász) célkitűzések azonban igen hasonlóak voltak mégis, nevezetesen ezeknek az államoknak a leválasztása Németország oldaláról, valamint háborús részvételük jelentős csökkentése. Az egyes országokkal szembeni propaganda élhetett a kecsegtetés vagy a megfélemlítés eszközeivel. Dönteni kellett azonban abban a kérdésben is, hogy a két említett ország közül melyiktől remélhető több és hamarabb, később pedig az sem volt lényegtelen szempont, hogy kiválásuk a háborúból milyen közvetlen hatást gyakorol a frontok alakulására és a szövetségesek melyike számára jár több előnnyel pillanatnyi katonai vagy hosszabb távú politikai szempontok alapján.

A Közép-Európa és a Balkán országait egybefogó együttműködési rendszer és a korábbi problémák brit égisz alatti rendezése (amint erről tervek is készültek), végül lekerült a napirendről, az ilyen elképzelésekre pedig egyre kevésbé volt célszerű utalni a propagandaüzenetekben, mivel az kiválthatta Moszkva rosszallását.[6] A propagandát mindig alá kellett tehát rendelni maga-

[5] Ioannis Stefanidis: *Substitute for Power. Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*. Ashgate, Farnham (UK)–Burlington (US), 2012. 1–2., 31–32.

[6] Lásd Bán D. András (közreadó): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996; Miklós Lojkó: C. A. Macartney and Central Europe. *European Review of History – Revue européenne d'Histoire,* 1999/1. 46., 48.

sabb, a szövetségesi viszonyt érintő szempontoknak. A politikai hadviselés eredményessége függött annak szervezeti kereteitől, valamint a hadiesemények alakulásától is, továbbá még attól, hogy milyen személyi és tanácsadói háttérrel lehetett dolgozni. Az alábbiakban megkíséreljük bemutatni a szervezeti változásokat, említve az irányító kulcsszemélyiségeket. A magyar, illetve román irányban folytatni kívánt propaganda elvi hátterének kialakulását is megkíséreljük illusztrálni néhány egymással összefüggő memorandum segítségével.

A brit háborús propaganda szervezeti háttere

A brit politikai hadviselés és az azt támogató propaganda legfontosabb (de nem egyedüli) szervezete a Political Warfare Executive (PWE) lett. Leginkább szabatosnak tűnő magyar fordításban: a Háborús Hadviselés Igazgatósága, amelynek élén egy külügyminisztériumi hierarchiába tagolódó főigazgató, a Director General állt. A propagandával foglalkozó elődszervezeteknek más államhatalmi szervekkel történő gördülékeny együttműködése kezdetben nem volt megoldott, így a PWE 1941-es létrehozása jelentős javulást eredményezett a korábban tapasztalható zűrzavarhoz képest.[7] Az intézményi viszonyok voltaképp csak 1941 őszére kezdtek nagyjából konszolidálódni, ráadásul az új szervezet, a PWE kezdeti működésével a parlamentben és a kormányban sem volt mindenki elégedett. A szervezetet 1942 márciusától Robert H. Bruce Lockhart[8] irányította főigazgatóként és egyúttal a Foreign Office helyettes államtitkári minőségében. A bü-

[7] A PWE formálisan 1941. szeptember 20-án jött létre, voltak közvetlen és 1918 előtti időre is visszanyúló intézményi előzményei. Lásd Philip M. Taylor: Introduction. In: Philip M. Taylor (ed.): *Allied Propaganda in World War II: The Complete Record of the Political Warfare Executive (FO 898). From The National Archives (PRO). Cumulative Guide*. Primary Source Microfilm, Gale International Ltd. – Thomson Learning – The National Archives, Reading, Woodbridge (Connecticut), 2005. 7–8.

[8] Sir Robert Hamilton Bruce Lockhart (1887–1970) diplomata, újságíró és tapasztalt hírszerző. Évekig szolgált Oroszországban, majd a Szovjetunióban, ahol letartóztatták és elítélték, utóbb azonban fogolycsere révén elengedték. Jól ismerte Közép-Európát, Prágában is volt diplomáciai beosztásban.

rokratikus rendszer végre egyszerűsödni látszott ekkor, s 1942 elejére sikerült végül megfelelő irányítási struktúrát kialakítani, az addigi három minisztérium helyett már csak kettőnek a felügyelete alatt (itt később a külügyminisztérium vitte a prímet az ugyancsak illetékes Tájékoztatási Minisztérium (Ministry of Information) mellett.[9]

1940-ben jött létre egy új, Churchill által erősen támogatott szervezet, a Special Operations Executive (Különleges Műveletek Igazgatósága), az SOE (amely a fedését is szolgáló Gazdasági Hadviselés Minisztériumának, a Ministry of Economic Warfarenek az irányítása alatt működött). Az SOE 1942 elejéig nagyrészt propagandatevékenységgel foglalkozott, de beleolvasztották korábban más minisztériumok vagy szervezetek egyes nagyobb önállósággal működő részintézményeit is, így például a diverzáns akciókért és propagandaműveletekért egyaránt felelős D szekciót, amely előzőleg a komoly múltra visszatekintő Secret Intelligence Service (MI6) titkosszolgálati szervezetének képezte integráns részét. Ezután a versengő szervezetek, különleges szolgálatok, valamint az őket irányító három minisztérium rivalizálása és kompetenciaharca közepette eluralkodott a káosz, ami a hatékonyságra is rányomta a bélyegét, pedig 1941 őszéig a propaganda, a diverzáns akciók és a lélektani hadviselés voltak azok a területek, ahol a britek addigi szorult, magányos és védekező pozíciójukból kitörhettek volna. Így aztán egyelőre nem sok remény mutatkozott arra, hogy az SOE betöltse Churchill által hangsúlyozott küldetését, vagyis a Hitler uralta Európa „lángba borítását" *(setting Europe ablaze)*.[10]

A háború kitörése, a német vezetés olykor igen váratlan döntései, a szovjetek kiszámíthatatlansága, majd 1941 nyarától sokáig kétségesnek tűnő ellenállási képessége, a meglepő fordulatok, továbbá az Egyesült Államok jó darabig tartó passzivitása miatt is, a politikai hadviselés és a propaganda szempontjait Londonban rendszeresen át kellett értékelni. Churchill miniszterelnöki kinevezése végleg lezárta az úgynevezett megbékéltetési politikába és

[9] Robert H. Bruce Lockhart: *Comes the Reckoning*. Putnam, London, 1947. 152–153.; Ioannis Stefanidis: I. m. 9–10.

[10] Ioannis Stefanidis: I. m. 4., 6–9.

a kulisszák mögötti egyezkedésekbe vetett csalóka illúziók korszakát. Mindemellett a pártküzdelmeken felülemelkedni kívánó háborús egységkormány sem maradt mentes a belső személyi és ideológiai összeütközésektől, ami éppen a lényegükből eredően politikai természetű manővereknek egyáltalán nem szolgált kedvező hátteréül.

A háborút közvetlenül megelőzően, majd annak első éveiben a minisztériumok hatáskörén és a szervezeti kereteken többször is változtattak – egyáltalán nem mindig jól. Komplex szervezeteket hívtak életre így, de fogalmazhatnánk úgy is, hogy a politikai és pszichológiai hadviseléssel, titkosszolgálati munkával, valamint diverzáns akciókkal foglalkozó szervezeteknek az „olvasztótégelyei" jöttek létre. Az újabb szervezetek is bonyolult bürokratikus hierarchiába tagolódtak. A PWE elődszervezetei közül ki kell emelni egy, a müncheni egyezmény időszakában létrejött, ellenséges államokba irányuló propagandával foglalkozó különleges ügyosztályt (Department of Propaganda to Enemy Countries), amely a Tájékoztatási Minisztériumhoz tartozott, azonban az útmutatást és a direktívákat egyre inkább a Foreign Office részéről nyerte. Földrajzilag is diszlokált személyi állományának egy része Londonban, az Electra House nevű ismert épületben dolgozott, a titkosabb tevékenységet pedig vidéken (Woburn Abbey) végezték. A szervezetre az előbb említett épület alapján utóbb már csak Electra House-ként vagy EH-ként utaltak. Az EH lényegében a Foreign Office Politikai Hírszerző Ügyosztályának a közvetett felügyelete alatt állt, 1940-től pedig az SOE része lett SO1 (Special Operations 1) megjelölés alatt.[11]

A PWE esetében, ahogyan az SOE-nél is, sajátos „öszvérszervezetről" volt szó, amely a BBC európai szekcióit, a Tájékoztatási Minisztérium (MOI) külföldi propagandával foglalkozó osztályait, valamint a Különleges Műveletek 1 (SO1) néven a teljes SOE (Special Operations Executive) szervezet egyik felét magába tömörítő „konglomerátum" lett. Az eredeti SOE-szervezet másik fele, tehát az SO2, az említett MI6 D szekciójából alakult,

[11] Tim Brooks: *British Propaganda to France, 1940–1944 Machinery, Method and Message*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007. 11–14.

amelynek korábban szintén voltak propagandával kapcsolatos feladatai.[12] Már e szervezeti keret kapcsán rengeteg probléma vetődött fel. Végül a PWE a brit külügy (Foreign Office) rejtett osztályaként működött az említett Politikai Hírszerző Ügyosztály, a Political Intelligence Department (PID) keretein belül, 1942 után pedig már szinte teljesen a külügyminiszter irányítása alá került. A fedőszervezetként is szolgáló PID lassan kiüresedett, mivel 1943 áprilisában Research Department néven új szervezet is létrejött a külügyben (végül egyik sem maradt fenn a háború után hosszabb ideig). A Research Department a korábban az oxfordi Balliol College-ban működő Foreign Research and Press Service-ből (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) alakult meg és a külügyi szervezet részévé vált. Az Oxfordban működő eredeti szervezet irányítója a kiváló történész, Arnold Toynbee volt. Az a törekvés érvényesült, hogy – a hatékony propaganda számára egyébként nélkülözhetetlen – hírszerzés, hírfeldolgozás és maga a politikai hadviselés szervezetileg különüljenek el egymástól. A PWE (amely tehát az SOE propagandaszervezetéből, az SO1-ből alakult) a propaganda különféle területeinek az egységes szervezetévé vált, miközben a hírszerzés más szervezetek, így elvileg az SOE feladata maradt. Az átfedések nem szűntek meg azonban, így pedig a szervezetek közt további együttműködés volt szükséges. Minden összefüggő területen előbb-utóbb a Foreign Office vált „karmesterré", 1943-ra pedig az SOE titkos diplomáciai lépéseinél és valamennyi politikai természetű manőverénél (mondhatni, szerencsés módon) át is vette az irányítást. Ez már a háborúnak arra a szakaszára esett, amikor a szövetségesek győzelme egyre közelebb került, gyorsabb döntésekre volt szükség és Németország szövetségeseinek kapitulációja is sokkal valószínűbb lett. Mindemellett gyakori megfontolássá vált az is, hogy a szovjetek jövendő, háború utáni helyzete szempontjából az épp aktuális propagandában vagy a titkos diplomácia szintjén megfogalmazott üzenetek milyen hatást gyakorolnak általában, s miképp reagál Moszkva. Ennek a következtében igen eltérő lehetett a megítélése például a későbbi szovjet érdekszférából még

[12] Philip M. Taylor: I. m. 8.

egy ideig kivonhatónak tűnő Magyarország, illetőleg az ebben a vonatkozásban már igen korán (1943 tavaszán) leírt Románia megítélése, amelyről viszont úgy vélték korábban, hogy megfelelő politikai üzenetekkel hamar a németek ellen fordítható.[13]

Az SOE-ra, amelyet együttműködésre és a propaganda terén korábban élvezett nagy fokú önállóságának feladására szorítottak Londonból, alighanem jellemző volt az a megállapítás, amelyet Bruce Lockhart vetett papírra a háború után: „titkosszolgálataink technikai dolgokban a legjobbak a világon, de politikai tekintetben nemritkán nagyon is tévútra siklanak".[14] A hadvezetéstől is elvileg független SOE sokszor nem igazodott jól az amúgy a hadszínterek változó kívánalmait követő politikai és katonai döntésekhez. A háttérben a kormány személyi és ideológiai ellentétei szintén meghúzódtak. Az SOE-t felügyelő (és elvileg irányító) Gazdasági Hadviselés Minisztériumában (Ministry of Economic Warfare: MEW) a vágyak és a realitások határait szem elől tévesztették, az érzékelhető balfogások miatt pedig kezdték már azt a „Vágyálmok Minisztériuma" (Ministry of Wishful Thinking) néven emlegetni. A PWE és az SOE 1942 nyarára észszerű változtatások és a földrajzi szempontok alapján már világosabb keretek közt tudták végezni feladataikat. Ez azt jelentette, hogy minden külföldi propagandatevékenység irányítása Londonhoz és a PWE felelősségi körébe tartozott, azonban az SOE korábbi szervezetére és személyi állományára támaszkodott külföldön mindenütt, nem hozva létre önálló felépítményt. A propagandaanyagok elkészítése és az előzetes szempontok lefektetése tehát a londoni központban folyt, a kész anyagok további terjesztése az SOE-ra tartozott (és itt a rejtett kommunikáció különböző formáira, valamint a „fekete" propagandára, illegális rádióadókra kell gondolni, nem pedig a BBC adásaira vagy olyan

[13] Ioannis Stefanidis: I. m. 5., 10., 13., 25., 27., 29.; David Stafford: *Britain and European Resistance, 1940–1945. A survey of the Special Operations Executive, with documents*. Macmillan, London, 1983. 175–177., 179. A Foreign Research and Press Service-ről lásd Bán D. András: I. m. 15.; Barta Róbert: Történész a Foreign Office szolgálatában: C. A. Macartney (1895–1978) tevékenysége és írásai Magyarországról. In: Bárány Attila–Pusztai Gábor (szerk.): *Diplomata írók – Író diplomaták*. MTA TKI, Debrecen, 2018. 38.

[14] Robert H. Bruce Lockhart: I. m. 130.

közlésekre, melyek világosan és nyíltan „Őfelsége Kormánya" véleményeként voltak felfoghatók).[15]

Brit propaganda és politikai hadviselés Délkelet-Európa felé

A döntéshozatal a szervezeti összetettség mellett szintén többszereplős és kollektív felelősségen nyugvó volt, bár a Foreign Office szerepe – mint említettük – idővel nagyon megerősödött, a MEW és a vezérkar ugyancsak döntési kompetenciával rendelkeztek. A BBC európai adásait a PWE direktívái alapján készítették, azonban a rádióadások nem mindig követték a kiadott útmutatásokat, amelyek természetesen nem csupán a rádióra, hanem minden egyéb úton terjesztett propagandára is vonatkoztak. A rádióműsorok szerkesztői – a háborús viszonyok ellenére is – nagy fokú önállóságot élveztek.[16] Délkelet-Európában 1941-ig több lehetőség mutatkozott a rejtett propagandára, főképp Magyarországról (Teleki idejében, ekkor még Budapesten az MI6 D szekció révén) és Jugoszláviából, azonban e tevékenységeket (a személyi állománnyal együtt) sietve át kellett vezényelni teljes biztonságot nyújtó helyekre, ami ekkor már a kontinensen kívülre esett, legalábbis Magyarországot, Romániát és Bulgáriát illetően bizonyosan. Létrejött (ekkor még SO1 keretben) az SOE kairói regionális főparancsnokságán (amely erős irányító szerepbe került Londonnal szemben is, a magyar ügyek pedig jó darabig alá tartoztak) a Balkáni Regionális Szekció. A fentebb mondottak alapján e szekció irányítása 1942 elejétől a PWE vitathatatlan fennhatósága alá került immár Ralph Murray[17] irá-

[15] Tim Brooks: I. m. 17–19.; Ioannis Stefanidis: I. m. 5., 8–9., 11.

[16] Elisabeth Barker: Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború időszakában. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4. 413.; Pál Monika: I. m. 343.

[17] Sir Francis Ralph Hay Murray (1908–1983), újságíró, rádiós szerkesztő, diplomata és hírszerző szakember. Dolgozott az EH-nál, a földalatti propaganda irányításával foglalkozott. 1949-től, együttműködve az MI6 vezetésével, a szovjet- és kommunistaellenes propaganda irányítója.

nyítása mellett. Murray helyettese Elisabeth Barker[18] lett, aki évtizedek múltán, történészként egy budapesti konferencián tekintett vissza részletesebben egykori működésére. Mindketten, már korábban is együtt dolgozva, szorgalmazták a Magyarország felé folytatott propaganda erősítését, abban a vonatkozásban különösen, hogy a magyar elit angolbarát tagjait nagyobb aktivitásra serkentsék. Ennek a koncepciónak a jegyében tevékenykedett később a történész C. A. Macartney is a BBC-nél. A Kállay-kormány idején azonban végül igen vehemens hangvételű, a legkevésbé sem megértő adásokra került sor, különösen a Londonból sugárzott külön rádióállomás, a „Magyar Nemzet Rádiója" révén.[19] Ebben szerepe volt politikai megfontolásoknak, ugyanis a csehszlovák emigráció vezetői reflektáltak a brit rádióadásokban megfogalmazott, a magyarokkal szemben túlzottan is megértő üzenetekre. A csehszlovákok azt is el szerették volna érni, hogy végre Károlyi Mihály is megszólalhasson a BBC-ben (erre azonban 1944 januárjáig ő nem kapott lehetőséget). Mindemellett Macartney szerepeltetése egyre kevésbé tűnt hasznosnak, így műsorait 1943 augusztusában leállították. Itt hozzátehető mindezekhez, hogy Bruce Lockhart, a PWE főigazgatója rendszeresen látogatta az emigráns Edvard Benešt, akinek propagandaügyekben adott tanácsait – mint utóbb írta – sokszor ta-

[18] Elisabeth Barker (1910–1986) újságíró, köztisztviselő, történész, 1934-től a BBC munkatársa. Jól ismerte a Balkán és Közép-Európa viszonyait, a térségben több utazást tett, jártas volt a hírelemzésben. Lásd a vele készült rövid oral history interjút működéséről és a fentiekre is: Interview with Elisabeth Barker, 1983. From the BBC Oral History Collection. Forrás: https://www.bbc.co.uk/programmes/p07jltpl (Letöltve: 2020. 03. 01.)

[19] Ioannis Stefanidis: I. m. 25–26.; Elisabeth Barker: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 411–435. A konferenciára 1978 novemberében került sor, lásd Fekete Edit–Gyarmati György: Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról. *Történelmi Szemle,* 1979/3–4. 452–461.; A Magyar Nemzet Rádiója (más néven: Radio Petőfi) Londonból sugározta adásait 1942 szeptemberétől. Becker András: British World War II Wireless Propaganda, the Political Warfare Executive and the Clandestine Hungarian Nation's Radio. *Working Paper,* March 2017. 7–8., 25. (24. sz. jegyzet), 18. Forrás: https://www.researchgate.net/publication/317095368_British_World_War_II_Wireless_Propaganda_the_Political_Warfare_Executive_and_the_Clandestine_Hungarian_Nations_Radio (Letöltve: 2020. 03. 01.)

lálta „felbecsülhetetlennek". A PWE vezetője háborús emlékirataiban, talán kis iróniával is, ehhez még hozzáfűzte (hivatkozva a tekintélyes angol történészre és politikusra, Herbert Albert L. Fisherre): Csehszlovákia volt az első állam a világon, amelyet „a propaganda hozott létre".[20]

A Magyarországot vagy Romániát, de általában valamennyi, az úgynevezett Köztes-Európában fekvő országot érintő propagandánál a szovjet érdekekre is tekintettel kellett lenni, Moszkvával azonban ezen a téren legfeljebb névleges és alkalmi kooperáció jött létre. Ivan Majszkij londoni nagykövettel (Eden brit külügyminiszter jóváhagyásával) Bruce Lockhart megpróbálta lefektetni a szorosabb együttműködés alapjait. A szovjet diplomata azonban csak annyit mondott, hogy London hagyja rájuk a „baloldali propagandát", ők meg foglalkozzanak inkább a német jobboldallal vagy a katonatisztekkel. A délkelet-európai országokba sugárzott forradalmi lázadásokra buzdító szlogenek jobbára – ahogyan a PWE vezetője fogalmazott – a sajátos „halványrózsaszín" brit szocializmus felfogását tükrözték. 1943-tól viszont a német propaganda sikerrel építette meggyőző érvelését arra, hogy az angolszász hatalmakkal szemben Moszkva válik Európa urává.[21]

A két háború közötti időszakban az a régió, amelybe Magyarország is tartozott, az 1930-as évek közepétől kevéssé fontos, gazdaságilag is egyre inkább leírt térségnek számított.[22] A terület csak a háború idején értékelődött fel ismét, amiatt, hogy gyengíteni kellett Délkelet-Európa még független országainak az együttműködését a német hadigépezettel. Ahogyan azonban brit szempontból a helyzet romlott és Hitler uralma alá vetette Európát, a válasz „pánikszerű" volt, és – amint Elisabeth Barker fogalmazott – teljesen „hiányzott a legfelső döntés" a szükséges „prioritásokról", a háború első éve felettébb improvizatív is volt a térség irányában egészen 1941 elejéig.[23] A háború későbbi mene-

[20] Miklós Lojkó: I. m. 49–50.; Robert H. Bruce Lockhart: I. m. 130.

[21] Uo. 134.

[22] Ioannis Stefanidis: I. m. 35.; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika: A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939).* Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 328–336., 340–350.

[23] Elisabeth Barker: *British Policy in South-East Europe in the Second World War.* MacMillan, London, 1976. 4–5., 45–46.

te során felmerült, hogy a Balkánon kezdeményezett jelentősebb katonai akció által el lehet érni, hogy a tengely szatellita államai faképnél hagyják német szövetségesüket, de valójában a balkáni partraszállás 1943 késő őszétől már nem szerepelt többé a napirenden, s igazán komolyan addig se, noha Churchill gyakran eljátszott ezzel a gondolattal. Az amerikaiak azonban nem voltak hajlandók a nyugati partraszállás ügyét háttérbe szorítani.[24] A végül illúziókká váló elképzelések abból is eredtek, hogy a brit politika teljesen és főképp előre nem kívánt arról lemondani, hogy némi politikai jóindulat vagy érdeklődés, továbbá a barátinak tekintett népek buzdítgatása által presztízsét és befolyását a Balkán egyes országai felett – legalább névleg – megőrizze. Nem vették azonban kellően figyelembe, hogy a térség országainak voltak saját háborús céljaik, így például a szatelliták leválása nagy kockázatokkal járt, cserébe pedig London nem igazán tudott mit felajánlani konkrét segítség formájában. A propaganda alapproblémája is az volt leginkább, miként hangolhatók össze a külső (brit) érdek és az ellenállásra, a német szövetségtől való elszakadásra ösztönzöttek hazafias megfontolásai. Mindez érvényes volt arra is, hogy az adott nemzeti ellentétek kiküszöbölése (így a román–magyar ellentété) esetleg segíthették is volna a szövetségeseket, de sem erre, sem pedig arra nem mutatkozott esély, hogy nagyobb védelmet nyújthassanak az angol-amerikai szövetségesek, mint azt tehették Olaszország esetében, ahol 1943–1944-ben az úgynevezett „csigaoffenzíva" elkedvetlenítő hatást gyakorolt.[25]

Memorandumok: lehetőségek és a hatékonyság kérdései (Ignotus, Vámbéry, Macartney)

Hosszan értekeztünk a brit propaganda irányításában végbement kompetenciaharcról és a sokrétű szervezeti összefüggésekről. Ütőképes, koherens és tervezésre is képes szervezet

[24] Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 136–146., 163.

[25] Ioannis Stefanidis: I. m. 42., 49–50.

1942 elejétől működött, erőforrásait pedig a fontosabb országokra és területekre összpontosította, amelyekhez Románia és Magyarország kevéssé volt sorolható. A két ország közül mégis az előbbiben láttak sokkal több fantáziát. Romániában sokáig belső, népi mozgalom, illetve ellenállás kibontakozásában reménykedtek, és az angolszászbarát Iuliu Maniu felé konkrét SOE-kapcsolat épült ki, remélve, hogy ő áll majd egy fordulat élére. Ez azonban nem következett be. Magyarországgal kapcsolatban ilyesfajta reményt nem tápláltak, sőt 1942 februárjában Frank K. Roberts, az ekkor a magyar ügyeket a Foreign Officeban felügyelő vezető külügyi tisztviselő kifejtette, hogy sikert nem várhatnak a Magyarország felé irányított propagandától, az ország ugyanis, „amint Mr. Lockhart megfogalmazta", a „legkevésbé fontos" terület a propaganda „küzdőterén". A szemlélet azonban a későbbiekben (Roberts vélekedését illetően is) jelentősen megváltozott. Roberts 1942 augusztusában már arra utalt, hogy „észszerű érvelés" mellett (amire egyelőre Macartneyt látta a legalkalmasabbnak) jobb hatást lehet elérni. Az 1943-as esztendő ugyancsak jelentős elmozdulást mutatott, mindenekelőtt a magyar politikai vezetés hajlandóságát tekintve arra, hogy határozott szándékát juttassa kifejezésre a németektől való elszakadásra.[26]

A PWE munkájának (és részben az SOE-val való fentebb vázolt együttműködésének is) az illusztrálására a Brit Nemzeti Levéltár (The National Archives) vonatkozó (egyébként a külügyi fondok közé sorolt, FO jelzetű) aktáiból, valamint egy esetben az SOE (HS) anyagából vettük az alább ismertetett példákat. A második világháború fejleményei mellett az illetékes brit szervezetek (PWE, SOE, Foreign Office, Ministry of Economic Warfare) irányítási problémáinak tisztázása nagyjából megtörtént. 1942 elejétől az SOE információi és körültekintő tájékozódás alapján a propaganda londoni irányítói le kívánták fektetni a magyar és román ügyekben követett irányvonalat, nem tévesztve szem elől a politikai szempontokat, a külügyminisztériumi iránymutatást

[26] Elisabeth Barker: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 413–414., 433–434.; Robertset idézi: Becker András: I. m. 5.; Pál Monika: I. m. 354.

és a szatellita államokban tapasztalható hangulati változásokat. Noha a PWE és az SOE vezetői, valamint utóbbi esetében egy-egy országcsoport ügyeivel megbízott vagy különösen egy adott országról referáló tisztségviselői (desk officers), területükről korábban ismereteket szereztek, olykor bírtak nyelvismerettel is, nem nélkülözhették a különféle nemzetiségű, így magyar személyek tanácsait. Szembesülniük kellett azonban azzal, hogy az emigráns csoportok, amelyek ellenséges (szatellita) államokból származtak, megosztottak voltak, a szövetséges államok képviselői (például a londoni, csehszlovák vagy jugoszláv emigráns kormányok) pedig közel sem nézték jó szemmel a propaganda síkján tett engedményeket, noha azokat a brit háborús törekvésekből fakadó célszerűség diktálta. A magyar problémával csehszlovák összefüggésben a PWE vezetésének és személy szerint Bruce Lockhartnak foglalkoznia kellett, amint ezt egy memorandum is mutatja, amit a londoni emigráns vezetők kritikai észrevételei alapján állítottak össze 1943 január elején „A magyar probléma, ahogyan azt Magyarország szomszédjai látják" (The Hungarian problem viewed by Hungary's neighbours) címmel.[27]

Az, hogy Magyarország 1941 folyamán hadviselő országgá lett az ellenséges táborban, alapvetően módosított a lehetséges propagandaeszközökön és azon is, hogy milyen politikai üzeneteket célszerű megfogalmazni vagy egyáltalán kik jöhetnek szóba (most már kizárólag külföldön), mint olyan erők, amelyeket fel lehet vonultatni a propagandában Magyarország képviselőiként, s hogy egyáltalán érdemes-e valakiket is felvonultatni abban a reményben, hogy a magyar közvéleményre érdemi hatást gyakorolnak majd. A londoni magyar emigráció, Károlyival az élen, nem tűnt jó választásnak, miközben tekintetbe kellett venni, hogy az Egyesült Államokban jóval népesebb magyar közösség él, amely politikailag inkább jobbra húz, s a korábban Budapestről az USA-ba kiküldött Eckhardt Tibor befolyásával is számolni kel-

[27] The National Archives (továbbiakban: TNA) FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943. (a fő szövegben említett címen), 1943. január 5. Lásd még a hozzá tartozó leveleket is későbbi keltezéssel, így például Elisabeth Barkernek továbbított közlést: 1943. január 12.)

lett. Peter Boughey őrnagy,[28] a Nyugat-Balkán és Magyarország felelős referense (desk officer) 1942 legelején hosszú, ebéddel egybekötött beszélgetést folytatott Ignotus Pállal,[29] a híres nyugatos Ignotus fiával, aki a BBC magyar adásánál dolgozott, s 1938 vége óta élt emigránsként Londonban. A feltehetően igen tartalmas és hosszú eszmecsere közléseit Ignotus részletes, levélbe foglalt memorandumban fektette le újra, pontokba rögzítve szóban adott tanácsait.[30] Ignotus minden bizonnyal hírszerzői jellegű feladatokat is teljesített, eleve a BBC-nél is a hírek megbízhatóságával foglalkozó osztálynál (BBC European Intelligence Department) tevékenykedett, de nem ismerjük, hogy milyen jelleggel és funkcióban, és Boughey-val rendszeres kapcsolatban állt. Utóbbi egyébként később levelezett Károlyi Mihállyal, akivel időnként szintén „löncsölt".[31]

Ignotus arra hívta fel Boughey figyelmét a magyar vonatkozású propaganda hatékonyságát illetően, hogy annak, pragmatikus szempontok alapján – a háború utáni viszonyokra is tekintettel – kell a tengelyellenes háborút szolgálnia, emiatt lényeges a magyarok szimpátiájának elnyerése. Először arra tért ki, miként kell viszonyulni a Horthyhoz hű politikai elithez, megállapítva, hogy annak „körüludvarlása" nem hozhat kézzelfogható ered-

[28] Boughey, Edward Peter Fletcher (1911–1986) SOE-tiszt, őrnagy, később alezredes. 1943–1944 során már az SOE magyar szekcióját vezette Londonban. Később sikertelen magyarországi küldetésen is járt, 1944. július 3-án dobták le ejtőernyővel, de fogságba esett. Fantáziát látott a magyar vezető körökkel Lisszabonon keresztül kiépíthető kapcsolatokban.

[29] Ignotus (eredetileg: Veigelsberg) Pál (1901–1978) publicista, író, szerkesztő. A Tanácsköztársaság idején politikai szerepet vállalt. József Attilával és Fejtő Ferenccel a *Szép Szó* alapítója. Angliába emigrált, ahol 1940 kora tavaszától dolgozott a BBC-nél. 1947 novemberétől a londoni magyar követség sajtóattaséja. Hazarendelték, 1950 decemberében kémkedésért tizenöt év börtönre ítélték, 1956-ban szabadult. Az 1956-os forradalom leverése után újra elhagyta Magyarországot. Londonban hunyt el.

[30] TNA HS 4/95, SOE Hungary No. 12. Ignotus szigorúan bizalmas levele Boughey-hoz, 1942. január 13.

[31] Hajdu Tibor–Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944*. B) k. 1940–1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 596–597., 671. Lásd különösen a hivatkozott oldalakon található két levél jegyzeteit (Károlyi Boughey-hoz, 1942. szeptember 29., illetve Jonathan Griffin Károlyihoz, 1943. március 9.)

ményt, addig semmi esetre sem, amíg nem mutatnak erőt felé-jük. Ahogy fogalmazott, a magyar jobboldaliak felé is kellően „le-leményes csalétek" (clever bait) szükséges, így a „gyengeségnek" még a látszatát is kerülni kell. Szerinte megkérdőjelezhető volt az, amit Carlile Aylmer Macartney történészprofesszor „üzen-getett" Magyarországra a rádió hullámhosszán, bíztatást adva, hogy a magyar haderőt tartalékolják csak, miáltal a háború vé-gén esetleg „kész helyzet" teremthető. Kerülve a területi kérdést – érvelt Ignotus –, a brit háborús és háború utáni (demokratizáló) célokra szükséges helyezni a hangsúlyt. Ignotus megszólítható-nak vélte a tömegeket, főképp a szociális kérdések és a földtu-lajdoni viszonyok középpontba állításával. Csak demokratikus változásokat szorgalmazó, a szomszédos népek, sőt a szovjetek iránti nyitást is ösztönző üzeneteket ítélt célravezetőnek a sorok írója, e külpolitikai iránynak a követésére szerinte még a magyar „hivatalos körök" is hajlandóságot mutattak korábban. Ezzel az állításával ugyan lehetne vitatkozni, a levélnek azokkal a meg-jegyzéseivel viszont aligha, amelyek rámutattak a magyar emig-ráció megosztottságára és akcióképtelenségére. Az Amerikában működő Eckhardt Tibor mozgalmát a Horthy-rendszer „viszont-biztosítási" (reinsuring) manőverei közé sorolta. A Károlyi-féle emigrációra rátérve azonban lesújtó véleményt alkotott, szerinte ugyanis egyáltalán nem állt mozgalom Károlyi mögött, csupán a „ragyogó", de mégis „kompromittáló" múlt, továbbá néhányan (így Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár), akik a múlt sérelmei felett „morgolódnak". Az egyéb, idecsapódó, jelentéktelen figu-rák pedig leginkább olyan egyének, akiket korábban – mint fo-galmazott – „kipenderítettek" a csehszlovákok ugyanúgy, mint a hivatalos magyar sajtóképviseletek, amikor náluk előszobáztak anyagi támogatásért. Az utóbb említetteknél még mindig tiszte-ségesebbnek látszottak előtte az Eckhardt felé orientálódók, az őszinte reakciósok vagy a kommunisták, akiket viszont nemigen lehetett egy táborba szervezni. Pedig épp egy „egységfront" lát-szott a megoldásnak Ignotus számára, aki érvelésének e pont-ján sok ellentmondásos javaslatot tett, egyszerre szorgalmazva a Horthy-rendszer következetes ostorozását és kíméletet is, el-tanácsolva a brit propagandistákat attól például, hogy Horthyt

személyében is támadják. Összességében pragmatikus megközelítés mellett próbált síkra szállni, nem vetve el végleg a merőben eltérő irányzatok későbbi együttműködését sem. Végül közölte: Károlyi Mihály találkozni szeretne Boughey-val. Ralph Murray, a PWE illetékese Ignotus helyzetértékelését jónak találta, a javaslatait azonban már sokkal kevésbé, az egységfrontos megközelítésben sem látva sok fantáziát (vagy az egykori, a magyar követségen szolgáló diplomata, Zsilinszky Antal szerény mozgalmának összeboronálását Károlyiékkal). Murray tulajdonképpen több fantáziát látott Eckhardt Tiborban, aki viszont brit részről politikai támogatást vagy bizalmat egyáltalán nem remélhetett. A Londonból irányított propaganda egyetlen emigráns politikus előtérbe állításától sem várhatott érdemi eredményt.[32]

Murray terjesztette fel később Vámbéry Rusztem egy dátummal sajnos nem ellátott memorandumát 1942 júliusában. Vámbéry elsődlegesen a propaganda célközönségére és a területi kérdések jelentette problémára hívta fel a figyelmet hat gépelt oldalon, amelyről nehezen megítélhető, hogy kinek is címezték eredetileg. A memorandum címe: Practicability of Propaganda in Hungary (magyarul, szabadabb, de jobban értelmezhető formában: Célszerű propaganda Magyarország felé).[33] Vámbéry logikai szempontból nagy gonddal felépített, jó angolsággal fogalmazott szövegében a magyarországi társadalmi viszonyokra és a revíziós propaganda két évtizedes hatásaira nyomatékkal utalt, emiatt is óvott attól, hogy a magyar viszonyokat kevéssé ismerőkre bízzák a közlésre szánt anyagok elkészítését, főképp a rádióadások üzeneteinek megfogalmazását. Találóan – némi nyelvi leleménnyel és talán kritikával – Vámbéry így fogalmazott: „a magyar népet arról szükséges meggyőzni, hogy az Egyesült Nemzeteknek a háborúban aratott győzelme az ő érdeke is", azonban erről olyanoknak kell meggyőzni a magyarokat, akik-

[32] TNA HS 4/95, SOE Hungary No. 12. Ignotus szigorúan bizalmas levele Boughey-hoz, 1942. január 13., illetve uo. Murray Boughey-hoz, 1942. január 19.

[33] TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943, Murray Balfourhoz, 1942. július 21., illetve uo. lásd (amint az előbb hivatkozott levél is megnevezi): Dr. Vambery's Memorandum on „Practicability of Propaganda in Hungary".

nek „maguknak" is ez a „meggyőződésük". Az a javaslat Vámbéry részéről, hogy bemondóknak a magyar nyelvet jól használó, idegen akcentus nélküli személyeket válasszanak nem tűnt indokolatlannak. Eléggé köztudott azonban, hogy Macartney az „Angol Rádió" hullámhosszán igen népszerűvé vált, noha bejelentkezései („Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél") nem éppen kifogástalan magyar hanglejtéssel hangzottak el. Mégis – mivel nem reprezentált külföldi magyar politikai frakciót, és valódi brit volt, akiről jóindulatot feltételeztek – eredményesebbé válhatott, pusztán azért, mert magyarbarát hírében állt, így akcentusa inkább csak kedves esetlenségnek tűnhetett, annak az igénynek pedig mindenképp megfelelt, hogy – mint Vámbéry is írta – személyes közelséggel (personal touch) forduljon hallgatóihoz.[34] Abban a vonatkozásban, hogy az emigráns magyarok közül kit érdemes személy szerint előtérbe állítani Vámbéry a következő személyeket javasolta: mindenekelőtt Fényes László újságírót és korábbi országgyűlési képviselőt, aki a Horthy-rendszer kérlelhetetlen kritikusa volt, Ignotust (feltehetően a fentebb említett Ignotus Pál apját, aki Amerikában volt ekkoriban), valamint Molnár Ferencet és Faludy György költőt. Ebből az tűnik ki, hogy több reményt fűzött a közismert, egyes műveik révén kiváltképp népszerű írók vagy – amint még alább javasolta – Bartók Béla szerepeltetéséhez, mint az emigráns politikusok szűkös palettájáról választható személyekhez. A propaganda célközönségeként, vagyis olyanként, amelynek a részéről aktív politikai ellenállásra lehetett számítani, kizárólag azokat vélte számításba vehetőknek, akiknek a tengelyhatalmak veresége valami jót hozhatott, s nem váltak korábban a „Horthy banda" úgynevezett „társutasaivá" sem. Kiemelte a „falukutató írók" csoportját, legfőképp Szabó Zoltánt, Illyés Gyulát és még Kovács Imrét, hozzájuk pedig „földalatti mozgalom" (underground movement) létezését kötötte. Emellett (nem túl erős) reményeket fűzött a legitimista meggyőződésű katonatisztekhez, ha a megfelelő propaganda eljuttatható hozzájuk.

[34] Pál Monika: I. m. 340.; Miklós Lojkó: I. m. 49.

Az ideológiai tartalmú üzeneteknél a németesítéssel vagy a Habsburg-uralommal szembeni történelmi sérelmeknek a felelevenítését tartotta Vámbéry igen célravezetőnek, főleg annak hangsúlyozása által, hogy a történelmi tapasztalatokhoz képest is rosszabb várhat Magyarországra német győzelem esetén. A parasztság figyelmét szerinte a mezőgazdaság és az élelmiszer-tartalékok kifosztására (pillage of foodstuff) kellett volna felhívni, de ugyanígy a városi lakosság ellátását veszélyeztető tényezőként jelenhetett meg, ha az agrártermékeket Németország háborújában hasznosítják. Az ipari munkásság félelmeit azzal ítélte fokozhatónak, ha utalások történnek arra, hogy a németek leépíthetik a független magyar ipart, ezzel mezőgazdasági jellegűvé degradálva egész Délkelet-Európát. Végkövetkeztetéseiben Vámbéry arra jutott, hogy a magyar nép meggyőzhető akár arról is, hogy csak a cárizmus jelentette a korábbi orosz fenyegetést, de a szovjetek már a demokráciákkal vállvetve küzdenek ugyanazért, mint egykor Kossuth és Petőfi. A propaganda nyitottabb, megfoghatóbb közönségét látta azokban a magyarokban, akik a bécsi döntésekkel kerültek vissza Magyarországhoz, s úgymond „felismerik a különbséget" egy demokratikus és egy „félfeudális" ország között. Itt valószínű, hogy Csehszlovákiára gondolt, mert Románia aligha volt az előbbi kategóriába sorolható. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy bármilyen üzenetnek akkor lesz végül csak foganatja, ha a szövetséges győzelem bizonyosságáról is meg tudják győzni a magyar közvéleményt, minthogy: „egyetlen nép sem akar rossz lóra tenni" (No people wants to miss the bandwagon).[35]

A bemutatott két forrással kapcsolatban az lenne az igazán érdekes, ha a bennük foglalt javaslatoknak a brit propagandába történt konkrét beépülését vagy egyes ötletek elvetését jól tudnánk igazolni, mégpedig úgy, hogy dokumentumok összeillő sorával is alátámasztjuk miként került át a gyakorlatba valamely gondolat. Erre terjedelmi okokból sem tehetünk itt kísérletet, de

[35] TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943, Dr. Vambery's Memorandum on „Practicability of Propaganda in Hungary" (Vámbéry memorandumának 2–6. oldalán olvasható lényegi elemeket összegeztük.)

a PWE iratanyaga sem feltétlenül bizonyulna ehhez jól feldolgozható forráscsoportnak.[36]

Mint említettük, a „terepmunka" politikai döntések függvényében folyhatott, így Nagy-Britannia szövetségesei és háborús ellenfelei közt markáns különbséget kellett tenni, ami kijelölte a magyarok helyét is, akiket időnként mégis amolyan „kedves ellenség" (dear enemy) gyanánt kezeltek. Macartney Elemér (Aylmer) mindenesetre sokkal hatékonyabbnak látszott, a Foreign Officeban pedig komolyabb vita bontakozott ki abban a tekintetben, mennyire rendeljék alá politikai szempontoknak a propagandahadviselés praktikus megfontolásait, melyek mégiscsak előnyben részesítették volna a hatékonyságot. Ugyanott, ahol megtalálható Vámbéry memoranduma, Macartney részéről szintén olvasható néhány oldalas összegezés, aki a maga felfogását fektette le a magyarok felé irányított propagandáról. A történész nyíltan kijelentette, amennyiben a csehszlovák kifogásoknak helyt adnak, akkor nem is lehetséges a magyarokat megszólítani. Noha Macartney kétségtelenül érzelmileg is kötődött Magyarországhoz, de saját hazája küzdelmét azért aligha szorította háttérbe, érvelése azonban pontosan a két legfontosabb kulcsszemélyre Bruce-Lockhartra és Anthony Edenre nem hatott.[37]

Macartney memoranduma a hangsúlyt arra fektette, hogy Magyarország ugyan a németek szövetségesévé vált, de lehetőségei határain belül „meglehetősen nagy sikerrel" volt képes „manőverezni". Az uralkodó politikai elit, a tengelyhatalmaknak köszönhető területi gyarapodás dacára, arra hajlik, hogy az erőket tartalékolva kevésbé segítse Németországot, legerősebb és „leginkább hangos" ellenzéke viszont épp szorgalmazza a németek melletti kiállást. A háború és a jövő viszonylatában Macartney arra a – mint fogalmazott – „logikus következtetésre" jutott, hogy a „magyar uralkodó osztályt le kell írni", mindazonáltal a nemzeti

[36] Philip M. Taylor: I. m. 8.

[37] TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943. Propaganda to Hungary (Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford), 1942. augusztus 28. Bár nincs aláírás a dokumentumon, Macartney a Balliol College és az intézmény alapján, valamint Elisabeth Barker hivatkozása révén (dátum) azonosítható biztonsággal. Lásd a többi megállapításunkra is: Elisabeth Barker: *Anglia tengelyellenes propagandája.* I. m. 416.

célok tekintetében az üzeneteket és a hangnemet úgy érdemes megválasztani, hogy azzal reményt keltsenek. A „leírt" uralkodó elit tagjai közt mutatkozó mégoly lanyha és elfojtott németellenesség gerjesztése nagyon eredményes lehet – érvelt tovább –, minthogy egyelőre (egy fordulat tekintetében) mégis tőlük várható a legtöbb, magatartásuk pedig kihatással lehet másokra, továbbá az egész országra. A magyar kommunisták rokonszenvére és feltétlen támogatására számítani lehetett, mint folytatta, de az ebbe az irányba ható propagandát és a szabotázsokra való biztatást célszerűbbnek látta egyedül a szovjetekre bízni, miközben javasolta brit részről „azt a látszatot kelteni", mintha ezt az „oroszok csinálnák", mindezt azért, hogy a „reményt" éltessék: a britek megjelennek mint Oroszországot „fékező" erő a háború végén. Így legjobb a „kettős játék" (double game), vagyis erőszakra buzdítson csak a szovjet propaganda, a britek viszont ettől határolódjanak el. Több ponton – a markáns különbségek ellenére – egyébként egybe is cseng Macartney érvelése Ignotus Páléval vagy Vámbéryével. Macartney is egyes társadalmi rétegek ellenállási hajlandóságát elemezte, hasonlóan Vámbéryhez. Az úgynevezett oktobrista emigrációval és Károlyival kapcsolatosan Ignotus álláspontja például nem is tért el túlzottan Macartney-étól, bár előbbi egy emigráns egységfronttal számolt, a brit történész viszont már levonta a konzekvenciákat: az adott helyzetre tekintettel London csakis az oktobristák mellett törhet lándzsát, ebben az USA viszont nem lesz partner, így „sajnálatos", de mégis „szükségszerű", hogy egyelőre ne is kezdjenek semmit velük. Jóllehet a BBC adásaiból 1943 nyarától „Elemér" immár kimaradt, azért tanácsait később rendszeresen kikérték, s azokra oda is figyeltek. Jóllehet a történész sok kérdést kissé szubjektíven ítélt meg, de igen szabatosan és legtöbbnyire nagyon éleslátóan összegezte véleményét, így tekintélye jelentős maradt tanácsadóként és utóbb azután elismert tudósként is. A Foreign Office számára száznál is több memorandumot készített és temérdek jelentéshez fűzött kiegészítő megjegyzéseket (úgynevezett Minute-eket).[38]

[38] Macartney-ra lásd Juhász Gyula (szerk.): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 302–303.; Barta Róbert: I. m. 39.; Miklós Lojkó: I. m. 45.; Péter László–Deák Ágnes: „Mindig az államot magát

Az „aduász" Erdély

A három memorandum remélhetőleg szemléltette, hogy magyar ügyekben milyen megfontolások kerültek előtérbe, és milyen vélemények, érvek játszhattak szerepet a propaganda formálásában. Macartney és Vámbéry memoranduma mellett egy részletes és hosszú dokumentum található, amely már egy a brit szempontok és propagandacélok alapján egybeszerkesztett összegzés, mégpedig általánosan az „angolszász rádióállomások" magyar nyelven sugárzott adásaihoz. Ez az összegző memorandum szemlátomást figyelembe vette a fentiekben említett javaslatok egy részét, továbbá az árnyalt és „leleményes" (clever) propaganda kapott hangsúlyt azzal együtt, hogy „feltétlenül" kerülendőnek ítélte (bárki is vetette papírra) Beneš nevének említését. További javaslatként szerepelt ugyanitt annak kidomborítása, hogy a németek valójában nem kívánták Magyarországnak juttatni Erdély magyarok lakta részeit sem, majd kettős játékot űzve hoztak „salamoni döntést", azzal a különbséggel, hogy ezúttal a „gyermeket valóban kettévágták".[39]

Erdély kérdése kétségtelenül sarkalatos probléma volt a propaganda szempontjából is, hiszen Románia felé szintén hatékony üzeneteket kívántak Londonból megfogalmazni. Érdemes tehát még az előbbiekhez hasonló, román vonatkozású aktába is bepillantani, s az iratok ide vonatkozó néhány megállapítását itt felidézni.

Románia abból a szempontból számított sokat a brit háborús stratégiában (éppúgy, ahogy jelentősen a németekében is), hogy lényeges természeti erőforrásokkal rendelkezett, legfőképp kőolaja számított. London úgy ítélte meg, hogy a német csatlóssá vált Románia sokkal ellentmondásosabb módon jutott Berlin uszályába, mint Magyarország, valamint arra is gondoltak, hogy a még mindig befolyással bíró román politikai körökben jól ki-

tartottam a főszereplőnek". In: Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 386–387.

[39] TNA FO 898/217, Director General's File. Hungary 1940–1943, Memorandum on Broadcasting to Hungary in the Hungarian Language from Anglo-Saxon Broadcasting Stations. (dátum nélkül)

aknázható régebbi kapcsolataik maradtak. Az SOE londoni román referense, Edward Boxshall[40] (desk officer) például Barbu Ştirbey herceg, volt miniszterelnök veje volt (1944 márciusában Ştirbey a román kormány tudomásával tárgyalt Kairóban a fegyverszünetről mindhárom szövetséges nagyhatalom képviselőjével). Boxshall az MI6 (SIS) bukaresti képviselője volt és az egyik legtekintélyesebb SOE-tiszt. 1941 februárjában a britek visszahagytak egy rádióadót Ştirbey-nél, ami utóbb folyamatosan működött (ilyen jellegű állandó csatornája az SOE-nak 1943 szeptemberéig Magyarországon nem volt).[41] Az SOE rádiókapcsolata folyamatosan fennállt Iuliu Maniu volt miniszterelnökkel, az angolbarát ellenzék vezéralakjával is, tőle sokat vártak. Rá való tekintettel sem ismertek el hivatalosan egyetlen „szabad román" emigráns mozgalmat sem (ennek másik okát a szovjetek jelentették).[42] Az elvi lehetőségek fennálltak volna ugyan, hogy angolszász befolyással ássák alá az Antonescu-rezsimet, de az ország sorsát a Foreign Office korán szovjet hatáskörbe utalta. Kulcskérdés maradt viszont, a szovjetek közeledtével még inkább, hogy a románok felé jelezzék: jól időzített kiugrásuk az erdélyi kérdés számukra előnyös rendezését eredményezi. Emellett a mezőgazdaság és a kőolaj-kitermelés terén igyekeztek még a románokat passzív rezisztenciára ösztönözni. A brit propagandatevékenységnek egyik fő törekvése volt, hogy a román hadsereg és gazdaság komoly áldozatait párhuzamba állítsa a magyarok tartalékoló taktikájával. A magyar–román ellentétet ezzel is igyekeztek az eszkaláció irányába terelni. Az igazi feladat azonban utóbb mégis az volt, hogy az orosz fenyegetés tekintetében csillapítsák a román félelmeket, a rádióadásokban a szovjeteket így

[40] Edward Boxshall (1899–1984) hírszerző tiszt, több mint húsz évet töltött Bukarestben, később az SOE archív anyagainak feldolgozását felügyelte 1978-ig.

[41] Ioannis Stefanidis: I. m. 128., M. R. D. Foot: *SOE. An Outline History of the Special Operations Executive 1940–1946*. The Bodley Head, London, 1999. 266.; Joó András: „Talán még emlékszik rám…". Andorka Rudolf tábornok 1954-ben írt jellemzései brit diplomatákról. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas évkönyv 2017*. Magyar Napló, Budapest, 2018. 339.

[42] Dennis Deletant: *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006. 236.; Ioannis Stefanidis: I. m. 128–129.

igyekeztek ritkábban emlegetni. Bruce Lockhart már 1942-ben sem fűzött reményeket a román ellenálláshoz, amikor sokan még igen. Később, mikor a Vörös Hadsereg már Románia kapuit döngette 1944-ben, a BBC külön utasítást kapott, hogy ellensúlyozza az orosz veszélyről harsogó román propagandát.[43]

A Romániával kapcsolatos általános propagandisztikus célok 1942 tavaszától határozottabban körvonalazódtak a PWE kebelén belül. Ralph Murray 1942 márciusában terjesztette fel feletteséhez, Bruce Lockharthoz a Románia felé irányuló propaganda politikai hátterét részletesen rögzítő memorandum szövegét, jelezve, hogy tisztában van az irat „tágabb összefüggéseivel", és az ugyan „önmagában" értelmezhető, de ugyanúgy „érvként" is egy, a szovjetekkel tető alá hozható megállapodásnál. A memorandumot közvetlenül megkapta Lord Glenconner, a kairói SOE-főparancsnokság feje is, aki „el volt ragadtatva" az iratban foglaltaktól (ekkor a balkáni országokkal együtt Magyarország ügyei is Kairóhoz tartoztak még). Lássuk itt még röviden, mit is tartalmaz ez a fontos memorandum, ami a román vonatkozású propaganda hátterét megmutatja.

A dokumentum rögtön az első pontban leszögezi, hogy Románia kilépése vagy háborús részvételének csökkentése átfogó (szovjetekkel való) egyeztetést igénylő politikai manőver, mivel számukra a legfontosabb, hogy a román hadsereg mihamarabb beszüntesse a küzdelmet a keleti fronton. Lépéseket ítélt szükségesnek az összegzés annak érdekében is, hogy a szovjetek politikai biztosítékokat nyújtsanak Maniunak (ezen az ország belső politikai berendezkedésének tiszteletben tartására vonatkozó ígéreteket értették). Kitűnik, hogy elemezték az SOE információit az országról, megállapítva: a tömegek fellázításának esélyeit tekintve túlzók a szervezet közlései – az ezekre irányuló tevékenységet tehát nem érdemes folytatni, hanem a politikai eliten belül kell elérni a hangulatváltást és ezáltal egy puccsot, amelyben a legfontosabb tényező a hadsereg lesz. A Maniutól szerzett, az SOE-nak leadott rádióüzenetek tanúskodtak a katonai vezetők hangulatának jelentős változásáról. A részletes

[43] Ioannis Stefanidis: I. m. 134–135., 137–138., 140–141., 144.

elemzésben erősen kidomborították, hogy egy román fordulat Magyarországra azonnali hatást gyakorol majd, és el is vonja a román fegyveres erőket keletről, miáltal nagy zavar keletkezik – megfelelő időzítéssel pedig háborús összetűzés is kirobbantható Románia és Magyarország között. Igen plasztikus megfogalmazást alkalmaztak az iratban: Erdély politikai és katonai értelemben az egyetlen „aduász" brit kézben (trump and only card in our hands).[44] A memorandumban mérlegelt szempontok szerint, ha Észak-Erdély Romániához való visszatérését nyíltabban támogatják, az a magyarok rokonszenvét ugyan kizárta volna, de ezt a kisebbik rossznak ítélték, feltételezve, hogy egy román kiugrást szinte azonnal követnének. Murray egy hónappal korábban a PWE-t igazgató Bruce Lockhartnak a lényeget e téren a következőképpen emelte ki: „Azt javaslom, hogy akármit mondunk, bármennyire is homályosan, annak valamiképp utalnia kell Románia nyugati határaira". A BBC román adásaihoz szánt direktívába e szempontok már előzőleg bekerültek.[45]

Az érvek más formái és az eredmények hiánya – Kiegészítés és összegzés

Üzenni nemcsak a BBC hullámhosszán lehetett a tengelyhatalmi táborba, hanem utóbb – egyre inkább – bombázók révén a gépek szórhattak persze röpcédulákat is. Ez a kérdés az olajszállítások csökkentése, szabotálása és a gyorsabb politikai fordulat reményében Romániára vonatkozóan hamarabb került szóba, mint Magyarország esetében. Ugyancsak Murray a két háború közötti brit propaganda irányításának kiemelkedő figurájától Reginald (Rex) Leepertől (a British Council hálózat egykori megteremtőjétől) kért véleményt a katonai vezetőkkel folytatott konzultációit

[44] TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockharthoz (Memorandum fejléc alatt), 1942. március 15., illetve uo. Murray Glenconnerhez (ua. dátummal), valamint Glenconner Murray-hez, 1942. március 18. A levelek melléklete egy négyrészes memorandum, 1942. március 13.

[45] TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockharthoz, 1942. február 5., illetve lásd uo. Murray egy másik aznapi levelét a BBC-re vonatkozóan.

követően 1942 májusában. A román olajfinomítók bombázásának stratégiai értékét nem lehetett ugyan tagadni, de a röpcédulák és a propaganda hatása egyelőre jobbnak mutatkozott a hivatali eszmecserék beavatottjai előtt, addig is, amíg igazán masszív és folyamatos légitámadásokra nem nyílik lehetőség. Leeper a kérdés elnapolását javasolta a propagandaszempontokból kiindulva.[46] Miközben Londonban a hadviselés és a propaganda összhangját kívánták megteremteni, a román vezetés – a helyzet romlásával – próbált mintegy visszaüzenni a brit propagandisták címére. Egy rövid üzenet eljutott Antonescu marsalltól, kerülő úton, Londonba egy ekkor New Yorkban élő volt diplomatán, Carol Davilán keresztül, akinek szerepe valamelyest Eckhardtéhoz hasonlítható. Antonescu főképp azt akarta elérni, hogy ne emlegessék a rádióadásokban országa németellenességét, mert Berlinből így nagyobb nyomás alá helyezik. Az említett Edward Boxshall (SOE) a PWE véleményét kérte Elisabeth Barkertől, aki nem látta akadályát, hogy az adásokban némiképp mérsékeljék Románia szövetségesekkel barátságos hangulatának ecsetelését, de azért úgy, hogy azzal ne segítsék a román rezsimet, mellesleg érdekesnek ítélve, hogy ilyen üzenet egyáltalán eljuthatott hozzájuk Bukarestből.[47]

1944 elején már konstatálni kellett, hogy az átfogó propaganda sem Magyarország, sem pedig Románia felé nem hozott kézzelfogható eredményt. A rábeszélés más eszközei kerültek így végül előtérbe, egyrészt a titkos diplomáciai csatornákon át közölt üzenetek, másrészt a kemény bombázások révén elérhető fenyegető fellépés is. Ez utóbbira jobb lehetőség nyílt 1943 végétől.[48] A propaganda céljaival, amely végső soron ellenséget baráttá téve szeretett volna eredményt látni, nem mindig harmonizáltak a katonai kívánalmakkal vagy a politikai elhatározással. A PWE tevékenysége végül igen csekély mértékben vagy egyáltalán nem

[46] Uo. Murray Leeperhez, 1942. május 8., uo. emlékeztető és a hozzáfűzött hivatali megjegyzések (Minutes).

[47] Uo. Boxshall Barkerhez, 1943. június 10., melléklete: Antonescutól kapott üzenet angol összegzése pontokban (Copy telegram received from New York), 1943. június 9., illetve Barker Boxshallhoz, 1943. június 11.

[48] Elisabeth Barker: *Anglia tengelyellenes propagandája*. I. m. 418–419.; Ioannis Stefanidis: I. m. 49–50.

váltotta be a hozzá fűzött reményeket Magyarország és Románia vonatkozásában. A kudarc oka a háborús végjáték során viszont már nem abban rejlett, hogy a brit propaganda gyakorlati munkáját ne végezte volna kellő alapossággal, hanem sokkal inkább abban, hogy a változó katonai helyzet olyan politikai kérdéseket vetett fel (többek között a korábban meghirdetett feltétel nélküli megadás doktrínája miatt), amelyekre a két ország esetében nem lehetett igazán jó válaszokat találni. A rábeszélés helyett tehát a háború anyagi és katonai szempontjai kerültek előtérbe. A PWE és a hadvezetés természetesen együttműködtek annak érdekében, hogy a bombázások lélektani szempontból is hozzájáruljanak a kívánt politikai változásokhoz, de ez sem bizonyult elegendőnek (hanem csak a szárazföldi erők megérkezése). 1944 tavaszán a propaganda-erőfeszítések és a légitámadások összehangolásától vártak politikai eredményeket a Balkánon. Megszületett ugyan a katonai döntés Bulgária városai mellett Budapest bombázásáról is, már Bukaresttel szemben is prioritást adva, de márciusban felfüggesztették a Budapestre vonatkozó akciókat egy időre, kimondottan a politikai fejleményekre, az ország német megszállására való tekintettel, előtte pedig figyelmeztető röpcédulák ledobását helyezték kilátásba.[49] A döntő pillanat és egy fordulat végül mindenütt az átütő katonai sikerek nyomán érkezett el. A legfőbb háborús tapasztalatokat pedig alighanem a politikai és katonai döntéseknek a propaganda hitelességére gyakorolt hatásaiból lehetett leszűrni.

[49] Philip M. Taylor: I. m. 11–12.; Robert H. Bruce Lockhart: I. m. 252–253.; Richard G. Davis: *Bombing the European Axis Powers. A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*. Air University Press, Maxwell Air Force Base, Alabama, 2006. 312., 316., 320.

Tanulmányok

PRITZ PÁL

Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza

A Zsilinszky fiúk szülőtisztelő, -szerető ifjak voltak. Családjukat, édesapjukat, édesanyjukat, két leánytestvérüket pedig olyan sérelem érte Áchim András részéről, ami vért kívánt. Konkrétan szólva a családfő korrupcióval, a hölgyek perfídiával vádoltattak. A korszak úriembereire az ilyenkor kötelező eljárást a párbajkódexek írták elő. De akkor vajon miért nem aszerint cselekedtek? Hiszen e sokat csiszolt szabályoknak fittyet hányva 1911. május 14-én, vasárnap reggel fogták magukat és… Ne is folytassuk. Hiszen ilyenkor egy úriember, még ha nem is akar a kódex szerint cselekedni, ha már vasárnapra ébredt, akkor gondosan megválasztott öltözékében a hite szerinti templomba siet, hogy a hét közben elkövetett bűneit töredelmesen megbánva az Úrral társalkodjék.

Ők ellenben nem az Úrral, hanem Áchim Andrással, s messze nem a finom úri modor szabályait betartva, hanem a durva erőszak nyelvén akartak beszélni. Egyszerűen berontottak úri társuk lakásába. De hogyan? Zsebükben nem csupán revolver lapult. Egyikük kutyakorbáccsal, másikuk pedig furkósbottal is felszerelkezett. Tudták, hogyne tudták volna, hogy előzetes bejelentkezés nélkül még délután sem jelenhetnének meg úri társuk előtt. Ráadásul, akivel becsületbeli elszámolnivalójuk volt, az rangban jóval felettük állt. Hiszen Áchim András akkor már a magyar országgyűlés képviselőházának harmadik ízben is megválasztott képviselője volt. Papíron nagyságos úr.

Finom körök szemében ellenben a Zsilinszky család tagjainak becsületébe gázoló senki, egy „büdös paraszt". Több okból is. A korabeli magyar társadalom egyik rákfenéje a parasztság lenézése. Kiváltképpen sokszor azok jártak elöl, akik ebből a sorsból nemrég kapaszkodtak ki. Mint maguk a Zsilinszkyek. Az ifjak nagyon iparkodtak dzsentriként viselkedni, dzsentriskedni. Mondjuk, kalap nélkül az utcára világért sem mentek volna ki.[1] „A második eluriasodott nemzedék – mondja Féja Géza, az író – már kiolthatatlan s naív nosztalgiákkal járta Csaba utcáit."[2] Ha nem is akartak tudni róla, mégis tudták az ifjak, hogy – például – édesapjuk is nyáron a homokot, tavasszal és ősszel pedig a sarat mezítláb taposta. Áchimtól és családjától azért is mereven elkülönültek, mert az ellenben paraszti voltát hangoztatta büszkén. Ráadásul szegény társaival azonosult messzemenően. Ahol tehette, sokszor vérlázító helyzetük társadalmi szinten történő jobbításáért agitált szenvedélyesen. Áchim András azért is utálták, mert tudták, hogy 1905-ben éppen nagybátyjukat, az államtitkári rangra emelkedett Zsilinszky Mihályt addigi mandátumából elütve lett országgyűlési képviselő. És azt is hallhatták, hogy a Házban volt elég fanyalgás az ország első olyan képviselőjével szemben, aki paraszti voltát büszkén vállalta. A kormánypártban rá illesztett mondás – a parasztok között intelligens, ám a Házban paraszt[3] – is bátorítást adott sokaknak, hogy ne adják meg a homo novusnak azt, ami pedig joggal megillette.

Áchim András tehát erősen elütött az úri társadalomtól. Erős akaratán már gazdagparaszt édesapja akarata is megtört. Aki úrnak akarta nevelni. Aki azt akarta, hogy jó vágású fia – „a paraszt Apolló nevet senki sem érdemelte meg úgy, mint ő"[4] – nálánál többre vigye. Házitanítót is ezért fogadott mellé. Hiába. Verésre sem akarta meglátni az igaz utat. „– Ja ne bugyen Pán, já szolják bugyen" – mondta ilyenkor apjának. Ők törökből lettek

[1] A kalap viselése akkor társadalmi jelentéssel bírt, és a fej fedése más csoportok világához is hozzátartozott.

[2] Féja Géza: Áchim L. András, a „parasztkirály". *Válasz,* 1937/2. 61–69., 61.

[3] Tibori János: *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom.* [Békéscsaba], [1958].

[4] Féja Géza: I. m. 61.

magyar kisnemesek, majd váltak szlovákká. Persze hogy anyanyelvükön beszéltek. Szóval hungarusok voltak, vagyis lelkükben magyarok. Tehát Andris azt felelte a jól célzott ütésekre: hiába ver apám, mégsem leszek úr.[5]

Áchimot sok mindenért gyalázták a másik oldalon, de a március 15-én, tehát a homlokára sors rajzolta jeggyel született férfiú[6] magyarságtudatát az Országházban is megtapsolták. Bemutatkozó beszédében 1905. május 11-én mondta: „Jó magam sem dicsekedhetem azzal, hogy magyar származású vagyok, mert amint több lap gúnyosan állítja, alföldi származású paraszt, tót gazda vagyok. Nem tagadom. Azonban, t. nemzetiségi barátaim, van nekem arra a jogra, amelyet követelnek önök és követelünk mindnyájan, egy csalhatatlan dogmám, még pedig: az én elvem az, hogy ha én, mint idegen származású ember Franciaországban laknám, igyekezném a legelső francia hazafi lenni; *(Élénk helyeslés balról és jobbról.)* ha Zsidóországban laknám, az első zsidó hazafi lennék. De mivel Magyarországon lakom, igyekszem a magyar hazafiak közt az elsők között lenni. *(Általános élénk helyeslés.)*"[7]

Áchim sokszor lelte örömét abban, ha úri közönségét allűrjeiben bosszanthatta. Míg a korabeli úri mentalitás nemhogy nem talált kivetnivalót a párbajozás középkorból itt maradt szokásában, addig Áchim durván megfricskázta azt. Volt, amikor párbajra hívták ki, és ő nem tért ki előle. Ám hogyan cselekedett? Párbajsegédnek két marcona béresét vette maga mellé, azok vasvillájukat a ganéból kihúzva ültek fel gazdájuk szekerére, és így vonultak végig a városon a párbaj színhelyére.[8]

*

[5] Áchim L. András arcképének leleplezésekor Békéscsabán 1913. április 26-án tartott ünnepi közgyűlés jegyzőkönyve. Idézi Tibori János: I. m. 11.

[6] Vö. Féja Géza: I. m. 61.

[7] *Képviselőházi Napló,* 1905. I. 259. Idézi Tibori János: I. m. 28.

[8] Szeberényi Lajos Zsigmond: *A parasztság története a legrégibb időktől napjainkig. Történeti áttekintés.* Budapest, 1937. 264–265. Idézi Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 54., 56. jegyzet.

Ilyen kevéssé ismert távolabbi és ismertebb közvetlen előzmények után rontottak azon a virágillatos, szép május reggelen a magukat bandita módszerekre feljogosítva érző Zsilinszky ifjak áldozatukra.[9] Az idősebb testvér, Endre kezdte:

– Most meghalsz, kutya.

Testvéröccse még durvábbat kiáltott:

– Most dögölni kell!

A drámai jelenetnek ugyan nem volt szem-, ám létezett egész közelben (nem is egy, hanem két) fültanúja.

Másodperceken belül lövések dördültek. Mennyi? Három bizonyosan, de talán négy is.

Sok-sok fontos részletre már akkor sem volt hiteles válasz, s még amit akkor tisztázni lehetett volna, abból is sok minden (akarva-akaratlan) homályba hullott. Ám ezeknél a nem lényegtelen kérdéseknél sokkal lényegesebbek dolgában tisztán lehet látni. Tisztán természetesen csak az lát, aki akar is így látni. Aki nem zsigeri előítéleteinek ködében él. Bizonyosan tudjuk, hogy messze nem hétköznapi dráma, a nehéz magyar sorsot tovább nyomorító tragédia történt Békéscsabán 1911. május 14–15-én.

Tudjuk, hogy a bűnös fiatalemberek nemhogy elmenekültek volna a törvény szigora elől, inkább gyors iramban a helybéli szolgabíróhoz mentek, s tőle személyes védelmet kértek. Pedig szemernyi kétely nem lehet a tekintetben, hogy bűnösök kértek személyes védelmet abban az országban, ahol törvényes rend uralkodott. Következőleg első perctől fogva fogdában volt a helyük. Miért is adott volna nekik tehát a szolgabíró személyes védelmet? Lett volna indoka. Mert Seiler Elek főszolgabírónak szintén megvolt a maga hosszú története Áchim Andrással.

[9] Áchim András harmonikus viszonyban élt feleségével. Okos asszonya nem csinált szokványos patáliákat, amikor nagyterméstzetű férje dolgairól értesült. Ellenben működött a veszélytudata, érezte, látta az életüket fenyegető veszedelmeket. Ezért urát folyton arra kérlelte, hogy adják el mindenüket, s telepedjenek át a másféle Dunántúlra. Férje már-már hajlott a szóra, de ezt a csatát még meg akarta vívni. Az izgalmakban szívbetegséget szerzett, szeretett asszonyát ellenben a vész elől a fővárosba vitte. Domokos József: *Áchim L. András*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. 300–301., 304.; Féja Géza: I. m. 62. – A most következő eseményeket az előbbi Áchim-monográfia alapján foglaljuk össze: Domokos József: I. m., 319–323. Természetesen mérlegeltük a merőben másféle előadásokat is. (Legújabban: Bartha Ákos: I. m. 50–82.)

Ott gáncsolta politikai törekvéseit, ahol tudta, ott tussolta el a korrupciós üzelmeket, mondjuk a városi kórházban köztudott lopásokat, betegekkel való nemtelen bánásmódot, ahol csak tehette. Ám alapvetően mégis a rend őre volt, s a fiatalembereknek csalódniuk kellett. Letartóztatásukat ellenben nem rendelte el. Közbülső utat választott. Látható fegyverüket[10] elvette, s felszólította őket arra, hogy rögvest a járásbírónál jelentkezzenek. Ők valóban a szomszédos Gyulára vonatoztak. Ott a bíró az ügyészhez utasította őket. Majd Békéscsabára visszavonatozva egyik távolabb lakó rokonukhoz tértek be, akinél vasárnapi asztalhoz ülhettek.

Nyugodtan tehették. Pedig gyalázatos tettük híre már villámként cikázta be a várost és környékét. A robusztus szervezetű Áchim András testében a golyókkal ide-oda járt, még az utcára is kiment. Jajveszékelt. És jajveszékelt, sírt a háza körül összeverődött, hirtelen több ezer fősre duzzadt tömeg is. A Viharsarokban vagyunk. Az elmúlt két évtizedben sok-sok jelét adta itt a nyomorgó nép lázadozásának. A hatalom pedig soha nem habozott, hogy a fegyver nyelvén beszéljen vele. Szóval a szolgabíró tudta a dolgát. Telefonon rendőri, csendőri, katonai erőt mozgósított. A hangulat pattanásig feszült, de vérontásra nem került sor. A tettesek pedig – elővigyázatosságból – a helyszíntől odébb ebédeztek.

– Andris, igaz, hogy agyonlőttek? – kérdezte állítólag rémülten az egyik közvetett tanú, aki látta a golyókkal a testében magát ide-oda vonszoló parasztvezért.

– Hát az igaz – válaszolta volna Áchim Féja Géza 1965-ben megjelent korfestő önéletrajzi regénye szerint.[11]

A sok szempontból nagyszerű, mert kimondottan tárgyilagosságra törekvő, a személyes történetet – ahogy az már egy monográfiától elvárható – valóban széles és mélységes társadalmi tablóba illesztő, tehát a felgyűjtött hatalmas anyagot értelmesen szelektáló, ráadásul kortársként Áchimot ismerő, a későbbi

[10] A másiknak, Endrének a fegyvere a zsebében lapult, s motozására nem került sor.

[11] Féja Géza: *Szabadcsapat*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 212.

Bajcsy-Zsilinszky Endrével akkortájt két alkalommal találkozott Domokos József is könyvében éppen az egyik leglényegesebb ponton alaposan elveti a sulykot. „1911. május 14-én, reggel egynegyed kilenc órakor – olvassuk – ifjabb dr. Zsilinszky Endre és Zsilinszky Gábor megölték Áchim L. Andrást."[12] Ezt írja, miközben semmit sem ködösít azon a tényen, hogy a szobában történteknek nem volt szemtanúja. Miközben maga ír részletesen arról, hogy az „agyonlőtt" szerencsétlen férfi ezután még sokáig nem csupán házában, hanem az utcán is meg-megjelenve vonszolta magát ide-oda. Részletesen beszámol arról, hogy a több ponton súlyosan megsebesített férfiúnak módja lett volna még időben kórházba menni. Ő azonban azt hosszú órákon át megtagadta. Némi egyéni hibája eltörpült a környülállások szörnyűségein.

Mert szörnyűség volt a kórház rendszeres fosztogatása, a betegeknek moslékhoz hasonló valamivel történő etetése, gyógyszer gyanánt timsós víz itatása. Mindebben az orvosok is bűnösök voltak, s Áchimnak az volt a „bűne", hogy ő ezeket az üzelmeket kiteregette.[13]

Ezért vonakodott, hogy elvigyék a már jó ideje vasredőnyökkel felszerelt háza fedezékéből. Hiszen már régen le akartak vele számolni. Többször belőttek ablakán, volt, hogy hajszál híján ilyen golyó oltja ki gyermekük és az ő életét. Tehát neki nem az őt brutalizáló két fiatalemberrel, hanem az egész békéscsabai és környéki úri társadalommal volt hosszú évekre visszanyúló, mélyen elmérgesedett viszálya. Amely viszályban – ismételjük – nem kis helyet (szinte kivétel nélkül) az orvosok foglaltak el. Ebben a küzdelemben nemhogy az ítélet-végrehajtó fiataloknak, még édesapjuknak a szerepe sem volt központi jelentőségű. Idősebb Zsilinszky Endrének is megvolt a maga küzdelme a helyi úri társadalommal. Volt, amikor őt köpték le, őt közösítették ki. Nagyobb rutin birtokában a nagy tehetségű, ám a politikai boszorkánykonyhában még messze nem kellően járatos Áchim András észreveszi, hogy csak idővel lett helyrehozhatatlanul rossz az ő viszonya idősebb Zsilinszky Endrével.

[12] Domokos József: I. m. 313. A parasztpolitikus nevét váltakozva használták egykorúan és a történeti irodalomban is.

[13] Uo. 62–63.

Abban a szélsőséges szembenállásban, amely akkortájt a Viharsarok úri társadalmát a nyomorgó néptől elválasztotta, hiába volt ismert tény, hogy a Zsilinszky fiúknak a helyszínről történt elmeneküléséről áldozatuk haláláig közel harminc óra telt el, mindenki gyilkosságról beszélt. A temetési szertartáson az elhunytat egyházi részről két pap búcsúztatta. Mindketten „magyar" papok voltak. Szeberényi Lajos Zsigmond lett volna a „tót pap". Ám közte és Áchim között ősrégi volt a gyűlölködés. Ráadásul Szeberényinek a „magyar pappal", Koren Pállal is ellenséges volt a kapcsolata. (Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy vele ellenben idővel Áchim jó barátságba került.)[14] Így magyarul Csepregi György, szlovákul Koren Pál beszélt. Az előbbi azt mondta, hogy „a rossz lélektől sugallva, politikai heccektől izgatva megölte az a két, különben tisztességes fiatalember a nép hősét: Áchim L. András. Még majdnem az ágyában feküdt, amikor megölték, és ő mégis, az orgyilkosság dacára is megbocsátott nekik." Koren Pál[15] szlovák nyelven még keményebben szólt. „Papi kötelességem a bűnt a nevén nevezni: erőszakosan ölték meg Áchimot. […] Megszállt a gonosz eddig egészen feddhetetlen két fiatalembert, akik vasárnap reggel […] berontottak hozzá, rátámadtak a mi Sámsonunkra ágya mellett, a miénkre, aki nemcsak testileg, de lelkileg, szellemileg volt óriás, akit szóval és tollal nem tudtak legyőzni, átkos fegyverrel fosztottak meg a filiszteusok nemcsak szeme világától, de életétől is. […] *Nem gondolták, hogy a halott Áchim még veszedelmesebb és ártalmasabb lehet a számukra, mint az élő. Nem emlékeztek arra, hogy a Káin-bélyeget nem lehet a homlokról és az arcról soha semmivel*

[14] Domokos József: I. m. 259., 312.

[15] Változó idők, változó emberek. A békéscsabai Népegylet működését 1903 márciusában engedélyezte a belügyminiszter. Áchimot 1904. augusztus végén választották elnökül. Előtte áprilisban a szószékről Koren Pál „férgek"-nek nevezte az egylet tagjait. Erről Áchim az egylet *Igaz Eszme* elnevezésű hetilapjában *A férgek* címmel tudósított. Tibori János: I. m. 23. A „tót pap", Szeberényi Lajos Zsigmond pedig „patkányméreg"-nek minősítette a szocialista irodalmat. Őt azután egy heves összetűzés után Áchim megverte. (Uo.) És ő nem is változott meg Áchimmal szemben. Azon a május reggelen az ablaka alatt visszatérőben lévő ifjaktól megkérdezte: Sikerült, fiúk? (Fekete József volt csendőr Tibori Jánosnak 1954. február 13-án tett visszaemlékezése szerint ez a füle hallatára történt. Tibori János: I. m. 77. és 249. jegyzet.)

letörölni. Nem jutott eszükbe, hogy örökké érvényes ítélet, isteni döntés, hogy Káinnak és minden Káinnak bujdosóvá kell lennie. […]" (Kiemelés tőlem – *P. P.*)

Koren Pál beszédét Áchim András pártja, a Magyarországi Parasztpárt a temetés után magas példányszámban kinyomtatta és a rokonszenvezők között osztogatta.[16]

*

Domokos József a végzetes vasárnap előtti késő estén Tevan Andor barátjával a környéken sétálva összetalálkozott a Zsilinszky fivérekkel. Endrével köszöntötték egymást, barátja pedig megkérdezte: milyen fiú ez a Zsilinszky Endre. Domokos agybafőbe dicsérte: „igaz, hogy erősen konzervatív gondolkodású, de nagyon jófejű, művelt becsületes ember. Igaz, hogy nem rokonszenves a dzsentriskedése, krakélerkedése, úri pózolása – de hát mindezek csak külsőségek, majd leveti őket."[17]

Első világháborús frontszolgálata, a katonaruhába bújtatott parasztlegényekről szerzett sok-sok kedvező tapasztalata, majd az ellenforradalmi Magyarországon szerzett szintén sok-sok kedvezőtlen tapasztalata foszlatta le számos ilyen kedvezőtlen vonását, s formálta meg azt a másik Zsilinszky Endrét, akit jó ideje sokan csak „Bajcsy"-ként tartanak számon, akinek szoborarca a nemzeti emlékezetben él. Az átalakulásnak a forradalmak bukása után még sok esztendős volt a folyamata. Mutatja ezt az a tény is, hogy az 1922. évi országgyűlési választásokon – a legendákkal szemben – messze nem saját erőből, hanem erős, mondjuk ki: szokásosan brutális kormányzati támogatással nyerte el a derecskei körzetben a mandátumát.[18]

A hatvanas évek végén Illyés Gyula így fogalmazott: „Benne van nemzeti történelmünkben, de – mindnyájan érezzük – még nem a helyén. Így valósággal föl-alá jár benne, csoporttól cso-

[16] Domokos József: I. m. 144–145.

[17] Domokos József: I. m. 318–319. Domokos utólag tudta meg, hogy a testvérek ekkor mentek terepszemlére Áchim András házához. Uo. 319.

[18] Sipos József: Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben. *Századok,* 2016/1. 117–132.

porthoz lépdelve. A nagy politikusok közt fog megállapodni vajon, vagy a publicistáknál? Vagy azoknál, akikre egyszerűen, mint hőseire emlékezik egy nép? Történelmünkben nem ritka a halhatatlanságra rendelteknek ez a helykeresése, talajtapogatása."[19]

Azóta az addig lefutott évtizedeknél is több iramodott tova, három évtizede nemkülönben lezárult az ország szocialista korszaka, a nemzeti panteonból rengetegen ki-, sokan mások bekerültek. Dúlt az utcanévháború, s mindeközben Bajcsy-Zsilinszky Endre rendületlenül őrzi kiemelkedően biztos helyét. Ebben választott halálának bizonyosan óriási szerepe van. Ám választott halállal halni a fehér holló emberfia sem azonnal megy. Ahhoz bizony keserves, göröngyös, hosszú úton kellett végigmenni.

„Pullovert, kucsmát, hócipőt széttestált rabtársai közt. / Ment – arc-színe bár a falé – hólepte bitófa felé. / Szíve dacában, mint a láng egy nép dühe. Azt hagyta ránk."[20]

Élete tehát a gyalázatos egyéni bosszúállástól népe dühe lángjának lelkébe való beköltözéséig ível. Az ív – pedig hány hasonlóan ellentmondásos életutat jegyzett fel a história – még manapság is sokaknak megfejthetetlen talány. Az egymással feleselő tényeket természetesen nem szabad elhallgatni, nem szabad megvolt éleket eltüntetni. Ám arra is nagy szükség van, hogy ponderáljunk. Tehát ne csupán azt nézzük, hogy mely igazság mely másik igazságra replikáz, hanem azt is, hogy az igazságoknak mi is valójában a súlyuk. Ne relativizáljuk el a súlyok közötti különbségeket. A sokszor irgalmatlanul nagy különbségeket. Életünkben nincs teljes elfogulatlanság. Ám az elfogultságokat igenis meg lehet zabolázni. Azokkal a háttérben is lehet legalább törekedni a tárgyilagosságra. És akkor esetünkben Békéscsabán is el lehetne jutni oda, hogy szobra legyen Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Mondjuk Áchim Andrással szemben, vagy

[19] *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Szerk. Vigh Károly. Magvető Kiadó, Budapest, 1969. 258. (A gyűjteményes kötetet a Magvető Kiadó 1984-ben ismét kiadta. Ekkor a szerkesztő, Vigh Károly a bevezetőjét lényegesen kibővítette, egyes pontjain módosította, valamint a visszaemlékező kortársak körét is jelentősen bővítette.)

[20] Illyés Gyula: Zsilinszky emléke. *Tiszatáj,* 1980/5. 4.

mellette. Hiszen már régen nem meresztenek egymásra farkasszemet.

A mélylélektan ismerői nem állnak tehetetlenül az elfojtódás jelensége előtt. Meggyötört pácienseiket képesek eredményesen kezelni, esetenként meggyógyítani. A nemzeti önismeret traumájának feloldásához a történész tudása elég, ereje kevés. Ereje a regnáló hatalomnak van. A történelmi tudat is társadalmi képződmény, az egész társadalmat pedig döntően (sok-sok kötöttsége közepette) a politika formálja. Ezért annak intézményrendszere, egész működési mechanizmusa, mint traktor húzta eke a földeket, formálja a társadalom történeti tudatát. A történésznek pedig jó, ha manufakturális eszközei vannak.

Ám ahogy nyár, majd ősz s végül tél jön az új tavaszra – hatalma regnálásának megszűntével – úgy illan el idővel a semmibe sok-sok maradandónak vélt állami beavatkozás eredménye is. És akkor kiderül, hogy a manufakturális munka eredménye túlélte az állam gyártotta szellemi monstrumokat. Igaz, gyomként sok minden ismét felütheti, felüti a fejét…

*

Életének hatalmas ívét Bajcsy-Zsilinszky Endre bejárhatta, ám az elfojtódás labirintusából nem tudott kiszabadulni. Nekinekilódulhatott, ám éppen a hozzá közeliektől – előbb Szabó Dezsőtől, majd a még közelebbi Féja Gézától – kapott olyan sebet, hogy mégse jusson eszébe a kitárulkozás.

Maradt a négyszemközti megnyilatkozás. Ám annak őszintesége beszélő viszonyban nem volt a szörnyű valósággal. Mely nem kevés álmát mérgezhette, depressziós hangulatait még sötétebbre festette.

Féja Gézának „egyszer” – ez a harmincas évek első felében lehetett – úgy mesélte el a tragédia lefolyását, hogy „a két golyót Gábor öccse küldte Áchim remek férfitestébe”.[21] Az első két golyót, teszi hozzá a történész. E lábakba fúródott golyókba még

[21] Féja Géza: *Szabadcsapat*. I. m. 212. – A vérig sértődött politikus szerint – amint azt a Németh Imréhez intézett, következő lábjegyzetben dokumentált levelében állítja – számtalanszor elbeszélte.

akkor sem kellett volna belepusztulni, ha napokig elmarad a kórházi kezelés. Endre lövése ellenben sokkal súlyosabb volt. Ha többször tüzelt (soha nem tudjuk meg), akkor még inkább.

Azután Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937. február 8-án hosszú levélben írta meg Németh Imrének, hogy hogyan zajlott le a dráma.[22] Ám az sem lett gyónás…

*

Az 1900-ban Léván született, a megcsonkított országba 1920-ban áttelepült Féja Gézát Bajcsy-Zsilinszky Endre 1929-ben fedezte fel, fogadta szabadcsapatába. A nagyszerű népi író élete során a parasztvezér halálát először 1937-ben – akkor két helyütt is –, majd 1965-ben,[23] végül pedig a Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló terjedelmesebb dolgozatában eleveníti fel.[24] Az már csak halála után, 1982-ben megjelent könyvében került az olvasó elé. Mondanivalójának *veleje* mindenütt azonos: Áchim András halálának történetét csak az ismeri meg, aki azt korának pattanásig feszülő viszonyai közé helyezi, az igazság érdekében a történet személyes síkja fölé kell emelkedni. Bár sokan Bajcsy-Zsilinszky Endrét terhelik meg a drámában a legnagyobb felelősséggel, valójában övé a legkisebb.

Féja csak élete végén írja meg, hogy a későbbi nemzeti hős vele 1937-ben meghasonlott. Ő természetesen nem így ír, hanem meghasonlás*uk* történetéről értekezik. E fogalmazási fordulat kölcsönös felelősséget sugall, valójában az ütközésnek egyedül és kizárólag Féja volt a kiváltója. Mert az ekkor megjelenő *Viharsarok* című szociográfiájával, valamint az abból – még a

[22] A levelet, több más dokumentum társaságában, a *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című idézett mű közli, mindkét kiadásban. Annak elemzését lásd írásunk második részében.

[23] Féja Géza: *Szabadcsapat*. I. m. 208–212.

[24] Míg a kötetben – amint az a munkát gondozó fiának az utószavában olvasható – olyan írások is helyet kaptak, melyek véglegesítésében az írót halála megakadályozta, addig a Bajcsy-Zsilinszky-portrét véglegesnek tartotta. És abban Féja összekülönbözésüknek az ugyancsak láttató erejű *Meghasonlásunk története* címet adta. Féja Géza: *Lapszélre*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

kötet megjelenése előtt – a *Válasz* című folyóiratban publikált fejezettel feleleventette Áchim András halálát. Az író természetesen érezte az ellentmondást. Tehát azért, hogy a meghasonlásból meghasonlás*uk* legyen, vissza kellett mennie az időben. És így lőn. „Zsilinszkyhez fűződő viszonyomat sérülés még a harmincas évek legelején érte."[25] Az egyensúly így nagyjából meglett, valójában sérüléssel tátongó sebet aligha lehet kiegyensúlyozni. Cselekedetének súlyát azzal sem lehetett érdemben enyhíteni, hogy – mint négy évtizeddel később (!) hangsúlyozza – „az affér elbeszélése közben »Zsilinszky Endrének még a nevét sem« említette meg."[26] Valót mondott, s mégis vihart aratott.

Mert azon a tényen, hogy cselekedetével Féja beszorult Bajcsy-Zsilinszky Endre ezen ponton meglévő, mélyen fixálódott érzékenysége és a történelmi igazság kimondásának követelménye közé, semmiféle fogalmazási lelemény nem segíthetett. Hogyan is segíthetett volna? Amikor például Zsilinszky Endre 1922-ben úgy lett Derecske országgyűlési képviselője, hogy közben Áchim özvegye ellene izgatott. Féja tudni vélte, hogy az özvegy a faluba házról házra járva mindenkinek megmutatta férje véres ingét.[27] Szóval az író empátiája bizonyára leadta a vészjelzést, ám a történelmi igazságot fontosabbnak tartotta. Másként szólva azt tartot-

[25] Uo. 145.

[26] Uo. 149.

[27] Uo. 82. Ezen a ponton az író legendát terjesztett. 1922 az az esztendő, amikor a Gömbös vezette tábor még nemhogy nem ásta ki a csatabárdot Bethlen ellen, hanem kifejezetten a kormányfő hatalmát erősítette. Az országgyűlési választásokat például a maga katonás módján Gömbös vezényelte. A mandátumot Zsilinszky Endre – mások által is terjesztett valótlansággal szemben – messze nem csupán fajvédő barátai, s főleg nem egyéni ereje, hanem erős kormányzati támogatottság révén nyerte el. Érdekében a kormányzati terror oly jelentős volt, hogy a főszolgabíró a faluba – leányuk kíséretében – megérkezett özvegyet be sem engedte. (Szóval a véres inget nem tudta házról házra vinni.) Kénytelen volt feltűzött szuronyú csendőrök kíséretében zokogva visszamenni az állomásra. Igaz, az ottani szegénység az út mentén sorfalat állt neki. Az incidens előtt már ifj. Áchim Andrásnak is el kellett hagynia a falut. Ő röplapon ismertette – Zsilinszky Endre számára előnytelenül – a múltat. Ebbe bele nem nyugodva újabb röplapot juttatott el ez után a községbe. Ebben reményét fejezte ki, hogy a derecskeiek nem fogják szavazatukat adni „atyám, a meggyilkolt parasztvezér gyilkosára". Sipos József: I. m. 130. Lásd még Bartha Ákos: I. m. 112–131.

ta súlyosabbnak – s döntését a történész messzemenően helyesli –, hogy jótevője „adósa volt a parasztságnak”.[28] Mert hiába volt 1937-ben más, merőben más a két háború közötti Magyarország jobbításáért küzdő, minden hivatal nélkül is egyre nagyobb súlyú politikus, mint az a messze nem csupán dzsentriskedő, hanem e világ vélt igazsága jegyében a törvénytelen megtorlás durva eszközét alkalmazó fiatalember – az is egészen bizonyos, hogy e két személy egy és ugyanazon porhüvelyben lakozott. És az is bizonyos, hogy az így megszerzett elégtétel nem csupán a sok szempontból ragyogó adottságú parasztvezért vitte a sírba, nem csupán a későbbi mártírra vetett olyan árnyat, amely alól soha nem szabadulhatott. Szoborrá nemesedett vonásain sokak szemében ma is ott az árnyék. Nem ezek miatt az érzelmi tényezők miatt, hanem azért, mert Áchim András korai halála nagyon sokat ártott annak a Magyarországnak, amely máig nem talál rá a társadalmi demokrácia széles országútjára. A parasztvezér hiányát az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom is megsínylette. Viselkedhetett bármely illemmel szemben elfogadhatatlanul – egyébként messze nem belső lényegétől sarkallva, hanem úri ellenfeleitől hajszoltan és félrevezetetten tette, főleg 1911-ben[29] – Áchim András, egészen bizonyosan olyan célokért küzdött, amelyek majd a későbbi Zsilinszkyt, immáron Bajcsy-Zsilinszky Endrét is hevítették. Nemkülönben azt a Féja Gézát is, aki nagy sebességgel az évek múltán nem csupán méltó harcostársa, hanem második embere lett annak a Bajcsy-Zsilinszky Endrének, aki még mindig adósa maradt a parasztságnak.

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937-re emberileg nem alaptalanul vélhette, hogy ifjúkori vétkéért mindennapi keserves harcaival megfizetett már, törlesztett eleget. Féja Gézának vajon miért nem volt ez elég? Miért írja azt 1937-hez mérve is négy évtizeddel később, hogy principálisának „el kellett volna mondania nyilvános gyónását”? Nincs ebben – kérdezzük – valami hamisság?

[28] Féja Géza: *Lapszélre*. I. m. 148.

[29] „Úgy érzem magam – vallotta baráttá lett papjának, Koren Pálnak a végzetes vasárnap előtti késő estén –, mint egy agyonüldözött vad.” Domokos József: I. m. 344.

Nincs. A kulcsot maga Féja Géza adja a kezünkbe, amikor élete vége felé bevallja, hogy Áchim alakja „menet közben" nőtt meg benne. Vagyis akkor, amikor a *Viharsarok* című könyvéhez gyűjtött anyagot. „A helyi hagyomány, az egykori sajtó, az agrártörténeti könyvek mind s mind alakjának és szerepének rendkívüli méretéről" győzték meg.[30]

És akkor kialakult benne egy küzdelem. Itt van egy rendkívüli nagy ember, akinek az életből való kitessékelésében bizony a másik nagy embernek, az ő principálisának komoly szerepe volt. Hogyan írja meg? Nem kis belső tusakodás kellett ahhoz, hogy valóban ne írja le Bajcsy-Zsilinszky Endre nevét. Tehát megírta a történetet, de abból kihagyta Bajcsy-Zsilinszky Endrét. Vajon felszólította-e Féja Géza akkor őt a nyilvános gyónásra? Aligha. A felszólítás az utolsó könyvében íródott le. Vagyis a felszólítás nem volt felszólítás. Azt Féja az olvasó előtt prezentálja.

És ezért bizony színpadiasság van ott, ahol Féja ezen nyilvános gyónás megtörténte utánra, *ám négy évtizeddel később írt kéziratában* helyezi kilátásba, hogy mellé áll, és harcba száll „mindenkivel, aki az Áchim drámáért támadni merészeli".[31]

*

A helyzet mindennél bonyolultabb volt. Joggal feltételezhető, hogy könyve anyaggyűjtése során Féjának kezébe került Koren Pál temetési beszéde. Könnyen meglehet, hogy kezébe adták. Amelyet olvasva rámeredt a fentebb idézett, szörnyűséges szavakra. „Nem emlékeztek [tudniillik Endre és Gábor] arra, hogy a Káin-bélyeget nem lehet a homlokról és az arcról soha semmivel letörölni. Nem jutott eszükbe, hogy örökké érvényes ítélet, isteni döntés, hogy Káinnak és minden Káinnak bujdosóvá kell lennie."

Az élete végén rajzolt Bajcsy-Zsilinszky-portrében Féja Géza részletesen leírja a Zsilinszky család szétesésének drámáját is.

[30] Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 149.
[31] Uo. 148.

Azt a folyamatot, amelyben a politikus családja iránti szeretete elapadt. Lelkében melegség helyére béna apátia lopódzott. Gábor öccsével oly szép volt a kapcsolata, amit „legfeljebb regényben írhatnók meg". „Gábor a törvényszék előtt – fejtegeti Féja – Endre kezdeményező szerepét hangsúlyozta, ő volt az idősebb, hozzá igazodott, úgy beszélt, miként a bolygó a napjáról. Csakugyan másodrendű szerepet játszott, és bátyja heves követelése nélkül eszébe se jut fegyveres megtorlással élni." Álljunk meg egy szóra. Féja a *Viharsarok*ban, a *Válasz*ban e tudásból mit sem említve az Áchim-dráma elbeszélése során – húzzuk alá ismét –, Endre nevét le sem írja. Menjünk tovább. Amikor Szabó Dezső – hamarosan megemlítjük – rátámadt Bajcsy-Zsilinszky Endrére, akkor azonnal átadta bátyjának a szükséges csillapítószert, az ezreseket. Utóbb [ti. Gábor] azonban becsületsértő megjegyzést tett Endre egy újabb kérésére, ekkor végleg megszakadt közöttük a jó testvéri viszony. Mégis a tarpai választás során,[32] telefonon közölte vele:

„– Táviratilag azonnal tízezer pengőt küldtem Endrének.

– Nyakam rá, hogy nem fogadja el.

– Más nem tudok tenni" – fejezte be szomorúan Gábor.

A pénz másnap visszaérkezett, a sürgöny szövege így hangzott:

„Ha meghalok, ne gyere a koporsómhoz, mert kiugrom, és elszaladok."[33]

Ellentmondásos helyzetében Féja Géza nem írhatta meg, hogy mi volt az a becsületsértő megjegyzés. Az elmondottak alapján ellenben aligha kétséges, hogy annak a szerencsétlen napnak az emléke őrölte fel egymás iránti szeretetüket. E múltnak is lehetett köze a kisebbik fiú korai halálához. Féja szavai vezetnek ide: „Gábor egész vagyonát Dél-Amerikába mentette, de rövidesen meghalt, rákban."[34]

[32] Bajcsy-Zsilinszky 1931-ben a tarpai választókerületnek lett az országgyűlési képviselője. Itt ellenben az 1935-ös választásról van minden bizonnyal szó. Ekkor ismét ebben a kerületben indult, de a kormányzati terror elütötte a mandátumból. Lásd részletesebben Féja Géza: *Lapszélre*. I. m. 112–126.

[33] Uo. 126–127.

[34] Uo. 129.

„Furcsa volt Zsilinszkynek anyjához fűződő kapcsolata is" – meséli tovább Féja a család szétesésének történetét. „Az özvegy gondok között élt, Endre nem tudta segíteni, a dúsgazdag Gábor pedig havi harminc[35] pengővel támogatta. Az anya mégis Gábort szerette. Endre viszolygott Békéscsabától, karácsonyonként mégis el-ellátogatott édesanyjához. Az özvegy már erősen öregedett, esténként nap mint nap fölkereste néhány barátnője, s elkártyáztak, ez volt minden öröme és szórakozása. Karácsony estére megérkezett Endre, a szokott társaság most is kártyázott. Már későre járt, Erzsike behozta a vacsorát, bátyja mellé ült, a többiek meg keverték a kártyalapokat. Endre ezen annyira megsértődött, hogy másnap reggel visszatért Pestre. Hiába várták ezután karácsonykor Békéscsabán. Ez a nagyszívű ember, ha megbántódott, félelmetesen rideg és engesztelhetetlen tudott lenni. Faluról utaztunk Pestre, két óra hosszat kellett rostokolnunk a csabai állomáson, míg a pesti gyors megérkezik. A kisvasút tíz perc alatt a város közepébe, csaknem a Zsilinszky-ház elé vitt. Hiába unszoltam, hogy menjünk be, másfél órát tölthetett volna az édesanyjánál, előbb szigorú, majd szomorú tekintettel elutasította. Páratlanul finom érzékenységgel tette magáévá az ország, a nép, sőt minden megbántott ember sérelmét. Ugyanilyen gyengéd, reszkető, szomjas érzékenységgel óhajtotta a szeretetet, az otthon megtartó melege hiányzott s mégis semmiféle sérelmet nem bírt megbocsátani. Csak ült a restiben önmagába süppedve, szenvedve a csabai állomáson, mígnem befutott a pesti gyors. Két óra folyamán egy szót sem szólt, de éreztem, szétesett családját siratta. Magányában része volt rideg, agglegényi életformájának. Nem nősült meg, gyermeki kar sohasem ölelte át."[36]

Mintha a 19. század vadromantikus regényeinek szerkesztési elvei szerinti elbeszélést olvasnánk. A *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című, már idézett, mindkét alkalommal magas példányszámban kiadott munka gazdag képmelléklete tartalmaz egy képet, ahol Bajcsy-Zsilinszky Endre édesanyjával és egyik harcostársával, Simándy Pállal ül pálkövei házának a

[35] 1965-ben még ötven pengőről vélt tudni. Féja Géza: *Szabadcsapat.* I. m. 212.

[36] Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 127–128.

teraszán. Egy másik képen tizenegy fős társaság közepén hősünk áll, az előtte ülők között élettársát, későbbi feleségét, Bende Máriát látjuk. Az akkor még ugyancsak csinos Mária természetesen Zsilinszky Endre előtt ül. Egy harmadik képen teljes oldal nagyságú képen Bende Máriát látjuk. A képnek – minden bizonnyal teljesen korrekten – *A pálkövei háziasszony* az aláírása. Bende Máriát egyébként Féja Géza nemhogy alaposan ismerte, hanem sok mindent egymással szövetkezve valósítottak meg.[37] Az író pontosan tudta, hogy a hosszú élettársi kapcsolatból 1944 augusztusában házasság lett. Miután részletesen ír a leánytestvérek szomorú sorsáról, ismét Bajcsy-Zsilinszkyre kanyarodik vissza. „[…] életéből nem csupán a család hiányzott, de a nő is. Hozzá illő és méltó asszonyra nem talált. Ám nem is tett ilyen irányú kísérletet. Csupán szexuális életet élt, de a szerelmet, mint szenvedélyt és holtig égő tüzet, mint az élet teljességének zálogát, mint kultuszt nem ismerte." Megint a vad romantika sémái szerint formálja a szavakat, csak most részben a pozitív tartományban. Mindezzel szemben tudott, hogy a politikus Bende Máriát ugyancsak romantikus körülmények között ismerte meg, majd hódította meg. Széchenyi Alexandra grófnő – a jelek szerint – felajánlotta neki a szerelmét, azt (megkockáztatjuk) a Bende Máriával való románca miatt nem fogadta el. A grófnő mégis balatoni nyarain kitartóan a közelében volt. Könnyen el nem hessenthető feltevés szerint a negyvenes években a grófnőnek gyermeke született tőle.[38]

Féja Géza egyetlen valóban komoly kijelentése: „Endre viszolygott Békéscsabától." Nem kell lélekbúvárnak lennünk, hogy miért. Megkockáztatjuk, nem csupán a várostól, de egyre jobban a családi otthontól, családjától is viszolygott. Mert mennél demokratikusabbá vált, annál inkább kínozta a régi vasárnapi tettének szörnyűsége. Amikor csupán ítélet-végrehajtóként cselekedett. Messze nem arra nevelték, mégis azt tette. Családja miatt szállt rá az átok. És mennél jobban látta, annál inkább

[37] Talpassy Tibor könyvei részletezik ezeket.

[38] Dobi István feltevését Ortutay Gyula 1966. március 6-án jegyzete le naplójába. Idézi Bartha Ákos: I. m. 482. 211. jegyzet. Bartha Ákos e helyen – igaz, kétkedve – más forrásokat is említ.

látta: nem szabadulhat alóla. Azt dobolta a fülében, hogy életért életet kell adnia. Talán amikor a Hitlerrel történt találkozó után Gömbös szemébe vágta, hogy szükség esetén elmegy az akasztófáig, lelkében akkor is ott kísértett Áchim András alakja.

„Nagyobbik leánytestvére, a feltűnően szép Margit, Kociszky Mátyás földbirtokos felesége lett. Ettől a Kociszkytől kérte kölcsön Endre a revolvert a merénylet előestéjén a kávéházban. Ismét Endre érzékenységére vall, hogy Kociszkyt és Margitot *azóta,* ha csak lehetett, kerülte. Amennyiben mégis találkoztak, Margit hiába próbált feloldódni, Endre hideg maradt. *Kínos emléket ébresztettek fel benne.* Tanúja voltam, midőn Margit egyszer felutazott Csabáról bátyja látogatására. Nehéz volt meghatottság nélkül nézni, mennyi szeretettel, gyengédséggel közeledett Endréhez, aki *magába zárkózott, lesütötte szemét, mintha nem hallaná*. Zsilinszky nagy formátumú ember volt, irtózatosan tudott szenvedni, kínjait titkolni még inkább."[39] A tények és a kiemelt részek az irtózatosan szenvedni és kínjait titkolni tudó nagy ember rajzába ágyazódnak. Féja teljesen felesleges dolgokat ecsetel. A kiemelt szavak köré kellett volna elbeszélését építenie. De nem tehette.

Erzsike, a legfiatalabb „Zsilinszky sarjadék" tanítónő lett, „tulajdonképpen ő tartotta anyját". „Váratlan segítségként" egy nálánál jóval idősebb tanító vette el, akit Bajcsy-Zsilinszky lenézett, ő ellenben „igen szerette sógorát". Erzsike az ötvenes években öngyilkos lett. Bár arra „semmi oka sem volt." Hogyne lett volna. Az átok árnyéka őt is betakarta. Hiszen bátyja akkor azért vetkőzött ki emberi mivoltából, hogy az ő tisztességét ért gyalázatot lemossa. Az öngyilkosság okát Féja kendőzetlenül megírja. – „Néha hallom, hogy hív" – mondta Erzsike az írónak.[40] A választott halállal halt, megigazult testvére hívta. És ő meghallotta a szót…

*

[39] Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 128. – Kiemelések tőlem – *P. P.*
[40] Uo.129.

Szabó Dezső említett Bajcsy-Zsilinszky elleni támadása két felvonásos gyomorforgató rágalmazási hadjárat.[41] A veleje annyi, hogy a hétköznapok világában lényegében kibírhatatlan, összeférhetetlen író gyakorta betegesen vizionált arról, hogy meglopják. Azok, akik valójában adtak neki. Ezek közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Aki részben kapcsolati hálója kamatoztatásával, részben a saját kevés bevételéből is pénzelte az írót. Aki nagy buzgalommal újból és újból bizonyságát adta, hogy minden jótett elnyeri méltó büntetését. Többször megrágalmazta a politikust. Miután az ügy már elcsitulni látszott, a nemtelen támadásokon magát túltenni nem tudó politikus – az óvások ellenére – Szabó Dezsőt szellemi Matuskaként aposztrofálta.

Erre megint kitört a vihar. Szabó Dezső a korábbinál is nagyobb lángokat okádva vont kettejük között tetszetős párhuzamot: míg ő nem gyilkolt, a politikus viszont igen. A botrány ezen szakasza 1936 elején volt, vagyis Féja a maga felelősségét kisebbítve beszél „esztendők"-ről a két botrány között.[42]

Elbeszélésünk primitív torzó lenne, ha Szabó Dezső e mélyen beteges hadjáratára itt pontot tennénk. Mert az itt felvillant és még számtalan egyéb torz vonásával együtt is ez a nagy író a Horthy-korszakban azt az űrt töltötte be, amely Ady Endre 1919 januárjában történt eltávozásával szakadt ránk. Mert ez a korszak sikkasztotta el 1918–1919 forradalmainak örökségét. Legnagyobb bűne, hogy – minden modernizációs lépéseivel együtt is – életben tartotta azt a nagybirtokrendszert, amely a nép hatalmas tömegeinek életét tette olyan nyomorúságossá, hogy a nagyvilág feudális rezervátumnak látta és láttatta hazánkat. Amellyel szemben a nemzetiszocialista Németország potentátjai is számos ponton nem alaptalan fölénnyel beszéltek társadalmunkról, szociális viszonyairól. Ebben az országban nagy és pozitív tett volt Szabó Dezsőtől, amikor 1938-ban a tudatosan homályba űzött Áchim Andrásról azt írta: „már testi valóságban

[41] Bartha Ákos: Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i). *Új Nézőpont,* 4. (2017) 3. sz. 51–78.

[42] Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 149.

szemtágító jelenség volt".[43] Akit Szabó Dezső sok szempontból elődjének érezhetett. „Lírai, lüktető retorikája, gyilkos szarkazmusa, elszelídülő humora, támadó kedvének kifogyhatatlansága, káromkodó dühe és maró szellemessége: mind Szabó Dezsőt juttatják eszünkbe." És akkor még – ugyancsak Féja nyomán – azt sem hagyhatjuk említetlenül, hogy cikkei „Ady Endre publicisztikájának rokonai".[44]

Lelki béklyói miatt Bajcsy-Zsilinszky Endre nem ébresztgethette Áchim András emlékét. De legalább tudta – és azt nagyon tudta és érezte –, mindenek ellenére nem szabad neki Szabó Dezsővel haragot tartania. A koronatanú Féja Géza írja: „Zsilinszky bévül hamar megbékélt Szabó Dezsővel, ha nem is érintkeztek többé."[45]

*

Meghasonlásuk történetét élete végén taglalva Féja így ír: „Akadt újságíró, aki a hatvanas években azt írta, hogy az 1937-ben megjelent tanulmányom rontotta meg a viszonyt Zsilinszky és a »Válasz-fiatalok« között." [46] A támadást azzal hárítja el, hogy sorolja: Szabó Pál akkor már 44 éves, Veres Péter 40 éves és „szociáldemokrata", Illyés Gyula a maga akkori 36 évével már szintén nem fiatal. Erdei Ferenc ugyan csak 27 éves, „de Zsilinszkyvel az Áchim-dráma miatt tárgyalni sem volt hajlandó", Sárközi György 38 éves *„és hasonló magatartást tanúsított"* (Kiemelés tőlem – *P. P.*).

Teljes bizonyossággal nem lehet megmondani, hogy Féja mire is utal, de kézenfekvő, hogy itt a *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* című kötetben Németh Imre által közölt, gazdagon dokumentált visszaemlékezésről van szó. E kötet közli a politikus Németh Imréhez intézett 1937. február 8-i (előjáróban idézett) levelét. Azt a megnyilatkozást, amely gyónásnak semmiképpen

[43] Szabó Dezső: *Áchim András*. (*Szabó Dezső újabb művei*, 40–41.) Ludas Mátyás kiadás. Budapest, 1938. 8. Idézi: Tibori I. m. 26.

[44] Féja Géza: Áchim L. András... I. m. 65.

[45] Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 99.

[46] Uo. 148.

sem tartható. Miközben a lehető legélesebben exponálja Féja eljárása feletti mély felháborodását. A levél indirekt módon bizonyítja, hogy nem történt tényfeltárás. Hiszen milyen szembenézés a történtekkel az, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre számára Féja roppant visszafogott előadása elégséges ok arra, hogy az egész *Válasz*-táborral felmondja a barátságot.

Márpedig ez történt.

Névnapján, 1934. november 30-án Tamási Áron, Zilahy Lajos, Féja Géza, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Nagy András „és még néhányan" – így írja a politikus – egy aranytollat adtak neki ajándékul. 1935 tavaszán ellenben Gömbös őt „megállapodásuk ellenére" „idegen kommandóra" (értsd: német nyomásra) „lemészárolta". „Rá egy héttel" pedig létrejött a találkozó Gömbös és „az írói társaság között", úgy, hogy „egyetlen szót sem mondottak a nyilvánosság előtt »az ő esetéről«". Azután „két keserves esztendő" folyt le fölötte, „tele lelki szenvedéssel, egy sereg újabb csalódással", s akik neki „szimbolikus biztatásul" a töltőtollat adták, úgy kezdték őt tekinteni, „mint egy korán elfelejtett halottat, kinek még csak a temetésére sem mentek el". És ezek után az a Féja, aki az ő „legközvetlenebb munkatársa" volt, „legközelebb állt hozzá", akinek ő „legnehezebb éveiben" támogatója volt, az a Féja intéz „igazságtalan, tárgyilag meg nem alapozott, valósággal gyűlölködő támadásokat" ellene. Az egyik ilyen támadást a politikus Verbőczy tőle eltérő megítélésében látta. A másikat pedig a *Válasz*ban közölt Áchim-cikke jelentette. A cikket azért is mélyen fájlalta, mert az – mint „hallja" – egyik fejezete „megjelenés előtt álló könyvének". A munka „közel jár a piszkolódáshoz, mert ha valaki, Féja tudhatja, hogyan folyt le az Áchim-ügy". „Tőle elégszer hallotta", hogy ő „egyenesen fájlalta", „amiért ez a sok érdekes tehetséggel, nagy lendülettel, bátorsággal megáldott, de sok hibával is megvert, gonosz kezekben mindinkább öntudatlan eszközzé váló, szerencsétlen nagy-ember torzó nem tölthette be a maga hivatását." Elmondta neki „nemegyszer", hogy a „köztünk és közte kirobbant ellentétben egy szemernyi politikum nem volt. […] Féja most cikkében mégis úgy tüntet föl engem és öcsémet, mintha egy osztály részéről hozott halálos ítéletet hajtottunk volna végre, még szép, hogy nem mondja, hogy

öntudatosan, parancsszónak engedve. Hát ennél valótlanabb és igazságtalanabb beállítást még legádázabb ellenségemtől sem várhatnék. […]”[47]

A levél tehát tükrözi azt a dolgozatunkban előadott tényt, hogy a két család közötti viszony valóban nem volt determinisztikusan elkerülhetetlen, ám azt is, hogy Féja – ismételjük – ha már belefogott, a lehető legnagyobb tapintattal sem írhatott úgy, hogy annak ne legyen Bajcsy-Zsilinszky Endre részéről szélsőségesen elutasító a fogadtatása. Németh Imre visszaemlékezése jól jelzi, hogy a népi írók sok erőfeszítéssel, tapintattal és türelemmel végül megbékítik az írót a politikust, az hajlandó a tollat ismét elfogadni. A közölt többi levél pedig azt mutatja, hogy a *Válasz* nem volt hajlandó Féja írása felett vitát nyitni. Vagyis megvédte az írót.

*

Mindent összefoglalva: Áchim András, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Féja Géza, Szabó Dezső más és más életutat bejárva, egymással is ütközve – hol csak súrlódva, hol botrányosan összecsapva – más és más súllyal, jelentőséggel, ám annak a tábornak lettek jeles tagjai, amely az országot a demokrácia széles országútjára törekedett vezetni. Olyan országot akartak, amelyben a lenn lévők közelebb kerülnek a nemzethez, olyan társadalmat akartak, amelynek nem csupán jogi berendezkedése, hanem mentalitása is demokratikus.

Egyikük sem ölt, ám Zsilinszky Endre bevérezte a kezét. Annak az embernek a korai halálában lett részes, aki – addigi életútja, politikai tehetsége, széles társadalmi bázisa révén – komoly ígérete volt az új Magyarországnak. A történetírás eddig is számontartotta azt a lelki terhet, amelyet Bajcsy-Zsilinszky Endre viselt felnőtt életében. Ám azt a tényt, hogy a szlovákul beszélő magyar pap Káin bélyegét ragasztotta rá, a bélyegtől sújtott pedig meghasonlott családjával, az tönkrement az átok súlya alatt – mindezt a történetírás nem mérte fel a maga mélységében.

[47] *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. I. m. 119–121.

A homályban megvan a maga szerepe Féja Gézának is. Aki lehetett szintén bármennyire nemes személyiség, 1937-től beszorult a történeti hűség követelménye és Bajcsy-Zsilinszky Endréhez fűződő hűsége megőrzésének követelménye közé.[48] Ezen mély ellentmondás elkerülhetetlenül rányomta a bélyegét az ő írói munkássága ezen szeletére. Ezen ellentmondás felfejtése elmélyült filológiai elemzést igényel. Írásunkkal ezt igyekeztünk elvégezni.

[48] Legkomolyabb feloldási kísérletét az 1922-es mandátum megszerzésének elbeszélésébe illeszti. Ekkor egyfelől valótlanul növeli nagyra Zsilinszky Endre szerepét. Mert valótlanul állítja, hogy Áchim özvegye házról házra járt volna a vértől megfeketedett inggel. És főleg valótlanul csupán Ertsey Péter választási bizottsági elnök manipulációira szűkíti le Zsilinszky kormányzati támogatottságát, holott az lényegesen szélesebb skálán mozgott. Szót sem ejt arról, hogy (Gömbös Gyulán és Nagyatádi Szabó Istvánon túl) maga a miniszterelnök is eljött, hogy Zsilinszky mellett szónokoljon. Másfelől ellenben leszögezi: „Nem tudok egyetérteni azzal, hogy vannak emberek, akiknél bár tisztátlan dologhoz ér a kezük, azért tiszták maradnak. Aki egyszer bevérezte a kezét, az bevérezte. De távolról sem teszi kisebbé Zsilinszky Endrét, hogy az Áchim-drámából jutott arra a magaslatra, ahová tényleg felért. Ez csak növeli emberi nagyságát. Ám a halottal is el kellett volna intéznie a dolgát. […] képtelen volt erre a konfesszióra. Nem bírt úrrá lenni ezen az egy hibáján. Gyűlölte Áchimot, pedig önmagára haragudott, önmagával nem tudott megbékélni.” Féja Géza: *Lapszélre.* I. m. 79–84. Az idézet helye: 82.

Múltunk 2020/1 | 115–144

UMBRAI LAURA

A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására”*

Az első világháború nyomán fellépő politikai, társadalmi és gazdasági átalakulások egyre nagyobb terhet róttak a népétkeztetés feladatát a 19. század végétől fokozatosan felvállaló budapesti hatóságra. Különösen az élelmiszer-beszerzés jelentett egyre nagyobb kihívást, amely feladatot 1917 novemberétől a főváros a Népélelmező Kirendeltségén keresztül látta el. Ez üzemeltette ugyanis azokat a hadikonyhákat, melyekhez a technikai és személyzeti hátteret Budapest, az élelmiszert pedig az állam biztosította. A folyamatosan fejlesztett hadikonyharendszer 1918 végére nagyjából napi 8000 adag meleg ételt osztott ki. A hadikonyhák felállításának igazi jelentőségét azonban nem az ellátottak számában kell látnunk, hanem abban, hogy az állam első ízben tanúsított felelősségvállalást egy olyan szociálpolitikai feladat ellátásában, amely korábban teljesen a társadalom vállain nyugodott.[1]

* A tanulmány az MTA Prémium posztdoktori kutatói program támogatásában a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében végzett munkám alapján született.

[1] Bár már a 19. század végétől ismert Budapesten a hatósági/állandó népkonyha fogalma, ez azonban csak annyit jelentett, hogy a város garanciát vállalt a népkonyhák üzemeltetésére, vagyis csak abban az esetben tartotta fenn azokat, ha arra az adott kerület társadalmi szervezetei önerőből éppen nem voltak képesek. Az 1917-es állami szerepvállalás pedig még annak ismeretében is fontos állomása a történetnek, hogy a hadikonyharendszer fenntartásából az államra eső összeg teljes megtérítése végül elmarad, így azt javarészt a főváros viselte. A fővárosi népkonyharendszer meghonosodásáról, illetve a hatósági szerepvállalás vagy távolmaradás okairól bővebben lásd Umbrai Laura:

A szociális étkeztetés kérdésében az állam következő megnyilvánulása az volt, amikor a kormányzat a háború utolsó hónapjaiban, az életszínvonalában drámai esést megélő, az élelmiszer-, a tüzelő- és nem utolsósorban a cselédhiánnyal küzdő tisztviselői kar élelmezésének javítását tűzte zászlajára. Az októberre ígért hat köztisztviselői étkezőhelyből[2] egy végül meg is kezdte az üzemelést 1919 januárjától a parlamenti étkező egyik termében.[3] Márciusban Baloghy Elemér közélelmezési miniszter még előterjesztette a munkáskonyhák és hét új köztisztviselői étterem felállításával 18 000 fő ellátására vonatkozó terveit, a Tanácsköztársaság azonban felülírta azokat.[4]

Világ proletárjai, a közkonyhákon egyesüljetek!

A tanácskormány a hadikonyharendszert saját képére formálva, sajátos sikert vallhatott magáénak. Ez volt ugyanis egészen a húszas évek végéig az egyetlen olyan időszak, amikor a népétkeztetés célközönségének vélt alsóbb társadalmi rétegek tényleg nagy számban igénybe is vették a közkonyhákat. A húszas évek népétkeztetésének legnagyobb paradoxona (egybecsengve a vi-

A budapesti hatósági népkonyhák története az 1860-as évektől az első világháború kitöréséig. *Fons,* 2018. 3., 305–345.; Uő: A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk,* 2018/2., 132–165.

[2] A tisztviselői beszerzési csoportokon keresztül jelentkezhettek a félárú ellátásra azok a közalkalmazottak, akik az 1917. évi XV. tc. alapján háborús segélyben részesültek. Az 50 000 fős testületből rögtön 13 000-en jelezték is, hogy családtagjaikkal együtt igényt tartanának az étkeztetésre. Megnyílnak a tisztviselő konyhák. *Pesti Hírlap,* 1918. augusztus 25., 5.; Olcsó tisztviselőkonyhát a közalkalmazottaknak. *Pesti Hírlap,* 1918. július 18., 10.

[3] Köztisztviselői Konyhák Központi Irodája (tésztagyár, kőbányai hizlalda, vagy a régi minisztériumi menzák bekapcsolásával) nagy ívű tervet készített, azonban az a rekvirálási jog hiányában, már az étkezőhelyiségek és azok felszerelése biztosításánál megrekedt. p. ö.: Hat konyha nyílik meg októberben a köztisztviselők számára. *Az Est,* 1918. szeptember 18., 3.

[4] A 18 000-es szám valószínűsíti, hogy a tervben nem egy új rendszer felállítása szerepelt, hanem a már meglévő Központi Konyha két műszakos működtetése. Tisztviselőétkezdét állítanak fel a fővárosban. *8 Órai Újság,* 1919. március 8., 2.; Munkáskonyhák felállítása. *8 Órai Újság,* 1919. március 9., 6.

lágháborús külföldi tapasztalatokkal)[5] az volt, hogy a megcélzott csoportok elkerülték az olcsó étkezőhelyeket, így a meglévő kapacitás ellenére is üresen tátongtak volna, ha a középosztály lecsúszott tagjai nem töltötték volna fel azokat. A Tanácsköztársaság sajátos sikerének magyarázata egyrészt a drámai közellátási állapotokban rejlik. Az élelmiszer-ellátás szempontjából ugyanis a háború és a forradalmak pusztításai eltörpültek az élelmiszertermelő, hagyományosan Budapest ellátását biztosító területek elcsatolása, valamint a szénhiány és egyéb okokból kialakult szállítási nehézségek mellett, amit csak fokozott a főváros túltelítettsége.[6]

A proletárdiktatúra e helyzetben is elsőrendű kérdésként kezelte a szociális egyenlőtlenségek megszüntetését, amire a közös étkezdék felállítása jó terepet biztosított. A szűkös alapanyaghelyzethez igazodva a korábbi két- és háromfogásos menürendszert egységesítették, és a közkonyhákon keresztül (az elhagyott vendéglők, állami intézmények tisztviselőétkezdéi, a hagyományos jótékonysági népkonyhák, a háborús hadikonyha-helyiségek és a Központi Konyhák összekapcsolásával)[7] biztosították a szellemi munkásokkal kibővített bázisuk élelmezését.

[5] Bár a kérdésre a témát érintő szakirodalom a világháború éveiben megerősödő munkásöntudatban és a hagyományosan a házi tűzhely iránti ragaszkodásban jelöli meg a választ, a budapesti viszonyok mind részletesebb megismerése ennél bonyolultabb megfejtést sejtet. A néprajztudomány eredményeire támaszkodva a téma részletes feldolgozásáról Báti Anikóval jelentetünk meg közös tanulmányt. Belinda J. Davis: *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I. Berlin.* University of North Carolina Press, Chapell Hill, 2000. 139.

[6] A világháborús és azt követő évek általános közellátási problémáiról bővebben lásd Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 151–194.

[7] A csak főzésre berendezett két központi konyha (a Hungária úti 12 000 fős és az Aréna úti 4000 fős kapacitással) csúcsra járt, de több intézmény konyhájáról is szerveztek szállítást. Közkonyha működött a Nemzeti Palotában (Budavári Palota), a Központi Járásbíróságon, a Tanácsokházában (Országház), a hadi (például Váci u. 78–80.) és a volt hatósági/társadalmi népkonyhák többségében (például az óbudai Fő tér, X. Szent László tér 29.), de ekkor nyílt meg a Fő utca 80., vagy a Rudolf rpt. 6. alatti új étkezőhely is. *Politikai Kiadás,* 1919. július 29.; A szegények kosztján. *Világ,* 1919. november 2., 1.

A Tanácsköztársaság népétkeztetés terén elért eredményei azonban nem azért érdekesek, mert a központi akarat 25 000 főre szélesítette ki a főváros hadikonyharendszerét, hanem azért, mert a végtelenül szegényes, igénytelen ellátás ellenére elérték, hogy a lakosság, és főleg az alsóbb munkásréteg, amely a következő évek tanúsága szerint csak „fitymálva válogatott", a tanácskormány idején nagyobb számban elfogadta a hatósági ellátást.

„Talán csak nem lesz gerstli megint? – aggodalmaskodtak. Eltalálták. Kását kaptak. Másnap a kásától féltek. És változatul gerstli jött. No de feltűnt a tök és ez lett az étkezők uralkodó planétája sokáig. A tök jelében bukott meg azután a kommunizmus […] A legnagyobb forgalma a proletárdiktatúra alatt volt az éttermeknek, […] amelyek csodálatosképpen a régi, polgári vezetés alatt tudtak megmaradni, nyújtottak egyedül biztonságot a közönségnek, hogy nem marad ebéd nélkül."[8]

A Tanácsköztársaság közkonyhái sikerének a racionális okok (élelmiszer-beszerzési problémák, tüzelőhiány stb.) mellett minden bizonnyal pszichológiai magyarázata is van. A munkásság most először sajátjának érezhette ezeket a konyhákat, így ott étkezni nemcsak praktikus volt, hanem a peremre szorultság, az alamizsna elfogadásából fakadó szégyenérzet, vagy a családi tűzhely hiánya helyett az együvé tartozás élményét is adhatta, amit a korábbi jótékonysági népkonyhák és a később szervezettek sem tudtak jellegükből adódóan biztosítani.

[8] A fenti, a *Pesti Napló*ban megjelent utólagos, 1919. őszi leírás jól érzékelteti a Tanácsköztársaság népkonyháinak titkát, hiszen a közellátási nehézségeken minden bizonnyal még ennyire sem tudtak volna úrrá lenni, ha nem támaszkodnak a korábbi szakközegekre. A korszakról írt számtalan visszaemlékezés tanúsága szerint a húszas évek elejéig az egymást váltó rendszereket egyaránt jellemezte a régi közellátási apparátus (a középvezetőkig bezárólag) megtartása. Lásd például Harrer Ferenc visszaemlékezését, vagy Csergő Hugó, a Népjóléti Központ vezetőjének esetét. A népjóléti központ a közjótékonysági ügyosztályban. *8 Órai Újság,* 1920. október 15., 6.; Ötkoronás table d'hôte, *Pesti Napló,* 1919. október 19., 3. – A Tanácsköztársaság alatti élelmezés Horthy-kori elítéléséről lásd Csunderlik Péter 2019-es könyvének „Az éhező főváros: a »tök és gersli« toposza" című alfejezetét: Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 193–195.

A tanácskormány a közkonyhák működtetését a Közellátási Népbiztosság Központi Szervezetének ügykörébe utalta, amely előbb a munkás- és katonatanácsok kerületi szervezeteire, utóbb pedig a Közkonyhák Központi Tanácsára bízta azt.[9] A közkonyhákon csak az arra érdemesek étkezhettek. Ők a szakszervezeti igazolvány vagy a munkakönyv bemutatása mellett, a területileg illetékes munkás- és katonatanácsoknál jelentkezhettek.[10] „[E]gy ebéd ára 4 korona 50 fillér. Csak havi előfizetést fogadnak el. A következő jegyeket kell beszolgáltatni egy hónapra: 150 dekáról szóló lisztjegy, két zsírjegy, egy cukorjegy, két burgonyajegy és egy sójegy."[11]

A népétkeztetés helyzete a Tanácsköztársaság utáni hónapokban

1919 augusztusában a Friedrich-kormány került hatalomra, miközben Budapest novemberig román megszállás alatt volt. A népétkezés megszervezése továbbra is komoly nehézségek elé állította a hatóságokat. Erről a korszakról írták, hogy „a jövedelem sok az éhenhaláshoz, de kevés a megélhetéshez".[12]

A kommün alatt töretlenül működő, majd a román megszállást is többségében szerencsésen átvészelő Népélelmező Kirendeltség egységei 1919 őszén alig láttak el napi 3500-4000 főt,[13] és ez a szám az éves csúcsot jelentő téli időszakban sem

[9] Budapest közellátása és lakásügye. *Népszava,* 1919. július 9., 3.

[10] Munkás és Katonatanácsok közleményei. *Népszava,* 1919. június 5., 8.

[11] Drágább az ebéd ára a közkonyhákon. *Népszava,* 1919. július 30., 6.

[12] Népélelmezés a fővárosban. *Fővárosi Hírlap,* 1919. október 22., 2.

[13] A Népélelmező Kirendeltség a központi konyháival 4000 főt élelmezett (9 polgári konyhán keresztül 1500, 8 hadikonyhában 660, a városházi étkezőben 700, a Városház utca 10. alatti Diákmenzán 350 főt. További 600 embert a különböző fővárosi intézményekben, 200-at pedig a Tanácsköztársaság idején a rendszerbe bevont vendéglőkön keresztül.) A lecsökkent forgalom miatt több étkezőt bezártak, a nagyobbakban pedig egyszerre rendeztek be polgári és hadi étkezőt. Ilyen hat helyen működött (I., Verpeléti út, II., Heltai u., IV., Havas u., VI., Szondy u., VIII., Népszínház u. és IX., Bakács tér), a III., Lajos utcában csak hadi-, míg az V., Erzsébet tér, VI., Hunyadi tér és VII., István úton csak polgári étkező üzemelt. 1919 őszén már tervezték a Gát és Mester utca sarkán egy újabb étkezde megnyitását.

érte el a 6000-et. „[A] proletárdiktatúra óta majdnem negyedére apadt a közkonyhákon étkezők száma, ami […] éles ellentétben van azzal a fölfogással, hogy Budapest ma a nyomor városa”[14] – hangzott e furcsa jelenségről a kormányzat álláspontját tükröző sajtómagyarázat.

A fővárosban uralkodó szociális problémákat testközelből ismerő városvezetés viszont a megélhetési viszonyok drámai romlásában látta az okokat, hiszen a megcélzott közönség az önköltségi árnál jóval alacsonyabbakkal dolgozó hadikonyhák díjait[15] sem tudta már megfizetni. Liber Endre főjegyző ezért javasolta a közkonyhai díjak állami költségen történő mérséklésével egyidejűleg a kapacitás 18 000 adagra emelését.

„– Én is csak a hadit fogom enni ezentúl, szólt közbe egy hivatalnoknő. A hadi, ez a kettő ötvenes ebédtípus, amelynek fogyasztói szaporodnak, jeléül a szomorú viszonyoknak, ami között a másik, a polgári mind inkább drága kezd lenni […] Érdekes, hogy […] a munkások, akiknek van munkájuk, jobban bírják. De egyúttal kritikusabbak is. Az ügyvéd, a tanár nagyon meg van elégedve a koszttal […] a kültelki piaci hordár azonban egészen kereken kijelenti: – ha nem nyomják meg a konyhán jobban a gombot, nem kérek többet a polgári ebédből.”[16]

[14] Három, a kormány terveit dicsőítő újság is szó szerint ugyanúgy, a fenti tanulság levonásával zárta beszámolóját. Százezer étkezőnek főznek a fővárosi közkonyhákon. *Friss Újság,* 1919. október 23., 2.; Városi konyha százezer ember számára. *Világ,* 1919. október 23., 6.; Százezer ember számára kibővítik a fővárosi közkonyhákat. *Budapesti Hírlap,* 1919. október 6.

[15] A szedett díjak jó esetben is csak az alapanyagköltséget fedezték, hiszen magánéttermekben a feltét nélküli főzelék került annyiba, mint a polgári menü. Ötkoronás table d’hôte, az olcsó ebédek és azok vendégei. *Pesti Napló,* I. m., 3.

[16] zs. g.: A szegények kosztján. *Világ,* 1919. november 2., 1–2. – A hetente ismétlődő étlap monotonitása és a szegényes kínálat hamar kiélesítette a kritikai érzéket. „Étlap – a hadi konyhán: Hétfő: burgonyaleves, tengeri kása, Kedd: reszelttészta-leves, paradicsomos káposzta, Szerda: paradicsomleves, karalábéfőzelék, Csütörtök: zöldségleves árpakásával és mákos metélt, Péntek: köményleves paradicsomos káposztával, Szombat: árpakásaleves és tökfőzelék, Vasárnap: paradicsomleves árpakásával, ízes metélt. – A polgári és diák étkezőben: Hétfő: paradicsomleves, karalábéfőzelék, káposztás metélt, Kedd: árpakásaleves, kelkáposzta-főzelék, hadi mézeskalács, Szerda: karalábéleves, paradicsomos káposzta, köleskása ízzel, Csütörtök: burgonyaleves, tökfőzelék, almás lepény, Péntek: zöldségleves, karalábéfőzelék, ízes lepény

„A leglátogatottabb az Erzsébet téri polgári étkezde. A diktatúra alatt ebben az étkezdében naponta átlag hatszáz embert szolgáltak ki, ma csak száznyolcvan–kétszázat. A vendégek kontingensét hivatalnokemberek és kereskedelmi alkalmazottak alkotják. […] Megkezdődik a tálalás […] a leves, mint megállapítom barnás folyadék, aljáról paszulyt emelek ki a kanalammal […] Rántás nélküli leves, meleg vízben áztatott bab… A másik tányérban sárgarépa főzelék […] ennek azonban különös íze és szaga van. Úgy látszik, olajjal készítik. A harmadik fogás egy kis gyomorrontás, kása, nyakonöntve vízzel alaposan higított marmeladdal. Íze keserű, szaga bizonytalan, színe meghatározhatatlan […] Most, hogy a magánháztartásoknak nincs tüzelőanyaguk, nagyon sokan, jobb családok vitetnek haza ebédet."[17]

„Az ínségtől a forradalomig nem hosszú az út […] azok enyhítsék a nyomort, akik nem ismerik"

1919 őszén, a társadalom megnyugtatása érdekében, a kormány sürgősen meg akarta (volna) oldani a tömegek élelmezését. A közélelmezés-ügyi miniszter, Ereky Károly bécsi mintára

rácsos, Szombat: köményleves, burgonyafőzelék, mákos metélt, Vasárnap: reszelttészta-leves, paradicsomos káposzta, almáslepény. – A városházán: Hétfő: karfiolleves, tökfőzelék, ízes bukta, Kedd: burgonyaleves, karalábéfőzelék, mákos tekercs, Szerda: paradicsomleves, babfőzelék, almás lepény, Csütörtök: lebbencsleves, kelkáposzta-főzelék, ízes kifli, Péntek: karfiolleves, paradicsomos káposztafőzelék, ízes lepény, Szombat: reszelttészta-leves, burgonyafőzelék, linzertészta ízzel, Vasárnap: zöldségleves kelkáposzta-főzelék almás lepény. – Diákok vacsorája: Hétfő: paradicsomos káposztafőzelék, Kedd: karalábéfőzelék, Szerda: paradicsomos káposztafőzelék, Csütörtök: kelkáposzta-főzelék, Péntek: vadas mártás, köleskása körítés, Szombat: karalábé főzelék, Vasárnap: ízes metélt." Népélelmezés a fővárosban. *Fővárosi Hírlap,* 1919. október 22., 3.

[17] zs. g.: A szegények kosztján. *Világ,* 1919. november 2., 1–2. – Alig fél év múlva már egy többezres tiltakozásról számolt be a *8 Órai Újság,* mely a városi közkonyhákról kikerülő ételek minősége miatt szerveződött a közüzemek dolgozói körében. „Azt követelik, hogy ne vízzel főtt, ehetetlen fehérrépafőzeléket és savanyú káposztát adjanak a közkonyhákon naponta,– hanem zsírral berántott rendes ételeket." Ehetetlen ételt adnak a főváros közkonyháiban. *8 Órai Újság,* 1920. március 12., 2.

(ahol a háború vége óta már a külföldi missziókra támaszkodva működtették a hadikonyharendszert) Budapesten is legalább 100 000 főt ellátó,[18] nagyjából harmincmillió korona befektetést igénylő hadikonyharendszer megvalósítását hirdette meg. Ez össze is csengett volna a főváros elképzeléseivel, azt leszámítva, hogy a költségek átvállalása helyett az állam csak gyűjtőakciót indított, de a Friedrich-kormány novemberi bukásával az is lekerült a napirendről. A megtérülés elvéhez egészen 1918 végéig sikeresen ragaszkodó Népélelmező Kirendeltség sem tudta már jó ideje, az elmaradt állami hozzájárulás, illetve az éttermek relatív drágasága miatt lemorzsolódó vendégek okán a fizetendő díjakat a bekerülési költségekkel arányba hozni, így minden egyes hónapban félmillió koronával nőtt a hadikonyhaüzem hiánya.[19]

A fővárosra nehezedő ínség méreteit jelzi, hogy 1920 februárjában Huszár Károly miniszterelnök is gyűjtést indított a nyomorgó lakosság megsegítésére.[20] A rászorultak érdekében szervezett mozgalmakba József Ferenc herceg is bekapcsolódott, amikor szintén az év februárjában meghirdette 40-50 ezer fő ellátására az Olcsó Ebéd Akcióját. „[A] királyi herceg személyesen lépett és lép érintkezésbe a magyar társadalom előkelőségeivel, a pénzvilág és agráriusok vezérférfiaival […] a gyűjtést egy névtelen [később annyi derül még ki róla, hogy ő az egyik legnagyobb magyar gyáros] adakozó indította meg félmilliós adományával, amelyhez a TÉBE, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete

[18] A 100 000-es szám feltehetően a Népjóléti Központban a Tanácsköztársaság előtt nyilvántartott rászorultak számából indult ki, miközben könnyen megjegyezhető üzenetnek is jó volt. A hangzatos javaslat azonban a megvalósítás tetemes költségei mellett azzal sem számolt, hogy az ingyenes ebédeltetés még több embert vonzana abba a városba, ami már az itt élők ellátását sem tudta biztosítani. Százezer étkezőnek főznek a fővárosi közkonyhákon. *Friss Újság,* 1919. október 23., 2.

[19] Tanácsi előterjesztés a „Népélelmező Kirendeltség" üzemének folytatásához szükséges költségösszegek engedélyezése ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1920. június 25., 352.

[20] Vészkiáltás, a miniszterelnök úr felhívása. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja,* 1920. március 11., 1.; Schuler Dezső: A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1936. 20.

csatlakozott hárommillióval."[21] Az idő pedig sürgetett, hiszen ahogy fogalmaztak: „az ínségtől a forradalomig nem hosszú az út. Gyors segítségre van szükség, de az állam egyedül nem tud segíteni. A társadalomhoz fordulunk tehát, azok enyhítsék a nyomort, akik nem ismerik".[22] A gyűjtés kezdetén az Olcsó Ebéd Akció az összes étkezőhelyével együtt átvette a deficites Népélelmező Kirendeltség üzemét, ahol azután közel három hónapon keresztül három- és egyfogásos hústalan ebédeket szolgált ki.[23]

Simsa Emil igazgató vezetésével „[m]a délelőtt József Ferenc főherceg, Huszár Károly, az entente-missziók képviselői és a népgondozó bizottság tagjai a sajtó képviselőivel együtt végignézték a Hungária-úti konyhaüzem berendezését. Végigjárták a hatalmas konyhatermet, amelyben huszonnégy négyszázliteres üstben főzik a levest, ahol villanyerőre berendezett gépek dolgozzák fel a tésztát, és amelyben hatalmas apparátussal készül a főzelék. Végignéztük az összes helyiségeket, a hűtőháztól kezdve, le a raktárakig és mosótermekig"[24] „[M]ég a szép tágas raktárhelyiséget is megnézték, amelyek azonban teljesen üresen állnak. […] Az ebédkiosztó a háború szülte intézmény. […] Eleinte csupán a legszegényebb munkásosztály vette a kiosztó ebédjét igénybe […] s ma az a helyzet, hogy az ételkiosztókban és a fővárosi éttermekben főleg a középosztályhoz tartozók étkeznek. […] Az egyfogásos ebéd ára 5 korona, a háromfogásos ebédé 8 korona. Azok, akik ezt az árat sem tudják megfizetni, féláron vagy teljesen in-

[21] Hat millió a nyomorgóknak. *Pesti Hírlap,* 1920. február 7., 4.; Tanácsi előterjesztés a Népélelmező Kirendeltség üzemének folytatására. *Fővárosi Közlöny*, 1920. június 25., 352.

[22] Az olcsó ebéd. *Budapesti Hírlap,* 1920. február 29., 7.

[23] A háromfogásos ebéd napi 4 dl levesből, 20 dl főzelékből vagy 20 dkg főtt tésztából, esetleg két darab sült tésztából, az egyfogásos pedig napi 5 dl főzelékből vagy 36 dkg főtt tésztából állt, minden adaghoz 7 dkg kenyeret adtak. Júniustól már 7 korona ellenében húst is lehetett vásárolni a két hónap alatt 20%-kal megdrágult ebédekhez. A *Népszava* újságírója el is ment, hogy megnézze, mekkora a keletje az ebédeknek. Az étteremben aznap az ott ebédelő 500 emberből, akik jelentős többsége kereső volt, mindössze csak 5 vásárolt húsfeltétet. d-: A tizenhétkoronás ebéd. *Népszava,* 1920. június 16., 4. József Ferenc főherceg olcsó ebéd-akciója. *Pesti Hírlap,* 1920. március 17., 5.

[24] Uo. 5.

gyen étkezhetnek."[25] E látogatás megszervezésének egyébként pont az volt a célja, hogy a missziók képviselőinek bemutassák, bár a főváros rendelkezik megfelelő, a bécsi konyhákhoz hasonló, mintaszerű intézménnyel, kellő mennyiségű élelmiszer nem áll a működtetéshez rendelkezésre, így külföldi segítő akcióra is szükség lenne.[26]

Bár az újságok szerint eleinte minden simán ment, szépen szaporodtak az adományok, a szervezők ismét meglepetten vették tudomásul, hogy egyre nehezebben tudnak újabb fizető étkezőket csábítani az olcsó asztalokhoz. A kerületi elöljáróságok már napi 5000 ingyenjegyet kaptak, és kellő számú jelentkező hiányában szintén ingyenjegyet osztottak az alacsonyabb állású miniszteri dolgozóknak és a rendőrlegényeknek is.[27]

Az akció tavasz közepétől kezdett az ingyenes étkezések irányába eltolódni, ami nagyban hozzájárult az összegyűlt keret idő előtti kimerüléséhez. Az ingyenes ellátás, bár valamelyest megnövelte az étkezdék forgalmát, hamar megkérdőjelezte annak helyes voltát is. A fővárosi szervek értékelése szerint megszaporodtak például a visszaélések, az utalványokat zugforgalomban árusították, aki pedig ingyen jutott ebédhez, az gyakorta csak válogatott a fogások között. Az intézőbizottságban ezért egyre jobban megerősödött az a vélemény, hogy a népétkeztetés rendszerében vissza kell térni a térítéses elv érvényesítéséhez.[28]

1920 júniusában, a nyári időszakra való tekintettel az akciót megszakították, s bár decemberben még József Ferenc újabb gyűjtéseket fontolgatott, arra már az ő szervezésében többé nem került sor. Így 1920 júniusától a hadikonyharendszer fenntartása a fővárosra maradt, amely anyagi eszközök hiányában a teljes

[25] Külföldi missziók megtekintették a központi konyhát. *Világ,* 1920. március 17., 6.

[26] Budapesten nagyobb a nyomor, mint Bécsben. Külföldi missziók a központi konyha üres raktáraiban. *Pesti Napló,* 1920. március 17., 4.

[27] József főherceg a főkapitányságon. *Kis Újság,* 1920. április 23., 2.; Olcsó ebéd az állami tisztviselőknek és a szegény nyposztálynak. *Budapesti Hírlap,* 1920. április 14., 7.

[28] Tanácsi előterjesztés a „Népélelmező Kirendeltség" üzemének folytatásához szükséges költségösszeg engedélyezése ügyében. *Fővárosi Közlöny*, 1920. június 25., 352.

költségtérítés elvét követve, a fizető kereslethez igazodva (napi 1500 főt ellátva) folytatta tovább a működését.[29]

A „büféaltruizmus": egy kurzusvállalat tündöklése és bukása, avagy megoldható-e piaci alapon a népétkeztetés?

1920 nyarán, amikorra már az élelmiszerek nagyobb része újra szabadárassá vált, felvetődött, hogy az olcsó ebédeltetési akciót is üzleti alapon kellene megszervezni. A közalkalmazottak ellátására kirendelt kormánybiztos, Konkoly Thege Gyula, valamint Schnetzer Ferenc, a Friedrich-kormány volt hadügyminisztere[30] kezdeményezésére az állam és a budapesti pénzintézetek 1920. október 4-én megalakították a Közérdekű Élelmezési Rt.-t (KÉRT).[31]

Az altruistaként hirdetett és a kormány szimpátiáját kifejezetten bíró vállalat feladata az volt, hogy elsősorban a közszol-

[29] 1920 októberében „8K 50 – 9 korona volt egy ebéd. A hús ára a napi ár szerint változott, jelenleg 7 koronáért adunk egy adag húst." A népjóléti központot a közjótékonysági osztályhoz csatolták. *Az Est,* 1920. október 15., 2.

[30] A köztisztviselők élelmezési akciójának irányításával megbízott nyugalmazott tábornok nevét 1918 nyarán ismerte meg a nyilvánosság, amikor a Károly király gyermeknyaraltatási akció botránya idején (a gyerekeket félkész állapotok fogadták, és többször is gyomorfertőzést kaptak) a kormányzat őt küldte Abbáziába. A nevéhez fűződött ugyanabban az évben a gyors cséplési akció levezénylése, majd a közös élelmi bizottság elnöki tisztségének betöltése, és novemberben a rekvirálási rendelet végrehajtása is. A gyermeknyaraltatási akció korrektúrája. *Világ,* 1918. augusztus 14., 9.

[31] A KÉRT igazgatóságában a pénzügyminiszter Schnetzert nevezte ki elnöknek, az alelnöki tisztet Horánszky Dezső udvari tanácsos, az Országos Középponti Hitelszövetkezet vezérigazgatója látta el. Az igazgatóság 18 tagból állt, közülük 9-et az alapításban részt vevő budapesti pénzintézetek adták, a kormányzat részéről pedig Térfi Béla közélelmezési és Ernyei Pál pénzügyminiszteri államtitkárok, a főváros képviseletében Vajna Ede tanácsnok, Liber Endre és Thomas Ernő főjegyzők neve szerepelt. A 25 millió korona alaptőkével létesült részvénytársaság vezérigazgatója Göre József lett, akiről azt hozták le az újságok, hogy 1 millió koronányi részvényt vallhatott magáénak (amiből végül 250 000 koronát be is fizetett). A fennmaradó 24 millióból pedig az állam 15-öt, az Országos Központi Hitelszövetkezet pedig 9-et jegyzett. Közérdekű Élelmezési Részvénytársaság. *Budapesti Hírlap,* 1920. október 8., 4.; *Központi Értesítő,* 1920. december 2.; 1747., *Nagy Magyar Compass,* 1921. 48/2., 275.; Biztosítják a köztisztviselők ellátását. *Az Újság,* 1920. szeptember 23., 4.

gálati alkalmazottak, másodsorban pedig a fix fizetésű magánalkalmazottak, illetőleg a munkásság részére olcsó és jó minőségű étkeztetést biztosítson. A gazdaságos működtetést – a berlini Aschinger- és a párizsi Duval-konyhák mintájára – önálló nyersanyagot és késztermékeket is előállító üzemek felállításával (például konyhakertészet, sertéshizlalda, húsfeldolgozó-telep, baromfitenyésztő, pékség, cukrászda, valamint alkohol tartalmú italok gyártásával és azok forgalomba hozatalával) akarták szavatolni. Az említett berlini vagy párizsi példák ugyanis igazolták, hogy a lakosság olcsó ebéddel való ellátása piaci alapon egyáltalán nem lehetetlen vállalkozás, hiszen külföldön a széles körű működtetésükkel a világháború éveiben megbukott népkonyha-rendszer életképes alternatíváját adták.[32]

A KÉRT, a fővárossal folytatott tárgyalások eredményeként, ingyenesen átvette teljes felszerelésével és személyzetével együtt a Népélelmező Kirendeltséget. A vállalat és a technikai háttér jelentős részét biztosító Budapest között a kapcsolat valószínűleg nem jött volna létre olyan könnyedén, ha a főváros 1920 őszére, a tárgyalások megkezdésére nem esett volna át azon a teljes keresztény nemzeti hatalomváltáson, amit nemcsak Sipőcz Jenő kormánybiztosból lett polgármestersége, hanem Zilahi-Kiss Jenő sok vihart kiváltó alpolgármestersége, és nem utolsósorban

[32] 1900-ban már 100 (jó minőségű, egyszerű ebédet kínáló) Duval-étkezde üzemelt Párizsban az azt megalapító mészárosmester vállalata részeként. Duval 1922-es halála után is tovább virágzott a vállalkozás, bár a két világháború között, az akkor 28 központi konyhával dolgozó vállalat, mégis arról híresült el Magyarországon, hogy hazánkfiai százszámra mosogattak ott. A berlini Aschinger vállalatnak szintén több mint 100 olcsó étterme működött ebben az időszakban, és hasonló konyhákat üzemeltetett Carminati Milánóban is. A nagy sikert megirigyelte Kiszel József vendéglős is, aki ezek mintájára 1924-ben a Kossuth Lajos utca 12. alatt nyitott olcsó, de pazar berendezésű éttermet (nem kis kellemetlenséget okozva ezzel Friedrich Istvánnak, aki kezességet vállalt Kiszel rövidesen bedőlt vállalatának kölcsönéhez). Egy napig mosogattam a Carminati konyháján. *Az Újság,* 1924. november 23., 5.; A nagy francia éttermek magyar tányér-tisztogatói. *Az Est,* 1923. július 18., 4.; Meghalt Duval, Párizs olcsó vendéglőse. *Magyarország,* 1922. február 16., 8.; Friedrich Istvánt pörbefogták a csődbejutott Kiszel-étterem kauciójáért. *Magyar Hírlap,* 1926. november 7., 9.; Aschinger konyhák. *Új Nemzedék,* 1925. szeptember 10., 5.

Wolff Károly, a Keresztény Községi Párt vezetőjének politikája is fémjelzett.[33]

1920. november végén így Göre József, a KÉRT vezérigazgatója be is jelenthette a sajtóban, hogy egyelőre 5000 fő ellátásával az első húsz étkezde már meg is kezdte az üzemet. A levesből, főzelékből és tésztából álló ebédért vagy vacsoráért mindössze 10 koronát kell fizetni, de további 8 korona ellenében 6 dkg-os hússzelet is kapható. Mi több, már tervezik a bővítést, mivel „egyre kapjuk a felszólítást hivataloktól, intézményektől, hogy részükre is rendezzünk be étkezőket". Már az előzetes tervekben is szerepelt az elsősorban tisztviselői beszerzési csoportok ebédakcióinak a KÉRT szervezésébe való beolvasztása, de a részvénytársaság agytrösztje közel sem állt meg itt. „Én gondolok a kültelki szegényekre is, akik a külső perifériákon a mai nehéz megélhetési viszonyok között munka és kereset nélkül nyomorognak […] Egyelőre tíz-tizenötezer embernek az ingyen ebéddel való ellátásáról volna szó, és erre a célra az egyes pénzintézetek jóvoltából már tizenöt-húszmillió korona együtt van […] Ez az ingyenebéd-akció felújítása lesz, a pénzhiány miatt megszűnt József főherceg ebéd-akciójának és az a jó oldala is meglesz, hogy azt minden politikai melléktekintet nélkül bárki igénybe veheti."[34] „[B]ekapcsoltuk már a rendőrkapitányság étkezőjét, a kultuszminisztériumot, a központi járásbíróságot, és a városi diákmenzát […] nem régiben érkezett hozzánk a fővárosi büffféseknek az ajánlata, amelyben éttermeiket teljesen ingyen

[33] A megállapodás nyélbe ütése érdekében Wolff több ízben is felszólalt a közgyűlésen, de még így is csak hosszú huzavona után, hónapokkal később került sor az aláírására. Bizottsági és tanácsi előterjesztés a székesfőváros és a Közérdekű Élelmezési Részvénytársaság budapesti bejegyzett cég között a székesfővárosi népétkeztető intézmények ingyenes használatba adására vonatkozó szerződéskötés ügyében 10386/1921-IX. sz. *Fővárosi Közlöny,* 1921. március 18., 2. – A hatalomváltásról lásd Ignácz Károly: Keresztény párti hatalomátvétel a Városházán – 1920. In: Feitl István–Ignácz Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 56–69.

[34] Tizenötezer ember kap ingyen ebédet. *Friss Újság,* 1920. november 28., 1–2.; Biztosítják a köztisztviselők ellátását. *Az Újság,* 1920. szeptember 23., 4.

akcióink rendelkezésére bocsátják. Ugyanilyen ajánlat érkezett a Magyar Háztól és a két Szent István étteremtől."[35]

Egyes lapok először lelkesen üdvözölték az új akciót: „A Népszínház utcában […] a szegény emberek ebédjét most hozták éppen a Hungária-körútról. A homályos helyiségben nagy a nyüzsgés. Valaha 20 fillér volt egy olcsó ebéd, ma 10 korona […] Az első fogás tüdőleves tésztakockával. Megkóstoltam: jó vastag és tápláló benne a rántás. Porcelántányérokban, kifogástalan szervizzel osztják szét a levest […] Néhányan ételhordóban viszik haza az ebédet, melyhez egy adag községi kenyér is járul. Az első fogás hamar eltűnik, ekkor következik a savanyúkáposzta. A káposztának nagyszerű füstölthús íze van, sajnos a füstölthús nincsen sehol. Hetenként csak kétszer van húsos nap a népkonyhán. A hústalanságot azonban bőven kárpótolja az édes ízletes mákostészta. Vannak, akik dupla porciót kérnek, ők öt koronát fizetnek rá."[36]

A sajtóban azonban 1921 tavaszán már KÉRT-ellenes hangulat alakult ki. Az áremelés mellett a szembetűnő minőségromlást a vállalat és különösen annak vezetője, Göre József magánüzelmeivel hozták kapcsolatba. A városszerte keringő pletykák nyomába szegődve egy újságíró nem volt rest, és egy nap háromszor is KÉRT-ebéd fogyasztására adta a fejét. Elsőként beült a Népszínház utca 35. alatti KÉRT-étkezőbe, majd átsétált a József körút és a Népszínház utca sarkán működő Szent István büfébe, végül pedig betért a Teréz körúti Magyar Ház étterembe is. Mindenhol ugyanazt és ugyanakkora mennyiségben a tányérjára tett KÉRT-ebédet kapta, azonban más-más árat (12, 16 és 19 koronát) fizetett érte. A büfék haszna pedig egyenesen annak tulajdonosa zsebébe vándorolt. Görének azonban nem ez volt a legnagyobb csalása, egy idő után a KÉRT maga is figyelte

[35] Göre József korábban a Kőbányai Szent István Serfőzde tisztviselője volt, majd a háború alatt megszerezte több vendéglő, például a már említett Magyar Ház és a két Szent István büfé bérletét, aminek a vagyonát is köszönhette. S. Zs.: A Közérdekű Élelmezési Rt. önérdekű élelmezési akciója. *8 Órai Újság,* 1921. április 3., 3.; A Központi Konyhától a Magyar Házig, a Büffféaltruizmus a fővárosnál. *Az Est,* 1921. április 10., 4.; Februárra két koronával olcsóbb lesz a köztisztviselők ebédje. *Az Est,* 1921. január 16., 2.

[36] Tüdőleves, káposzta és mákostészta. *Magyarország,* 1921. február 25., 4.

a tevékenységét, több vizsgálatot is indítottak ellene, majd 1921 novemberében a helyi hatóságok segítségével végül Triesztben érték tetten, ahová a KÉRT-től elsikkasztott tizenhárom vagonnyi hatósági lisztet próbálta kicsempészni.[37]

A Göre alatt nyolcmilliós hiányt[38] felhalmozó részvénytársaságot a helyére állított Palkovics Ede, elismert vendéglátó-ipari szakember, az Angol Királynő korábbi igazgatója sem tudta már megmenteni, ezért 1922 nyarán az eredetileg huszonöt évre alapított KÉRT beszüntette működését.

Vissza a gyökerekhez: az 1922-es fővárosi nyomorenyhítő akció népkonyhaprogramja

Már 1922 januárjára patthelyzet alakult ki a fővárosi népétkeztetésben. Tél volt, a KÉRT étkezőiben mégis csak 1700 fő ebédelt naponta, miközben Budapesten a szorongató helyzet semmit nem javult. A különböző gyűjtőprogramok eközben egymásra licitáltak. A Huszár-akció például éppen záró rendezvényére, a Láthatatlan Vendég teaestjére készült,[39] és Sipőcz Jenő is pont ekkorra időzítette az 1920 decemberében indított gyűjtőakciójának felújítását.[40]

[37] Újsághír szerint azonban végül Göre Triesztből Dél-Amerikába tudott menekülni. Göre Józsefet Triesztben elfogták. *8 Órai Újság,* 1921. november 22., 5.; Göre József – Délamerikában. *Pesti Hírlap,* 1922. március 29.,7.

[38] Öröm volt az ürömben, hogy a fővárost, mivel a vállalatnak nem volt részvényese, és abba a Központi Konyha és az étkezőhelyiségek átadásán túl semmit sem invesztált, nem érte anyagi kár, igaz, a lakosság ellátása továbbra sem vált megoldottá.

[39] Az asztaloknál egy-egy üres szék maradt (az európai kultúrákban elsősorban a téli napforduló idején, majd karácsonykor terítettek az ősök szellemének/később Krisztusra utalva) a nélkülözőknek. Igaz, a kedélyes gyűjtögetést egy kicsit megzavarta, hogy a Sipőcz vezette főváros, a nyomorgók megsegítésére vigalmi adó fizetésére kötelezett minden rendezvényt, ami a Huszár-akció 1922. január végére szervezett záró rendezvényét is érintette. A „Láthatatlan Vendég" ünnepe a parlament kupolacsarnokában. *Nemzeti Újság,* 1922. január 28., 5.

[40] A korabeli sajtó tanúsága szerint a Sipőcz-féle gyűjtéseknek egyáltalán nem kedvezett, hogy az a polgármester nevét viselte, így a Lipótvárosban például tiltakozásul önálló gyűjtőakciót indítottak. A lakosság azonban még így

A Sipőcz-gyűjtés eredményei 1922 tavaszára lehetővé tették, hogy a város, amíg a KÉRT-től nem tudja visszavenni a Népélelmező Kirendeltség egységeit, legalább a régi, már a világháború előtt működő, a hatóság és a jótékonysági egyletek együttműködésén alapuló népkonyharendszert visszaállítsa a lakosság szolgálatába. A hagyományos egyesületi népkonyhák közül 1922 januárjában már csak kettő, az I. és az V. kerületi üzemelt.[41]

A társadalmi egyesületekkel zajló tárgyalások eredményeként tavaszra minden kerületben megnyílhattak az új, önköltségi elven működtetett városi népkonyhák, hogy a KÉRT-éttermeket kiegészítve további 3000 fő számára nyújtsanak olcsó élelmezést. Az ekkor létrejövő városi népkonyhák tehát ötvözték az elmúlt ötven év egyes jellemzőit. Jótékonysági alapon, a társadalom erejéből működtek, miközben a város garanciát vállalt, hogy fenntartja azokat, amennyiben arra a helyi társadalom éppen nem lenne képes. Az étkezéseket bárki igénybe vehette, de kedvezményes áron, vagy adott esetben teljesen ingyen csak az ehetett, aki rendelkezett az elöljáróságon igényelt és hatósági vizsgálat után kiadott utalvánnyal. Az utalványosok ebédjének árát, a kedvezmény mértékéig, a főváros „háborús élelmező-akciója" térítette meg a népkonyháknak. A fővárosi népkonyharendszerben a KÉRT árainál olcsóbban és valamivel jobb minőségben összesen 10 korona önköltségi ár mellett lehetett étkezni. Ezt

is a lehetőségeihez képest bőkezűen adakozott. Az 1922-es Sipőcz-akció eredményeként már az első hónapban összegyűlt 14 millió korona, amiből 10 milliót a TÉBE, kettőt-kettőt pedig a főváros és a lakosság adományozott a szegények javára. A teljes bevétel a nyárra elérte a 19 millió koronát. Lipótvárosi nyomorenyhítő akció. *8 Órai Újság,* 1922. január 26., 7.

[41] Az I. Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület tartotta fenn Apponyi Albertné vezetésével az Attila körút 41. alatti népkonyhát, az V. Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület pedig Glückstal Samu és Sándor Pál irányításával a Vág utcai Népházat. A Haller és a Szegényház utcai konyhák már csak szakaszosan, ha a kerület polgárságának a fenntartására volt ereje (1922-ben éppen nem), a téli hónapokra nyitotta meg a kapuit. Vissza kell venni a Közérdekűtől a főváros 60 milliós felszerelését. *Az Est,* 1922. január 13., 6.; A Nyomorenyhítő akció albizottságának ülése. *Fővárosi Közlöny,* 1922. január 20., 223–225.

a kedvező árat az élelmiszercikkek jutányos áron[42] történő beszerzése mellett a társadalom áldozatkészségére támaszkodva érhette el a szervezet.

Érdekes azonban, hogy a hatóságok ismételten a korábbi évek tanulságait vonhatták le a népétkezők társadalmi hasznával kapcsolatban. „[A] kerületi elöljáróságoknál azt tapasztalták, hogy a kevésbé intelligens nép meglehetősen fitymálva fogadta ezt a dolgot, a szegényebb középosztály tagjai azonban valóságos áldást mondottak erre az intézményre", vagy hogy az érdeklődés „olyan lanyha és a publikum viselkedése is annyira kirívó, annyira kritizál mindent – pedig igen jó kosztot kapnak".[43]

Az akció több szálon is kapcsolódott a vele párhuzamosan működő KÉRT rendszeréhez. Azokban a kerületekben, ahol a jótékonysági egylet nem tudott a polgárság számára különálló étkezőt biztosítani, ott továbbra is a KÉRT-be utalták – a kedvezményes vagy ingyenes utalványok érvényesítése mellett – az igénylőket. Azokra az egyesületi népkonyhákra, ahol nem tudtak főzőhelyet kialakítani, szintén a KÉRT szállította a fogásokat.[44] A KÉRT, a hatósági népkonyhákhoz hasonlóan, az utalványok alapján számolt el a fővárossal. A népétkeztetésben részt vevő lakosság így, mérlegelve a távolságot, maga dönthette el, hogy a KÉRT-nél vagy a hatósági népkonyhán étkezik. A főváros 1922-es nyomorenyhítő akciójának népkonyhái – a KÉRT-vendéglőkkel együtt – 1922 júniusáig működtek, majd a nyári szezonra ideiglenesen bezárták kapuikat.

[42] A jótékonysági konyháknak a főzéshez szükséges tüzelőanyagot a fővárosi tüzelőszertáron keresztül biztosították, az élelmiszereket pedig központosítva, a Vajna Ede tanácsnok vezette és a Közélelmezési Ügyosztály alá tartozó, Háborús élelmező-akció adminisztrációjára támaszkodva, a Háborús Élelmezési Beszerzőn keresztül vásárolták meg és raktározták. A szükséges eszközöket az amerikai gyermekélelmező akció használaton kívüli és korábban a főváros által adományozott eszközeiből pótolhatták. *Fővárosi Közlöny,* 1922. február 3., 305.; Jelentés a népkonyhákkal kapcsolatban. *Fővárosi Közlöny,* 1922. március 21., 790.

[43] A Nyomorenyhítő akció szűkebb körű bizottságának ülésén. *Fővárosi Közlöny,* 1922. június 2., 1470–1471.; 1922. augusztus 25., 2150.

[44] Megszűnik a Sipőcz-féle nyomorenyhítő akció. *Az Est,* 1922. március 18., 2.

Az amerikai misszió gyermekétkeztetési akciója – a társadalmi segítség egy újabb formája

A világháború idején hozzávetőlegesen 3000 gyermek részesült az ebédeltetésről is gondoskodó községi napközi otthonok nyújtotta előnyökből Budapesten.[45] A gyermekek ellátása azonban a világháborút követő zavaros hónapokban megszűnt, és a napközi otthonok közreműködésében szervezett reggeliztetésük is csak 1919 februárjában indult el újból.[46]

Az Európában körülbelül hárommillió gyermeket ellátó amerikai akció Budapesten Gardner Richardson kapitány vezetésével, 1919 novemberében kezdődött. A rászorult gyerekek ellátására alapított kezdeményezés a fővárosi iskolák napköziotthon-rendszerhez kapcsolódva, a többségében frissen kialakított iskolai főzőhelyekre támaszkodott. „Ma mennek a gyerekek először az ingyenebédre […] Kis, kékzománcos csajkával, pléhkanállal felszerelkezve […] Amikor belépek, éppen a Tóth Kálmán utcai iskolások esznek, nyolcvanhatan, nyolc hosszú asztal körül. A menü: rántott leves, babfőzelék, s egy szelet fehér kenyér. A levest a Gyermekbarát Egyesület adja, a többit az amerikai misszió. Az adagok szép nagyok […] 350 grammnál kevesebb nem lehet […] Az étkezés már 11-kor megkezdődik. Ebben az iskolában hat iskola és négy óvoda számára főznek, összesen 400 különböző korú gyermeknek.”[47]

1919 decemberében már 213 konyhán naponta 60 000 gyermeknek biztosított a misszió ebédet.[48] Az akcióban élelmezett fő-

[45] A gyermekek iskolai étkeztetéséről már jóval a világháború előtt is történt társadalmi jótékonyság formájában gondoskodás. Ezt a tevékenységet zömében a Gyermekbarátok Egyesülete karolta fel, s gyűjtötte az ehhez szükséges anyagi forrásokat.

[46] Ekkor a „rászorult proletár gyerekek” reggeliztetését a közélelmezésügyi miniszter, a főváros közreműködésével (1 dkg liszt, 2 dkg gríz vagy árpagyöngy és 1 g zsír felhasználásából készült) rántott levessel és egy szelet kenyérrel oldotta meg. Körlevél a főzéssel kapcsolatos napközi otthonok vezetőihez. *Fővárosi Közlöny,* 1919. február 28., 260.

[47] Ebédelnek a gyerekek. *Az Újság,* 1919. november 12., 2.

[48] Karácsonyra minden iskolában fát állítottak. A gyermekek egy szappant és egy emléklapot kaptak a missziótól. Másnap persze már 20 koronáért árusították az utcán az amerikai szappant, a boltokban pedig 40-et is elkértek

városi gyerekek száma hamarosan elérte a 120 000 főt, de 1920 májusára annyira megfogytak az akció készletei, hogy csak úgy tudták az amerikaiak vállalni az eredetileg augusztusig tervezett működtetést, ha az ellátott gyerekek számát a felére csökkentik.[49]

Az amerikai akció végül 1920 júniusában szüntette be a működését.[50] 1920 őszén ugyan megkezdődtek a tárgyalások az amerikaiakkal az akció folytatásáról, de a megegyezés az élelmiszerhiány és ezzel kapcsolatban a magyar hatóságok elé állított teljesíthetetlen feltételek[51] miatt elmaradt. Az akció hibáit sorolva, a hatóságok hivatalos véleményét ismertetve már azt írta az újság, hogy amúgy sem „volna szükség idén is százhúszezer gyermeket étkeztetni, mert a célt ugyanolyan intenzitással kielégítené, ha húsz-harmincezer gyermek kapna ingyen ebédet".[52]

A budapesti gyerekek mégsem maradtak teljesen segítség nélkül. Szeptembertől a svéd misszió[53] a Damjanich utcai háztartási iskolában, az Aréna úti és az Attila körúti iskolában, az angol pedig a Váci utcai iskolában vállalta összesen 2000 gyermek ellátását, majd 1921-ben még kezdetét vette amerikai és angol együttműködéssel egy nagyobb arányú, 25-25 000 gyermek ét-

darabjáért. Az amerikai misszió karácsonyi ajándéka a pesti gyermekeknek. *Új Nemzedék,* 1919. december 25., 6.

[49] Washington-ünnepély. *Nemzeti Újság,* 1920. február 24., 6.; Az amerikai gyermeksegítő akció működése. *Új Nemzedék,* 1920. május 7., 3.

[50] Egy cikk keserűen meg is jegyezte, Berlinben egymillió (?) és „Bécsben most is naponta 300000 gyermeknek ad ebédet, míg nálunk az ebédosztást már teljesen beszüntették". Osztrák aknamunka a nyomorgó beteg magyar gyermekek ellen. *Az Est,* 1920. október 27., 3.; Miért éhezik ötvenezer pesti gyermek, az amerikaiak elmaradt akciója. *8 Órai Újság,* 1921. január 19., 4.

[51] Az államtól a teljes liszt- (legalább 300 tonna) és babellátás biztosítását, a fővárostól pedig a helyiségek, a személyzet és elsősorban a főzéshez és étkeztetéshez szükséges fűtőanyag kiutalását kérték, ez utóbbi eleve lehetetlenné tette az akció újbóli beindítását. Holtpontra jutott az amerikai gyermekmentés. *Kis Újság,* 1920. november 25., 1.

[52] Uo. 1–2.

[53] A Svéd Vöröskereszt megbízásából a Budapesten működő Magyarországi Svéd Segélyező Akció havi 1600 gyermeket élelmezett 1920 telén. A nyáron pedig három üdülőtelepet tartott fenn a fővárosban 700 fejlődésben elmaradt gyermek gondozására. Bizottsági és tanácsi előterjesztés a Magyarországi Svéd Segélyező Akciónak adandó emlékalbum költségeinek fedezete ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1921. január 14., 42.

keztetését biztosító kezdeményezés.[54] A külföldi segítségre pedig nagy szükség volt.[55] Vajkay Júlia, a Magyar Vöröskereszt megbízottja jelentésben tette közzé egy VI. kerületi elemi iskolában végzett éhségpróba eredményét. A megkérdezett 540 tanuló közül az előző nap 10 csak egyszer evett, 200 kétszer, de mindkét étkezése kenyérből és kávépótlékból állt, és csak 18 evett húst, valamint 41 kapott tejeskávét.[56]

1921. október 14-én *Az Est* hasábjain jelent meg a megdöbbentő szalagcím: „A genfi Vöröskereszt-misszió meg akarja szüntetni magyarországi segélyakcióját. Távozni akarnak a többi külföldi segítőbizottságok is." A svájciak azzal indokolták hivatalosan a távozásukat, hogy egyrészt Budapest, a többi eddig segélyezett európai nagyvároshoz hasonlóan, már megerősödött, ők pedig minden erejükkel az oroszországi, varsói és konstantinápolyi akciójukat akarják támogatni. Az újságcikk hosszasan taglalta a pénzügyi okok mellett az egyéb magyarázatokat, például azt, hogy a magyar kormány nem propagálta eléggé, hogy mennyire rá van utalva még mindig a lakosság a külföldi segítségre, de sokban tehető felelőssé az új fővárosi rezsim is. „Egy-egy Zilahi-Kiss- vagy Wolff-féle nyilatkozat, a melyet azután külföldön általánosítanak, többet árt az ország hírnevének, mint bármi, ami a múltban történt. A legnagyobb nyomorban az ország fővárosa van, és mégis Budapest jelenlegi urai voltak azok, a kik szétzúzták a mintaszerűen megszervezett szegénysegélyezés ügyét. Azelőtt soha felekezeti és politikai szempontok ilyen jótékony-

[54] A gyermek-étkeztetést Amerika és a genfi gyermekvédelmi szövetség közösen vállalja. *Az Est,* 1920. december 17., 3. A genfi központú Nemzetközi Vöröskereszt a gyermekek ebédeltetése mellett rendszeresen közvetített babakelengyét, és Almádiban két turnusban 600-600 gyermek számára szervezett nyaraltatást. Ezen a télen még gondoskodnak a nyomorgó gyermekekről. *Friss Újság,* 1921. november 9., 1.

[55] A népjóléti minisztérium adatai szerint 1921. január 1. és 1921. augusztus 31. között 150 millió korona értékben kaptak magyar gyerekek az amerikai missziótól élelmiszert. 64 200-nak jutott naponta ebéd, 7207 anya és 6500 csecsemő részesült reggeliben, körülbelül 43 millió korona értékű ruhát és 1,5 millió babakelengyét is kiosztottak. Bársony Elemér hozzászólása a közgyűlésen szociálpolitikai ügyben. *Fővárosi Közlöny,* 1922. március 31., 918–919.

[56] Szomorú statisztika egy éhségpróbáról. *Új Nemzedék,* 1921. március 12., 4.

sági ügyekben nem kerültek előtérbe, és olyan akciók, a melyek ilyen zászlóval indultak meg, a külföldön nagy ellenszenvet értek el."[57] A gyermekek étkeztetési akcióját 1921 telén már csak 10 000 rászorult élvezhette, őket továbbra is amerikaiak látták el. 1922-ben pedig a külföldi missziók kivétel nélkül elhagyták az országot.[58]

Az állam bekapcsolódása a népétkeztetésbe: az 1922 decemberében induló ínségenyhítő akció

A világháború óta eltelt pár év küzdelme a fővárosi vezetés előtt egyértelművé tette, hogy anyagi erő hiányában a törvény értelmében rá háruló szociálpolitikai feladatoknak nem tud hosszú távon megfelelni. Cselekvőképességét ugyanis mindig behatárolta a megtérülés elvéhez való görcsös ragaszkodás, amelynek hiányában nem tudott volna elszámolni a közvagyon, a polgárai és egyben választói által befizetett adók gazdaságos felhasználásáról.[59]

Már a világháború éveiben is hangot kapott az érvelés, hogy mivel a Budapesten hatványozottan érzékelhető szociális problémák megsokszorozódásáért a háborús rendkívüli állapotok a felelősek, ezért az államnak a főváros szegénygondozói szerepköréből népgondozássá előlépő feladatai ellátásához hozzá kellene járulnia.[60] Ez az érvelés tükröződik például Budapest 1916-os szociálpolitikai szabályrendeletében is, amely kimondta, hogy a város a modern, tágabb körű szociálpolitikai célkitűzései megvalósítására csak a társadalom és az állam hathatós segítsége

[57] Korábban az amerikai magyaroktól is érkezett arról hír, hogy nem értik a sok antiszemita óhazai megnyilvánulást, különösen azért nem, mert az amerikai magyarok között a zsidó származásúak kifejezetten érzékenyek voltak a hazai nyomorúság iránt. A genfi Vöröskereszt-misszió meg akarja szüntetni magyarországi segélyakcióját. *Az Est,* 1921. október 14., 5.

[58] Ki ad ruhát, cipőt a télen a szegény gyermekeknek. *Pesti Napló,* 1922. július 23., 5.

[59] A világháborút megelőző évtizedben a városi szociálpolitika, elsősorban Bárczy István vezetése alatt, azért tudott európai szinten is jelentőset alkotni, mert az ehhez szükséges tőkét nemzetközi kölcsönfelvételből biztosította.

[60] Liber Endre: A szegényügy szervezete. *Városi Szemle,* 1927. 563.

esetén vállalhat garanciát, de az elv maga már ott húzódott a hadikonyhák felállításában is.

A világháború befejezésétől kezdve a kormányok kézzelfogható segítség helyett csak hangzatos programokkal egybekapcsolt társadalmi gyűjtőakciók meghirdetésében jeleskedtek, vagy, mint ahogy a KÉRT-nél láthattuk, a holdudvarukhoz tartozó, piaci alapon működő vállalatok beindításához adtak támogatást. A korszak egyetlen nagyobb arányú, hosszabb távon működő programja pedig szintén a társadalmi szerepvállalást megtestesítő külföldi missziós tevékenységnek volt köszönhető. A magánszemélyek, az állam, vagy akár a város által meghirdetett, egymással rivalizáló gyűjtések pedig egyre kevésbé hoztak sikert, és az adományokból csak a rászorultak pár havi élelmezését lehetett megoldani.

1922 tavaszán, amikor a város számára egyértelművé vált, hogy a Sipőcz-akcióra támaszkodva is csak időlegesen tudja megoldani a népkonyhakérdést, Liber Endre memorandumban fordult a népjóléti miniszterhez, hogy a rendkívüli viszonyokra tekintettel az állam (például ínségadó kivetésével) forrásokat biztosítson a főváros segélyező munkájához. Ehhez, vagyis hogy a nyomor enyhítése érdekében külön díjakat vagy járulékokat szedhessen az állam, az indemnitásról[61] szóló 1922. évi I. tc. 22. §-a biztosította a törvényi hátteret.

Az iskolaév kezdetén, 1922 szeptemberében, az amerikai gyermekélelmezési akció megszűnését követően, még mindig 35 konyha állt többségében teljes felszerelésével együtt kihasználatlanul. Budapest ekkor arra kérte a népjóléti minisztert, hogy 120 millió koronával támogassa az előző nyár elején felfüggesztett, de ekkor újból megindítását váró népétkeztetési akcióját,[62] melynek keretében a gyermekek étkeztetése is megoldást nyerhetne.[63]

[61] Az országgyűlés felhatalmazta a kormányt, hogy az állam pénzügyeit az előző évi költségvetés alapján intézze.

[62] Százhúszmillió koronát kér a főváros az államtól a téli nyomor enyhítésére. *Friss Újság,* 1922. szeptember 13., 2.

[63] Ennek szükségességét a következő adatokkal indokolták: Neugebauer Vilmos, a Gyermekvédő Liga igazgatója szerint, míg 1919-ben „1000 jelentkezőből még 200 volt alultáplált és 800 jól táplált, mára a gyermekvédelem-

Vass József népjóléti miniszter szeptemberi válaszában – javasolva, hogy az állam és Budapest együttesen bonyolítsa le a téli nyomor enyhítése érdekében szükséges étkeztetési akciót – hathatós megoldást ígért. Az, hogy az államhatalom egyre nagyobb érzékenységet mutatott a szociális kérdésekkel kapcsolatba, többek között a közelmúlt tanulságaival, vagyis a forradalom megismétlődésétől való félelemmel is magyarázható. „Nem csak a Horthy-akcióra[64] kell bízni a nyomor enyhítését […] Ha az 1918–19. év következményeit közvetlenül kapcsolatban állítjuk ezzel a kérdéssel, nem fogunk csodálkozni azon, hogy a mostani állapotokat sokkal sötétebb színben festem le, mint amilyen akkor volt. Az akkori árak a mostaniakkal semmiféle arányban nem állnak, ma horribilis mértékben, szinte napról-napra emelkednek és nem csak a középosztály, hanem a jobban kereső munkásosztály is majdnem elbírhatatlan terheket cipel."[65]

A népjóléti miniszter 1922 decemberében indította meg a korábban különálló szociális akciók összehangolására kísérletet

re jelentkezők közül már 800 alultáplált. Ráadásul ez a 800 most rosszabb helyzetben van, mint volt annak idején a 200, akiket a külföldi (amerikai, svájci és holland) segélyakciókra bízhattunk. Ma egy 3–4 éves gyerek 2 kg-mal, egy 6–7 éves két és fél kg-mal, 9–10 éves 3 kg-mal, 11–13 éves 4 kg-mal könnyebb, mint az elvárható testsúly és 4–8 cm-rel alacsonyabbak is, mint voltak a gyerekek a múltban. Prausnitz pedig statisztikájában kimutatta, hogy 100 gyomor- és bélhurutban elhunyt gyermek közül 60% nyomorgók közé, 34% szegények közé, 5,5% a középosztályhoz és 0,5% a gazdagokhoz tartozik." Gyermekvédelem és gyermekéhezés kérdése a közgyűlésen. *Fővárosi Közlöny,* 1922. október 27., 2460.

[64] A 1922 végén beindított Horthy-akció két ágra bomlott. Egyrészt a belügyminiszter vezetése alatt álló Országos Ínségenyhítő Mozgalomra, amely a vidéki mezőgazdasági lakosság ínségenyhítésének feladatát látta el, míg a városi lakosság felsegítését a népjóléti miniszter irányítása alatt álló kezdeményezés vállalta. Töröknè Kovács Hermin: Az ínségakciókról. *Fővárosi Közlöny,* 1923. december 21., 2796.; Megalakult a Horthy segélyakció bizottmánya. *Friss Újság,* 1922. október 29., 1–2.; Hogyan akarja megszervezni Vass József a városi ínségakciót. *Pesti Napló,* 1922. szeptember 30., 2. Negyvenhárommillió korona jut élelemben, ruhában és készpénzben a fővárosi ínségakcióra. *Pesti Napló,* 1922. november 18., 2.

[65] Baranski Gyula, kereszténypárti képviselő indítványa nyomorenyhítéssel kapcsolatban. *Fővárosi Közlöny,* 1922. december 15., 2771.

tevő segélyprogramját, melyben három fő területben jelölte meg a segítségnyújtás szükségességét.[66]

Az első, a rászorultak ingyenes étkeztetése. Ebbe beletartozott a szoptatós anyák és hároméves korig a gyerekek tejellátása (10 000 fő erejéig),[67] a 14 év alatti gyermekek étkeztetése,[68] illetőleg a munkaképtelen 14 év felettiek ebédeltetésének[69] biztosítása (ez utóbbiakra 10-10 000 adagot számolva),[70] s mindehhez

[66] Az akciót eredetileg az öt hidegebb hónapra tervezték, de a főváros kérelmére 1923. május végéig meghosszabbították. Bizottsági és tanácsi előterjesztés a népkonyhák és melegedőhelyiségek felállítására. *Fővárosi Közlöny,* 1923. április 20., 838.

[67] Az anya- és csecsemőgondozás e rendszere a külföldi, előbb holland, majd amerikai missziós tevékenység eredményeként honosodott meg Budapesten. Az akció részleteiről bővebben lásd *Fővárosi Közlöny,* 1923. november 30., 2586–2587.

[68] Az akciófelhívást 1922. november 11-én közösen adta ki Vass József és Sipőcz Jenő polgármester. A gyerekek ráutaltságát az iskola tantestülete állapította meg egy sorozási eljárás alkalmával. Előnyben részesültek az árvák, különösen a hadiárvák, a munkaképtelen és az önhibájukon kívül munka- és keresetnélküli többgyermekes szülők gyermekei. Az étkezéshez a szükséges evőeszközökről mindenkinek magának kellett gondoskodnia. Gyermekvédelem és gyermekéhezés kérdése a közgyűlésen. *Fővárosi Közlöny,* 1922. október 27., 2460.; Ebéd heti 20- és reggeli heti 10 koronáért. *Friss Újság,* 1922. november 29., 2.; Felhívás az óvodás és iskolaköteles korban lévő gyermekek ebédeltetése ügyében, *Fővárosi Közlöny,* 1922. november 24., 2639.

[69] A „felnőttek" ebédeltetési akciójára minden 14 éven felüli rászorult jelentkezhetett a lakása szerinti kerületi elöljáróságon, ahol a felvétele érdekében be kellett mutatnia a lakásbejelentő lapját, a családi ellenőrzőívét (ezt 1922-ben több mint 130 000 család váltotta ki), munkanélkülisége esetén pedig a magyar királyi munkaközvetítő hivatal igazolását. Hirdetés a 14 éven felüli egyének ebédeltetése ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1922. november 24., 2639.

[70] „A javaslat szerint reggelire tejet vagy tejbegrízt adnak. Az ebéd hétköznaponként leves, üresfőzelék és egy darab kenyér lesz, a főzelék felváltva bab, borsó, lencse, burgonya és káposzta. Vasárnapokra és az ünnepnapokra három tál ételt adnak, húslevest, káposztafőzeléket marhahússal és gombócot szilvaízzel." December 4-én a népjóléti minisztérium megkezdi nyomorenyhítő akcióját. Új Nemzedék, 1922. november 30., 4. Az első napokban nagyon kevesen jelentkeztek, alig elérve a rendelkezésre álló keret 10%-át. Később ugyan nőtt a jelentkezők száma, végül az akció első hónapja után a valós igényekhez szabták az akció méreteit. A gyermekélelmezésben részt vevők számát 13 000-re növelték, a felnőttétkeztetést 6000-re csökkentették, míg a reggeliztetésben részt vevő gyermekek napi tejadagját 3 deciliterről fél literre emelték meg. A következő télen, 1923 decemberében induló újabb akció tovább szűkült, a felnőttétkezést 3000 főben, a gyermekekét 5000 főben korlátozva. A közjótékonysági bizottság ülése. *Fővárosi Közlöny,* 1923. december 28., 2850.

a fővárosi közkonyharendszer egységeire támaszkodtak.[71] A polgári étkezők egyre lazább keretek között kapcsolódtak a főváros népétkeztető szervezetéhez. A minisztérium saját felügyelete alá vonta azok irányítását, míg az akció többi szálát a főváros működtette. A polgárság olcsó étkezésének biztosítására 1925-ben a régiek mellett újabb éttermek is megnyitották kapuikat, ahol innentől kezdve a népkonyhai ellátástól elválva a polgári ízléshez igazították az étlapot.[72]

Az akcióterv második elemével a keresztényszocialista elv (pénzbeli segély helyett munkához juttatás) érvényesítése mellett, a válsághelyzetben lévő, nyomorgó középosztálybeli nőket karolták fel, akiket a házi ipari tanműhelyek felállításán keresztül kívánták a család jövedelmének kiegészítésére alkalmas szaktudáshoz juttatni. Hozzájuk hasonlóan az önhibájukon kívül munkanélkülivé lett munkásoknak foglalkoztató műhelyekben biztosítottak szerény keresetet.[73]

Az akció harmadik ágát az ínséget szenvedő lakosság természetbeni megsegítése képezte. Az „olcsó kiárusítás" elnevezés keretében tüzelő- és ruhaanyagot, illetve a többgyermekesek számára eseti élelmiszercsomagokat biztosítottak,[74] de az akció

[71] Az akció részeként a legelesettebbek ellátására az 1922 telén megnyitott három melegedő helyiségekben 600, a négy hajléktalan menhelyen pedig 700 fő számára mértek ki meleg levest. Csorna Kálmán: *A szegénygondozás Budapesten.* Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1931. 167.

[72] Nagyjából 2000–2600 fő napi ellátást biztosította a minisztérium az új polgári konyhákon keresztül. Ilyen működött az I., Attila u. 43. (Első Kerületi Általános Közjótékonysági Egyesület), Fő u. 40. (Molnár László Otthon), III., Szentendrei út 17. (elöljáróság/Népjóléti Min. Országos Közélelmezési Rt.), Nagykorona u. 19. (Menekültek konyhája/Népjóléti Min.), Eskü tér 1. (Népjóléti Min.), Városházi étkező, Királyi Pál u. 20. (Általános Közjótékonysági Egyesület), VI., Aradi u. 23. (elöljáróság/Országos Közélelmezési Rt.), VIII., Főherceg Sándor u., IX., Ráday u. 32., X., Szent László tér 29. (elöljáróság/ Országos Közélelmezési Rt.). S. E: A középosztály asztala. *Pesti Hírlap,* 1925. június 13., 9.

[73] A népjóléti miniszter beszámolt a nemzetgyűlésnek az elmúlt tél ínségakciójáról. *Az Est,* 1923. augusztus 29., 3.

[74] Az élelmiszercsomagokra szóló utalványt mérsékelt díj ellenében a Népjóléti Központban lehetett beváltani. Nagyjából 20 000 csomagot osztottak ki, melynek mindegyike fél kg lisztből, tarhonyából és babból állt. Tájékoztatás a népjóléti és munkaügyi miniszter téli nyomorenyhítésével kapcsolatos akciójáról. *Fővárosi Közlöny,* 1923. január 05., 21–22.; Csorna Kálmán: I. m. 167.

részeként a hatósági boltokban jegy ellenében a napi ár feléért babot, lencsét, borsót, burgonyát, lisztet és cukrot is lehetett venni.[75]

A nyomorenyhítő akciókhoz a szükséges élelmiszerek biztosítását a régi hadikonyha-akció vagy az amerikai gyermekélelmezésnél alkalmazott metódus szerint, az állam vállalta magára,[76] míg a helyiségek kialakításához, illetve a működéshez szükséges dologi és személyi költségek a fővárost terhelték.[77] 1923. december végén a főváros kormányhatósági jóváhagyással, az ínségenyhítő akció költségei előteremtése érdekében egyszeri ínségadó szedését rendelte el, amit azután a következő években is megismételt.[78]

Az akció keretében az étkezés a rászorultak számára még mindig nem volt teljesen ingyenes. Az ebédekért kezdetben a felnőttek 20, a gyermekek 10 koronát fizettek, ugyanis a minisztériumnak az volt az elvi álláspontja, hogy a rászorultakat sem célravezető a teljesen ingyenes étkeztetéshez hozzászoktatni. Az akciót Budapesten és környékén a kerületi elöljáróságok, illetve a mellettük működő segítő bizottságok útján szervezték. A rászorultságot a helyi polgárságból és a jótékony intézetek képviselőiből alakított kerületi segélyező bizottságok egy környezettanulmány elkészítése után állapították meg.[79]

[75] December 4-én a népjóléti minisztérium feltétlenül megkezdi nyomorenyhítő akcióját. *Új Nemzedék,* 1922. november 30., 4.

[76] A felmerült költségeket az állam a felhatalmazási törvény alapján viselte. P. L.: 1923. XXXVII. tc. a személyszállító autómobilok az ínségakció céljára való megadóztatásáról. *Közgazdasági Szemle – Közgazdasági Krónika,* 1923. 859.

[77] Ez utóbbira a főváros 1923-ban 28 millió koronát irányzott elő, az állam azonban az élelmiszer-biztosítást 1925 novemberétől már csak 100 000 millió koronás hozzájárulással váltotta meg, ami viszont az infláció miatt akkora már napi szinten alig fedezte pár száz ember élelmezési költségét. Csorna Kálmán: I. m. 167.

[78] 1645/1923 kgy. számú határozat. A tanács előterjesztése az ínségadó 1924. évi kivetési kulcsának megállapítása ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1925. február 24., 180–181.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés az 1926. évi ínségadó kulcsának megállapítása ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1927. február 25., 419.

[79] Hirdetés a 14 éven felüli egyének ebédeltetése ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1922. november 24., 2639.

A rendszer 1923-as újbóli meghirdetését követően 1924 őszétől stabilizálódott és nagyjából az 1927–1928-as évadig ugyanazon keretek között működött. Kisebb változások mellett, de megközelítőleg 6-6500 gyermeknek és közel ugyanennyi felnőttnek biztosított olcsó vagy maximum az étkezésre jelentkezők feléig ingyenes ebédelési lehetőséget.[80] Az akció ideje is kiszélesedett, mert a korábbi, november végi–decemberi indulásról a kezdés a tanévhez igazodva október elejére került át.

A működés maga is átalakult. 1922 decemberében még a központi konyhára alapozva a régi helyiségekben zajlott az étkeztetés. A Központi Konyha[81] bezárását követően 1923-ban átálltak a helyben főző népkonyhák üzemeltetésére.[82] Az 1924-es évadtól kezdve pedig már folyamatosan nőtt a főzőhelyek száma (1925-ben zömében a régi amerikai gyermekkonyhákra támaszkodva 52, 1926 őszétől már 58 konyha üzemelt). Voltak olyan elemi iskolák, ahol csak gyermekek számára főztek, de akadtak olyanok is, ahol a felnőttek elvihették az előre megváltott ennivalót. A nagyobb iskolákban, különösen ott, ahol megoldhatóvá vált az elkülönített étkeztetés, a felnőttek is elfogyaszthatták az ételt. Ezenkívül kis számban, de akadtak csak felnőttétkeztetést ellátó konyhák is.[83]

1925 decemberében új jegyrendszert vezettek be. Ennek keretében négy típus közül választhatott az étkezést igénybe vevő: válthatott napijegyet feltét nélküli ebédre 3000, vagy húsosra 6000 koronáért, illetve hetijegyet hat vagy hét napra (15 000 és

[80] A felnőttek száma 1927 októberétől már csak 4800 fő volt.

[81] A Hungária út 350., vagy későbbi elnevezése szerint Hungária alsó körút 15. alatt működő Központi Konyha 1918-tól töltötte be eredeti feladatát. A bezárását követően hosszasan üresen állt, 1927-től a főváros pedagógiai filmgyára, majd 1936-tól a Magyar Filmiroda Részvénytársaság bérletébe ment át az épület. Ma a népligeti autóbusz-pályaudvar áll a helyén. *Fővárosi Közlöny,* 1936. március 27., 6. melléklet. 1.

[82] 1923 decemberében: I., Váli u. 1. 200 fő, Attila u. 41. 300 fő, Szociális Misszió Társulat 150 fő, II., Batthyány tér 6. 250 fő, III., Ürömi u. 64. 200 fő, Fő tér 500 fő, V., Vág u. 12. 300 fő, VI., Aradi u. 23. 300 fő, Aréna 150. 300 fő, Váci u. 89. 300 fő, VII., Wesselényi u. 52. 400 fő, Angol u. 25. 100 fő, VIII., Kisstáció u. 8500 fő, Erdélyi u. 6. 200 fő, Dugonics u. 19. 200 fő, IX., Gr. Haller u. 3. 600 fő, Ferenc tér 2200 fő, X., Szent László tér 29. 600 fő, Százados u. 6. 200 fő.

[83] Hirdetmény. *Fővárosi Közlöny,* 1925. november 27., 1488–1489.

20 000 koronáért).[84] Húsos ebédre minden vasárnap és az egyik hétköznap, általában csütörtökönként volt lehetőség.[85] Szintén 1925-ben vezették be a nyári népkonyhák intézményét, vagyis 3000 fő ellátása érdekében a konyhák harmada nyáron is nyitva maradt.[86]

E viszonylag stabil és kiegyensúlyozott rendszerben a változás majd az 1928-as téli évadban következik be. A fokozódó megélhetési nehézségek láttán ekkor lép be újra a népjóléti miniszter számottevő anyagi támogatásával az akcióba. Igaz, az 1928. október 1-jén kezdődő, 65 konyhán keresztül bonyolított akció csak 1929. január közepéig tartott, viszont az étkező felnőttek száma elérte a 12 000 főt, akik háromnegyede teljesen ingyen részesült abból, míg a gyermekek közül 10 000-ren kaptak ebédet.[87] A bővítés pedig folytatódott, a harmincas évek első felében a nagyságrendileg 100 főzőhelyen az ellátottak száma a téli hónapokban már meghaladta a 60 ezer főt, akiknek fele nyáron is ingyenes ellátásban részesült.[88] Ebben a kétes sikerben, vagyis az ellátást elfogadók számának tetemes megnövekedésében a megélhetési viszonyok teljes ellehetetlenülése tükröződik, az,

[84] Az 1922-eshez képest nagyságrendekkel magasabb árakat az 1923–1924-es hiperinfláció magyarázza.

[85] Az árak a következő évben már nem emelkedtek, és 1927-ben, a pengőre való áttéréskor is megmaradt ez az árszínvonal: akkor a hetijegyek térítési díja 1,20 és 1,60 P, a napijegyeké 48 és 24 fillér lett.

[86] Ekkor 17 helyen várta főzőhely a rászorultakat (I., Hengermalom u. 66., Lenke úti barakk, Attila u. 103., III., Kiscelli út 80., Vörösvári u. 93., VI., Váci út 61., Tomory út, Szent László út 59., VII., Wesselényi u. 52., Angol u. 25., VIII., Kisstáció u., IX., Gr. Haller u. 3., Kén u. 1., Zita-telep, barakk, Mária Valéria-telep, barakk. X., Szent László tér, Auguszta-telepi barakk). Emellett 1000 adagig a tejakció is életben maradt. Ingyen ebéddel akarja megakadályozni az öngyilkosságokat a főváros szociálpolitikai bizottsága. *Esti Kurir*, 1926. május 29., 6.

[87] Csorna Kálmán: I. m. 168.

[88] A csúcsteljesítményét a rendszer 104 konyhával 1933 márciusában érte el, amikor 68 996 főt látott el. Közülük 44 273 felnőtt evett ingyen, és csak 968 fizetett kedvezményes árat, a gyerekek közül pedig 16 471 étkezhetett ingyenesen, és 7014 rászorult válthatott kedvezményes jegyet. Innentől kezdve valamivel csökkent az ellátottak száma, 1939 márciusában már csak 82 konyha főzött 38 420 ellátottra. A konyhák a harmincas évek alatt részlegesen nyáron is üzemben maradtak. Az adatok a *Fővárosi Közlöny* vonatkozó számaiból származnak.

amelyik felülírta mindazt az ellenérzést (szégyen, családi tűzhelyhez és közösséghez tartozás igénye, a hatósági felügyelet réme stb.), amely korábban távol tartotta a rászorultak tömegeit az intézményesített segítség elfogadásától.

Epilógus: a simlis Róbert bácsi ételosztása

A társadalom felelősségérzetére alapozó hatósági tevékenység eredményeként elért több ezer, néha a tízezret is meghaladó ellátottszám ellenére a húszas évek népétkeztetés-történetének babérjait egy furcsa, fehér köpenyes, kecskeszakállas, akcentussal beszélő idegen, Róbert bácsi aratta le.

Róbert bácsi, azaz Feinsilber Róbert mindent a köz- és magánjótékonyság által követett elvekkel ellentétesen tett. Silány, ellenőrizetlen minőségű ételt osztott. (A konyháján megfordulók sokszor panaszkodtak, például hogy a zöld vízben csak egy-egy kelkáposztalevél rotyog, máskor meg a lekvár volt romlott.) Ételosztása már az első időkben is ingyenes volt, amit mindenféle utalványok lobogtatása nélkül, tehát a hatósági ellenőrzés teljes mellőzésével, bárki igénybe vehetett. Nem volt ott jegyszedés, ültetés, de még evőeszköz sem, és az sem tartotta távol a közönséget, hogy hóban-fagyban is a szabad ég alatt folyt az osztás. De az otthoni vagy a régi falusi emlékeket idézve, az övéi között érezhette magát az, aki Róbert bácsi kosztját választotta a körülményes városi ellátás helyett.[89]

A marketinges lehetőségek felismerésében, korát jóval megelőzve, Róbert bácsi elérte, hogy az ételosztója a hatósági és

[89] Feinsilber Róbert kalandos életéről sokat írtak már, bár életútjának történészi igényű feldolgozása mindmáig elmaradt. Tudjuk róla, hogy puritánul élt, miközben mesés vagyont halmozott fel uzsoratevékenységgel. Az ételosztóit élelmiszer-adományokból tartotta fenn, míg a pénzadományok nagy részét zsebre vágta. Üzelmeivel egy idő után a hatóságok is tisztában voltak, de csak csendben mertek fellépni ellene. (Kellemetlen lehetett, hogy „a szegények jótevőjét" kellett volna bekasztlizni, aki adománygyűjtéseivel a legmagasabb politikai és gazdasági köröket is becsapta.) 1930-as kiutasítását követően Bécsbe tette át törzshelyét, másik profiljára, az öngyilkosságok megakadályozására helyezve a hangsúlyt.

egyesületi népkonyháknál lényegesen nagyobb nyilvánosságot kapott. Az újságokban az anyagi kimerüléséről szóló nyilatkozataival rendszeresen újabb adományozásokra buzdított. Ugyanezt a célt szolgálták az utókor emlékezetébe is bevéső dött sajtófotók, amelyeken az orosz ruhás, mosolygós idős úr jótékonykodó színésznők és ismert politikusok feleségeivel osztotta az ingyen kosztot. Ezzel magyarázható, hogy az ingyen konyhákról, de még a közétkeztetésről is sokaknak mindmáig a „jótevő", szélhámos Róbert bácsi jut az eszébe. Sőt, a harmincas évek első felében, az állami adóátengedés segítségével zajló fővárosi Étkeztetési Akció több tízezres eredményeit is összemossák a nevével.

A népétkeztetésben betöltött szerepe máig fennmaradt hírneve ellenére sem volt Budapest város szerepvállalásához mérhető, hiszen konyhája átlagosan 300 (néha 600) főt látott el a hét több napján is. Az első utcai ételosztóját 1919 őszén állította fel, majd vándorkonyhákat üzemeltetett a város különböző pontjain felbukkanva, egészen 1930-as bukásáig. A húszas évek elején az újságok írtak Mátyás téri osztásról, a Keleti környékén szervezettről, vagy a Dob utcairól, de két legismertebb osztóhelye 1925-től a Kálvin téri és a városligeti volt.[90] 1926-ban a főváros közgyűlésén is foglalkoztak Feinsilber Róbert ételosztásával. A fő problémát a hatóság szemében az jelentette, hogy a szabad ég alatti étkeztetés, amely egyébként úgy tűnt, hogy kifejezetten vonzó az azt igénybe vevők számára, „szégyenére válik a fővárosnak és a segélyezetteknek is". „Kíméletesen intézzék el a Kálvin téri étkeztetés dolgát, eléggé sajátos, hogy magánember ilyen humánus munkájának kellett útmutatást adni, mi a kötelessége az államnak és a városnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására."[91]

[90] Róbert bácsi törzsvendégei. *Esti Kurir,* 1924. december 23., 10. Jobban szeretik Róbert bácsi főztjét, mint a népkonyhát. *Friss Újság,* 1924. december 23., 3.; Róbert bácsi tízmillió holland forintnyi örökségét eljótékonykodta, ötszázmillió adóssága van és a maga ebédjére – sajnálja a pénzt. *8 Órai Újság,* 1925. augusztus 2., 8.

[91] Propper Sándor szociáldemokrata városatya hozzászólása. *Fővárosi Közlöny,* 1926. április 2., 668–669.

Múltunk 2020/1 | 145–175

TRÁDLER HENRIETTA

Cseléd a családban. A cseléd–gazda kapcsolat értelmezése Csinszka és Vonyica történetén keresztül*

„Komoran áll a Svábhegy alján a Márffy-villa ezen a szürke napon. Senki sem jár erre, a kis hegyi uccában. A park vasrácsos kapuja mögül hatalmas öreg komondor kémlel az uccára. Vén kertész nyitja ki a villa kapuját. A művész úr nincs itthon – mondja. Zárva vannak az ablakok a szomorú házban, melynek úrnőjét, Csinszkát néhány nappal ezelőtt eltemették. Később alacsony fekete nő jön ki a házból, a szakácsnő, aki húsz évig élt Csinszka mellett. Erdélyi lány, Csucsán került még a Boncza-családhoz és Csinszka tréfából román nevet adott neki. Vonyicának nevezte mindig, ami románul a Johanna egyik kicsinyítője. Ez a név ragadt Márk Annán, az erdélyi szakácsnőn, aki most könnyes szemmel beszél Csinszkáról és emlékeiről […]”[1]

Az Est előfizetői az alábbi idézetet olvasva értesülhettek a Csinszka halála utáni fejleményekről a Márffy házban, mindezt a cseléd tolmácsolásában. A cselédség történetével foglalkozó kutató egy ritka pillanatnak lehet tanúja. A homályban, gazdasszonya árnyékában élő cseléd előlép. Vonyica, Csinszka hűsé-

* Köszönettel tartozom Zeke Zsuzsannának, aki évekkel ezelőtt figyelmembe ajánlotta Vonyica történetét. Témavezetőmnek, Mátay Mónikának, aki az elmúlt években végig támogatott, és akinek tanácsai és a közös beszélgetések megerősítettek ezen eset és témám fontosságában, Vörös Boldizsárnak, aki tanácsokkal látott el szövegem írása során, K. Horváth Zsoltnak, akinek javaslatait beépítettem írásomba, Lászlófi Violának, akivel többször beszélgettünk a hatalom dinamikájáról, és Mikso Péternek, aki releváns kérdéseket tett fel szövegem kapcsán.

[1] *Az Est,* 1934. október 31.

ges cselédlánya, beszélővé, hősnővé válik. Vonyica és Csinszka története mesébe illő, különleges. Anna fiatalon, alig tizennégy éves korában kerül a Boncza családhoz. Követi gazdasszonyát az Adyval kötött házasságba is. A költő halála után a cseléd teherbe esik, de Csinszka nem taszítja el a cselédjét, magánál tartja. Vonyica megszüli gyermekét, Bogyót, akit eleinte Csinszkával hármasban, majd Csinszka új férjével, Márffy Ödönnel együtt nevelnek a költőnő 1934-ben bekövetkezett haláláig.

Miért érdekes ez a történet számunkra? Mit kezdhet vele a történész? Gyakran gondoljuk a cselédekről, hogy ridegen bántak velük az őket alkalmazó családok, alárendeltként, idegenként tekintettek rájuk, és hogy a cselédek nem rendelkeztek választási lehetőségekkel. Valóban így volt? Vagy csupán utólagos fikció a kegyetlen cselédsors? Kevés hazai példát ismerünk arról, hogy a cselédek hogyan élték meg szolgálatukat, annak minden nehézségével és szépségével együtt. Hogyan éreztek/érezhettek egy-egy nehéz, sorsfordító pillanatban? Milyen döntéseket hoztak meg szolgálatuk alatt?

Valójában kevéssé ismerjük közelről ezt a csaknem ötvenötezer főből álló budapesti foglalkozási csoportot.[2] A témában kutató történészek általában makroszintű adatokkal dolgoznak, a mikroszinten vizsgálódó kutató pedig akarva-akaratlanul is a deviancia mezsgyéjére téved. A cselédekről számtalan bűnügyi forrás maradt fenn, ami minden bizonnyal torzít a csoportról alkotott képen. Emellett szépirodalmi források tömkelege[3] is elérhető a cselédekről; ezekben általában a megesett, pórul járt, szerencsétlen cseléd imázsa lát napvilágot. Kevés egodokumentum vall a házicselédek csoportjáról. A naplók, visszaemlékezések általában csak az egyik fél szemszögéből mutatják be a történetet. Vonyica és Csinszka esete ezért is más, ezért is egyedi.

[2] Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* (Gyorsuló Idő) Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 24.

[3] Kosztolányi Dezső: *Édes Anna.* Kalligram Kiadó, Budapest, 2010; Babits Mihály: Budapesti történet. In: *Babits ifjúkori írásai. Értekezések, novellák.* Ságvári Endre Nyomdaipari Szakmunkásképző Intézet, Budapest, 1984. 103–137.; Arthur Schnizler: *Therese.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004; Hunyady Sándor: *Bakaruhában.* Kriterion, Bukarest, 1986; Kosáryné Réz Lola: *Filoména.* Garabonciás Könyvkiadó, Budapest, 1990.

„Azért is érdemes egy különleges esetről szóló forrást kiválasztani – mondja Carlo Ginzburg –, mert erről szólnak a leggazdagabb források."[4] A mikrotörténészek Edoardo Grendi terminusa után kivételesen normálisnak nevezik ezeket a különlegesen forrásgazdag eseteket. A marginális eset olyan rejtett, még nem ismert információkat tárhat fel, amelyek közelebb viszik a kutatót tárgya megismeréséhez. Vonyica esetét a kivételesen normális kategóriájába helyezem. A kivételesen normális kategóriája mellett mindenképp meg kell említenünk a történeti bizonytalanság problematikáját. Sok esetben csak sejtései lehetnek a történésznek az általa kutatott történeti eseményről, helyzetről. Natalie Zemon Davis kitűnő munkáját hozhatnánk példaként, a *Martin Guerre visszatérését*.[5] A munka sok kritikát kapott, de tagadhatatlan, hogy ebben a művében Davis mesterien játszik forrásaival: amit nem tud az adott szereplőről, azt kiegészíti egy azonos társadalmi csoportból származó fennmaradt forrással. Davis nem fikciót ír, hanem lehetőségeket vázol fel; munkája ettől olyan emberi.

Jelen tanulmányban Vonyica és Csinszka történetén és egodokumentumain keresztül kívánom megvizsgálni „családi életüket". A vizsgálat fókuszában alapvetően a két nő, Csinszka és Vonyica kapcsolata áll, amibe a cseléd kislánya, Bogyó beleszületik. A történészben felmerül a kérdés, hogy vajon mitől lehetett olyan különleges ez az eset? A 20. század második felében számos olyan történetet ismerünk, amelyekben az idős cseléd a munkaadó családnál marad, és a pótnagymama funkcióját tölti be; egyszóval a család részévé válik. A 20. század elején viszont nem számít bevett társadalmi gyakorlatnak, hogy a cseléd és gazdasszonya együtt nevelik fel a megesett cseléd gyermekét. (Megjegyezném, hogy ez később sem gyakori.) Úgy vélem, hogy a kulcs, legalábbis részben, Csinszka személyiségében rejlik.

[4] Idézi Szijártó István: *A történész mikroszkópja: a mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 53.

[5] Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Csinszka és Vonyica: két párhuzamos életút összekapcsolódása

Az irodalomtörténet mezsgyéjéről ismerhetjük Csinszkát, Ady fiatal özvegyét. Csinszka alakja mindig is kedvelt kutatási témának számított; az elmúlt években több kötet is megjelent a költőnőről.[6]

Történetünket kezdjük az elején! Ki is Csinszka? „Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese" – olvashatjuk Rockenbauer Zoltán könyvének címében.[7] Boncza Berta 1894. június 7-én született Csucsán. Csinszka visszaemlékezésében szüleiről a következőket olvashatjuk: „törökfalvi Török Berta és Désfalvi Boncza Miklós országgyűlési képviselő házastársak lettek. Esküvőjük tanúi: Heltai Ferenc, budapesti főpolgármester és Wekerle Sándor miniszterelnök. […] Ennek a formaságokban úri esküvőnek érdekessége és egyéni tragédiája az volt, hogy a 48 éves, férfiasságában és tehetségében figyelemreméltó Boncza Miklós, az alig 20 éves kis Török Bertában tulajdon édesnővérének, Boncza Bertának, Török Károly bánffyhunyadi főszolgabíró özvegyének leányát vette el."[8] Csinszka apja egyben anyjának a nagybátyja is volt, másodfokú rokonságban álltak egymással. Ez a tény önmagában is elég súlyos: Boncza Miklósnak saját nővére lett az anyósa, és mindehhez magas beosztású tanúk asszisztáltak, Budapest polgármestere és Wekerle miniszterelnök. Feltételezhetjük, hogy a fiatal lány nem erőszak révén ment hozzá a nála huszonnyolc évvel idősebb nagybátyjához, hanem szerelemből. Ennek a szerelemnek gyümölcse fogant. A boldogságot csakhamar tragédia árnyékolta be. A fiatal feleség a szülést kö-

[6] Lásd bővebben: Zeke Zsuzsanna: *Mert a csodának nincsen párja. Csinszka összegyűjtött versei.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018; Robotos Imre: *Az igazi Csinszka.* Ferenczy Könyvkiadó, Budapest, 1995; Rockenbauer Zoltán: *Csinszka, a halandó múzsa: Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese.* Noran Libro Kiadó, Budapest, 2017; Vastag Andrea: *Csinszka: a „Halálraszánt kivételes virág".* Két Hollós, Budapest, 2016. Nem célom ezen művek összefoglalása.

[7] Rockenbauer Zoltán: I. m.

[8] Ruffy Péter: *Vallomás a csodáról. Csinszka naplója.* Szépmíves Könyvek, Budapest, 2017. 1.

vetően gyermekágyi lázban elhunyt, így az apa egyedül maradt gyermekével, akit az anya haláláért hibáztatott. A kislánynak nem adatott meg a boldog gyermekkor. Csinszka a következőképp ír gyermekéveiről: „Helyette [az édesanya helyett] megmaradtam én, aki hosszú évek múlva tudtam csak emberformájúra alakulni. Senki sem örülhetett akkor nekem. Miattam halt meg az anyám, megokolt volt minden undor és bánat, amivel az Apám végignézhetett rajtam."[9] A kis Berta majdnem árvaházba került, mivel apja eltaszította magától; a gyermeket hibáztatta felesége halála miatt. A nagymama, aki egyben másod-unokanővére is volt, vette magához és nevelte fel a gyermeket; a kislány előbb a fővárosba, majd Svájcba került. (Mindeközben édesapja új családot alapított, akikkel együtt élt Budapesten. Csinszka féltestvéréről csak édesapja halálos ágyán szerez tudomást, illetve ekkor találkozott apjával még egyszer és utoljára.) Berta tizenhét éves korában vette fel a kapcsolatot az akkor már híres költővel, Ady Endrével. Heves levelezésbe kezdtek, a fiatal lány verseket küldött az akkor már nagybeteg költőnek, aki reflektált ezekre.[10] Szerelem alakult ki Berta és a tizenhét évvel idősebb költő között.

Gondoljunk csak bele Berta helyzetébe: az édesanyja meghalt, apja eldobta, és nagyanyja, aki egyben másod-unokanővére is volt, nevelte fel őt, majd Svájcba került nevelőintézetbe, ahol szintén magára volt utalva. Vágyott a törődésre, a figyelemre, amit egy korabeli híresség tőtől megkapott. Csinszka rebellis személyiség volt, imponálhatott neki a költő közeledése. 1912-ben Ady végleg szakított Lédával, és 1914-ben megkérte a fiatal Berta kezét. A lány apja megtagadta az engedélyt a házassághoz. Majd 1915-ben megköttetett a frigy. A háború nagyon megviselte az amúgy is beteg költőt, és sokat rontott mind mentális, mind fizikai állapotán.[11] Itt kapcsolódik be a történetünkbe a hűséges cselédlány, Vonyica.

[9] Uo. 3.

[10] Lásd bővebben: Zeke Zsuzsanna: I. m. 95–122.

[11] Király István: Ady és Csinszka. Egy szerelem és egy házasság története. *Kortárs,* 1980/1. 101–128.

Ki is Vonyica? Hogyan lett az erdélyi kis cselédből egy sokat emlegetett irodalmi kútfő? Anna/Johanna története 1902. május 26-án kezdődik Csucsán, egy földműves családban. Édesapja Márk György földműves, édesanyja Tóth Mária. Szülei a görögkatolikus hitben keresztelték meg. Külsejét tizenkét-tizenhárom éves korában kiváltott cselédkönyve alapján rekonstruálhatjuk. A leírás szerint a kislány alacsony, barna hajú, fekete szemű. Fiatalon, szobalányként kerül a Boncza családhoz a csucsai kastélyba.[12] A falusi gyereklányok elszegődése házi cselédnek gyakori jelenségnek számított.[13] A tömeges, cselédként való munkába állás jelentős társadalmi változások közepette, a tradicionális társadalmi kapcsolatok átalakulása idején zajlott. A változások egyik lényeges eleme, hogy a falusi közegben jellemző családfelfogás, a család mint zárt, önellátó gazdasági egység felbomlott, a létfenntartást már csak külső anyagi eszközök bevonásával lehetett megoldani, ezért a fiatal lányokat házi szolgálatra szegődtették.[14]

Amikor Anna a Boncza családhoz került, még nem tudhatta, milyen életút vár rá. A család a Johanna kicsinyítőképzős alakját, az Onyicát – viccből vagy a kiejtés miatt – Vonyicára alakította át, így szólították a fiatal szolgálót.[15] Csinszka és Vonyica kapcsolata Berta Adyval kötött házassága során fonódik össze egy életre. Ugyanis Csinszka nagyon megszerette Vonyicát, olyannyira, hogy Adyval kötött házasságába is vitte a nála nyolc évvel fiatalabb cselédet. „Tizenkét éves koromban kerültem a Boncza-kastélyba, ahol apám a kertben dolgozott. Miután Ady Endre apósa, Boncza Miklós meghalt, a fiatalok beköltöztek a pesti szállodából, ahol közben laktak, a Veres Pálné utcába. Amikor Csinszka hazament Csucsára a bútorokért, engem is

[12] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Muth Mihályné személyes dokumentumai. Csucsa 1918. október 25. – Bp. 1995. december 19. – 12 db. 57. f. + mell (4f) jelzet. V.5544/6.

[13] Lásd bővebben Deáky Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 224.

[14] Gyáni Gábor: „Menek Pestre cselédnek”. *Valóság,* 1979/11. 67–76., 72–73.; Gyáni Gábor: Házicselédek. *História,* 1981/2. 13.

[15] *Az Est,* 1934. október 31. 3.

magával hozott, s én jöttem az asszonyommal, hogy segítségére legyek a háztartásban s így lettem szinte a barátnője, sőt testvére”[16] – olvashatjuk Vonyica emlékeit. Boncza Berta és Ady Endre 1917-ben, az öreg Boncza halálát követően kapták meg a IV. (ma V.) kerületi, Veres Pálné utca 4.-ben található lakást, ahol 1919. december 31-ig éltek. Ady a mindennapokban nehéz természetű ember volt, a helyzetet súlyosbította szifilisze és alkoholizmusa. Csinszkának nem lehetett könnyű dolga. Leveleiben sokat panaszkodott a férje viselkedésére – gyakran a cselédlány is a jelenetek szem- és fültanúja volt. Csinszka és Vonyica együtt ápolták a nagybeteg költőt. A lány mint mindenes cseléd vitte a háztartást, és ellátta a szükséges napi teendőket. Nem kellett mindennap főznie, mert Adyék egy közeli vendéglőbe jártak ebédelni.

Vonyicának eleinte új és idegen volt a főváros, ami a vidéki Csucsa után tele volt egzotikummal és izgalommal, így egyik napról a másikra teljesen új, az általa megszokottól eltérő miliőben találta magát. Csinszka, a világot járt fiatalasszony, próbálta segíteni szeretett cselédlányát a beilleszkedésben, és megmutatta neki a főváros izgalmas oldalát. „Nekem azonban új dolog volt Pest” – fogalmazott később Vonyica. „Csinszka igyekezett mindent megmutatni. Elvitt moziba, a Párizsi Áruházba, a földalattival elmentünk az Állatkertbe, ott felültünk az elefántra is.”[17] De Csinszka nem csak cirkuszba vitte Vonyicát, különböző kulturális programokon is részt vettek együtt; „amikor moziba, koncertre vagy színházba mentek, magukkal vittek. Most is eszembe jut a Vígszínházban (?) látott Piros Bugyelláris, a Süt a nap című darab a Nemzeti Színházban. Hallottam énekelni Saljapint.”[18]

Amikor Csinszka és Vonyica 1919-ben, Ady halálát követően egyedül maradt a Veres Pálné utcai lakásban, az özvegy nem küldte el a cselédlányt, aki a trianoni békeszerződés következtében román állampolgár lett. Valószínűleg segítette abban, hogy

[16] Vonyica emlékeiből. In: Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endréről.* V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 329.

[17] *Magyar Nemzet,* 1974. október 24.

[18] Vonyica emlékeiből. I. m. 330.

a magyar hatóságok a cselédlányt honosítsák,[19] ahogy Vonyica is hűségesen kitartott asszonya mellett minden nehézség közepette. Talán a szoros érzelmi köteléknek köszönhetően maradtak együtt Csinszka haláláig? Csak feltételezés, de annyi bizonyos, hogy mindenben segítették egymást. Vonyica jóval több volt, mint egy átlagos cseléd, asszonya bizalmasává vált az évek alatt.

Ady halálát követően Babits Mihály kezdett el udvarolni Csinszkának. A szerelem ugyan plátói maradt, sokat leveleztek egymással, viszont mélyebb kapcsolat nem alakult ki közöttük.[20] Csinszka egyik Babitsnak írt levelében a következő sorokat jegyezte fel: „Utána elvittem Vonyicát egy nagyot járni Budára. – 9 volt, mire hazajöttünk. Kedves, naiv, derék kis állat. Egyszerű ösi melegek, hálák és dühök vannak benne…"[21]

Ady halálát követően nem csupán a ház úrnőjének életében következett be változás, hamarosan Vonyica helyzete is megváltozott. Jó sora volt, de mégis csak szolgált, nem volt a maga „ura". Annak ellenére, hogy kitűnő viszonyt ápolt úrnőjével, sorstársaihoz hasonlóan a lelke mélyén biztosan saját háztartásra, önálló életre vágyott. A korban egy fiatal nő számára a házasság intézménye biztosította a presztízst és az anyagi biztonságot. A metropolisszá vált Budapesten nem volt könnyű párra lelni, főképp nem a cselédlányoknak, akiknek magánélete és munkája nem különült el egymástól. Csupán a vasárnap délutánjuk volt szabad, ekkor ismerkedhettek meg férfiakkal a pályaudvarok környékén, cselédkorzókon, a Városligetben.[22]

Nem tudjuk, Vonyica hol és kivel ismerkedhetett meg Budapesten, és azt sem tudhatjuk, pontosan mit érzett, amikor egyértelművé vált számára, hogy szerelmi viszonyának következménye, hogy gyermeket vár. Talán kétségbeesett, amikor tisztába jött a helyzetével. Arról sincs információnk, hogy beszámolt-e Csinszkának az állapotáról, vagy várakozott, hogy

[19] PIM V.5544/1. Muth Mihályné Márk Anna hagyatéka 1535/1922.

[20] Rockenbauer Zoltán: I. m. 62.; Nemeskéri Erika: *Kedves Csinszka – Drága Mis! – Babits és Csinszka levelezése.* Pesti Szalon Kiadó, Budapest, 1994.

[21] 2498. Ady Endréné Boncza Berta – Babitsnak. Sipos Lajos (szerk.): *Babits Mihály levelezése 1918–1919.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 321.

[22] Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* I. m. 104–105.

időt nyerjen. Elképzelhető, hogy biztos volt a szoros, már-már baráti kapcsolatban, amely a gazdasszonyához fűzte, és tudta, hogy segítséget kap. Akárhogy is volt, valószínűleg számba vette a lehetséges megoldásokat. A megesett cselédek többnyire három lehetőség közül választhattak. Elhajthatták a magzatot, de dönthettek úgy is, hogy megszülik a gyermeket, majd intézetbe/dajkaságba adják. Végül fel is hagyhattak a szolgálattal, hogy saját maguk gondoskodjanak gyermekükről.

Vonyicának nem volt könnyű dolga. Viszont a fiatal édesanyának óriási szerencséje volt gazdasszonyával. Csinszka ugyanis nem küldte el a háztól a megesett cselédlányt, hanem maga mellett tartotta, és együtt nevelték az újszülöttet. A kislány, Márk Panni, alias Bogyó 1920-ban született. Csinszka Babits Mihálynak írt arról, hogy a kislány koraszülött, emiatt nagyon aggódott érte. Bogyó teljesen egészséges lett. Vonyica ekkor már jóval több volt, mint egy átlagos cseléd.

Felmerül a kérdés, vajon miért tartotta – a bevett társadalmi gyakorlattal ellentétben – Csinszka szolgálatban Vonyicát azután is, hogy gyermeket szült? Csinszka személyiségét tekintve nem volt átlagos gazdasszony. Családi viszonyaiból, gyermekkorából számos traumát hordozhatott a lelkében. Lehetséges, hogy megsajnálta Vonyicát, amikor megtudta, hogy állapotos, de az is lehet, hogy nem akarta elszakítani anyát és lányát egymástól, úgy, ahogy annak idején vele és édesanyjával tette a sors. Ezek csak feltételezések, az viszont tény, hogy az újszülött és a cseléd az ekkor még mindig fiatal özveggyel maradt. A másik tényező Csinszka és Ady korántsem felhőtlen házassága.[23] A költő erős alkoholista volt a halálát megelőző években, betegsége is úrrá lett rajta.[24] Több visszaemlékezésben olvashatunk erről, maga Vonyica, ugyan nagyon diszkréten, de maga is utal Ady alkoholproblémáira: „tudott kedveskedni neki [Csinszkának], jól megvoltak, de a bor miatt idegesség és összetűzés is volt köztük. Csinszka próbálta visszatartani Adyt a dohányzásban és az ivásban, de hiába."[25] A Petőfi Irodalmi Múzeum őrizetében található

[23] Lásd bővebben Király István: I. m.
[24] Lásd bővebben Robotos Imre: I. m.
[25] Vonyica emlékeiből. I. m. 331.

hangfelvételen is szóba kerül a költő alkoholproblémája. Vonyica a hetvenes években készült hangfelvételen elmesél egy történetet, amikor is Csinszka moziba ment, ő pedig egyedül maradt Adyval, ahogy a családban nevezték, Bandival.

„[…] azt mondja nekem (Bandi), hogy hozz bort: Hát mondom minek? Délben volt bor, vacsorán volt bor, hát minek annyi bor? Nem voltam vele goromba, hát egyszer csak azt mondja hát megmutatom neked hogy lesz borunk […] [Ady szerzett bort a házmestertől, leszólt neki telefonon, és az 10 percen belül hozott bort] mondja Vonyica »hozok egy poharat«. Hát mondja nem kell pohár, pohár az én szám, ameddig a Csinszka moziban volt elszopogatta azt a liter bort tisztán, tisztán, tessék elképzelni, hát persze aztán megártott neki. Hát mondom szent Isten, hazajön a Csinszka, mit fog szólni? Hát én behúztam így a hálószobába a fotellal együtt. Hazajön a Csinszka és azt mondja, hát mi van?… Hát behúztam a hálószobába, gondoltam, ha megjön a háziasszony ne lássa őt a fotelben, ilyen állapotban. Levetkőztettük a Csinszkával és beemeltük az ágyba. Másnap reggel hát bemegyek, hogy pénzt kérjek újságra, hozzak valamit a reggelire, hát bemegyek a hálószobába, ott térdelt a Csinszka ágya előtt hálóingbe, hát bocsánatot kért biztosan, láttam hogy ott térdelt, hát én visszahúzódtam, és később mentem be. Nem az hogy Csinszka, nem veszekedett vele, hát miért csinált volna ilyet, hát egész éjjel aludt. Hát ő reggel bement, hogy bocsánatot kérjen. Úgy térdelt, mint egy gyerek… Csinszka intett nekem, hogy hát érzékeli a bűneit. […] őket én nem hallottam, hogy veszekedtek, soha, aki azt állítja, az nagyon-nagyon téved."[26] Az idézett interjúból is láthatjuk, hogy Vonyica tapintatból, szeretetből, kegyeletből nem akar beszélni az Ady házaspár problémáiról. Ady alkoholproblémáit mégis, ugyan humoros kontextusban, de megemlíti. Az interjú elején azt állítja, hogy Ady nem ivott sokat, végül a riporter megjegyzésére, miszerint a költő mégiscsak szerette az italt, elmesélte a fenti történetet. Ebből arra következtethetünk, hogy Ady súlyos alkoholproblémái házasságában is állandó konfliktusforrást jelentettek.

[26] PIM Vonyicával készített interjú K2989.

Több visszaemlékezés beszél Ady és Csinszka hol jó, hol rossz házasságáról. Benedek István pszichológus például annyit jegyez meg, hogy „két ilyen egzaltált, »solitaire« egyéniségnek a házassága csak viharos lehet".[27] Adynak az utolsó években a háború miatt rosszak voltak az idegei, feltehetőleg ezért is ivott többet (nemcsak a betegsége miatt, hanem a sorozástól is rettegett). De megemlíthetjük Sándor István emlékezéseit is Adyról: „Az utolsó időben már nem bírta az alkoholt, egy pohár sörtől is berúgott. Csinszka Pesten is erős ellenőrzés alatt tartotta, de Ady megvesztegette Vonyicát, hogy a közeli Kis Piszkosból dugva vigyen föl egy-egy pohár sört vagy üveg bort, amit szobájában a függöny mögé dugott. Csinszka persze rögtön észrevette, hogy ivott, mert felélénkült, majd elernyedt."[28]

A sajtóban megjelent visszaemlékezés Ady egyik legjobb barátjának tollából látott napvilágot. *Héja-nász az avaron* című írása arról szól, hogy Csinszka felhívja telefonon az író Nagy Endrét, hogy siessen, segítsen neki, ugyanis „Bandira rájött". „Csinszka az első szobában fogadott sirva. Könnyű rózsaszínű pongyolában volt, de pongyolán olyan sallangok is röpködtek, amelyeket nem a szabónői fantázia, hanem a dulakodás véletlenje hasított rajta [...]. Ha nem mutatta volna, akkor is láthattam volna, hogy mi az, ami rájött. Néhány pirulásüveg üresen hevert a földön. Csinszka a karján és a vállán több sebből vérzett, a szeme alatt is volt egy jókora kék folt. Azt se szép szóra szokás osztogatni. A francia ezt úgy hívja hogy „œuf poché": Ez a szegény kislány, aki egyenest a svájci nevelőintézetből lépett a házasságba, ugyancsak gyorsan megismerkedett az élettel"[29] – olvashatjuk a visszaemlékezésben. Nem tudjuk bizonyítani, hogy az idézett helyzet valóban így történt-e meg, de az tisztán látszik, hogy Ady nem volt könnyű természetű férfi. Szerencsére Csinszkának akadt egy segítője, Vonyica, aki hűségesen ápolta Adyt, és feltételezhetjük, hogy kezelte a költő szélsőséges viselke-

[27] Kovalovszky Miklós: I. m. 78.

[28] Dr. Sándor István: Néhány apróság Adyról... In: Kovalovszky Miklós: I. m. 779–780.

[29] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Révész Mihály újságkivágatgyűjteményéből VI. 721. f./2.

dését, ezzel segítve, esetleg lelkileg támogatva a fiatal feleséget. Csinszka Vonyicában segítőtársra lelt. Nagyon szoros érzelmi kapcsolat, kölcsönös támogatás, szolidaritás alakulhatott ki a gazda és a cseléd között. Feltételezhetjük, hogy Csinszka gyermekkori traumái, rossz kötődési mintái felnőtt életében is tovább kísérték. Az egykori szülői hiány miatt, és a korkülönbségből fakadóan is, a fiatal Csinszka teljesen aláveti magát a költőnek, kvázi szülő-gyermek kapcsolatról beszélhetünk. A fiatal feleség életében kulcsfontosságú szerepet tölthetett be a cselédlány, aki mindenről tudott, ami a négy fal között történt, sőt cinkosa volt gazdasszonyának.

Csinszka barátnőként, testvérként is viszonyulhatott a cselédjéhez, aki nyolc évvel volt fiatalabb nála. Tény, hogy a két nő között erős kötődés alakult ki. Vonyica nem hagyta magára Csinszkát, a költőfeleség is kitartott cselédje mellett. A történész számára kapcsolatuk a tradicionális gazda–cseléd viszonyt idézi. A 18. század végén a cselédség intézménye Európa-szerte átalakul: megjelennek az első törvények, szerződés szabályozza a munkaadó és a munkavállaló közötti kapcsolatot; s így elvész a családias, személyes kapcsolat a gazda és a cseléd között. A gazdák jelentős része a 19–20. században már nem érez felelősséget cselédjeiért.[30] Talán ennek is köszönhető, hogy a 19–20. században a megesett cselédlány képe visszatérő toposzként jelenik meg az irodalomban, sajtóban. A megesett cselédet a társadalom megbélyegzi. A 19. század végére a cseléd–munkaadó viszonyra Magyarországon is az elszemélytelenedés jellemző.

Láthatólag voltak azonban kivételek. Csinszka is felelősséget érzett Vonyicáért. Csinszka eltemette az édesapját, nagyanyját és a férjét. A csucsai otthonból már csak Vonyica maradt meg számára. Feltételezhetjük, hogy nem akarta elveszíteni utolsó „földijét". Vonyica a következőképp emlékszik vissza erre az időszakra: „Amikor Csinszka hazament Csucsára a bútorokért, engem is magával hozott, s én jöttem az asszonyommal, hogy segítségére legyek a háztartásban, s így lettem később szinte

[30] Lásd bővebben Carolyn Steedman: *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

barátnője, testvére. A családban éltem, nem cselédként bántak velem. Nem engedték, hogy a konyhában étkezzek, hanem velük ültem az ebédlőasztalnál."[31] Vagyis a cseléd a család részévé vált. Sok közös emlékük volt Csinszkával. Együtt tanulták meg a háztartási teendőket, főzést. A második férj, Márffy Ödön így emlékszik, feltehetőleg elbeszélések alapján: „Csucsáról a kis Vonyicát hozták föl magukkal, aki addig Csucsán inkább csak libapásztorkodott, meg a csirkékre ügyelt, s a konyha körül segített, mosogatott. Most már rá hárultak a háztartási teendők, amelyekhez Csinszka nem értett különösebbem, hiszen addig nagyanyja és nagynénje végzett mindent. Vonyica sem tudott főzni, s most egyszerre rájuk szakadt az önállóság terhe, gondja. Valósággal kísérletezve tanultak bele lassanként a dologba, sok bajjal és nehézséggel. Egyszer például sült malacot készítettek a meghívott vendégeknek, de nem tudták, hogy azt locsolni is kell sütés közben. Olyan szárazra égett, hogy nem lehetett megenni. A vendéglőből kellett vacsorát hozatni. Csinszka később sem volt szenvedélyes háziasszony, nem nagyon kedvelte ezt a munkát, de megtanulta, s mivel kellett, csinálta becsülettel."[32] Vonyica megbecsülése, a jó bánásmód mind vele, mind pedig kislányával szemben a Márffy-féle házasságban is megmaradt. A festő és a költőnő 1920-ban házasodtak össze. A kortársak közül Kosztolányiné visszaemlékezéseiben gúnyosan jegyzi meg Csinszkáról a következőket: „csak nála szellemileg alacsonyabb nőkkel tudott jóban lenni, de ezekkel kedvesen és szeretetre méltóan viselkedett".[33]

Ne felejtsük el, a cseléd és gazdája által közösen átélt emlékek mellett még egy fontos momentuma a történetnek, hogy Csinszkának nem született gyermeke egyik férjétől sem. Így a háztartásában élő Bogyó lehetőséget jelentett számára az anyaszerep megélésére. „Asszonya a kis Bogyót éppen úgy öltöztette, taníttatta, mintha a sajátja lett volna."[34] 1934-ben még a sajtó

[31] Vonyica emlékeiből. I. m.

[32] Márffy Ödön: Csapongás Ady emléke körül. In: Kovalovszky Miklós: I. m. 695.

[33] Kosztolányiné Harmos Ilonát idézi Rockenbauer Zoltán: I. m. 206.

[34] Uo. 209.

is kiemeli a „pótszülőséget" Csinszka és Vonyica jó kapcsolata kapcsán: „román leányka, akit nem tudtak elszakítani úrnőjétől a történelem forgószelei sem. Forradalom sem, kommün sem. A kommün éppen csak annyi felszabadulást hozott számára, hogy szabadjára engedte kissé az erkölcseit. Bogyó tehát a kommün gyermeke s valami őrmesteré, aki civilben békés gazdaember Hevesen. Bogyó azonban hézagpótló jelenségként érkezett a Márffy családba, ahonnan kimaradt a gyermekáldás. Ilyenformán két anyát és egy apát adott neki végzete, mert a másik apa, az igazi, nem sokat hederített rá. Katonaember csak nem tarthatja számon, hogy melyik városban kinél milyen szaporulatot idézett elő. Bogyó mégis jól járt, mert így rendes háztájhoz került, szép tisztaságban felnevelték, rendesen iskoláztatják, jelenleg éppen a harmadik polgáriba jár."[35] Ebben a pótszülői szerepben Csinszka társra lelt második férjében, aki nevelőapjaként gondoskodott a kislányról, és érte anyagi áldozatot is vállalt. Márffy műterme és lakása szűkössé vált négy ember számára. Csinszka ezért eladta a Veres Pálné utcai lakást, és újdonsült férjével megvásárolták Móricz Zsigmondtól a későbbi XII. kerületben található Szamóca utca 12. szám alatti villát. Ekkor a házaspár korántsem mondható jómódúnak, mégsem küldik el Vonyicát és a kislányát.[36] Sőt „olyan szobájuk volt a Márffy-villában, hogy akármelyik hunyadi kisasszony megirigyelhette volna. Berta nagymama gyönyörű öreg szőttesével leterített ágyak, beépített szekrény.[37] Vonyica külön szobát kapott gyermekével együtt, egy saját intim teret. Ez egyáltalán nem jellemző a korszakban, sőt a cselédeknek még szobájuk sincs; gyakran a konyhában egy összecsukható ágyon kénytelenek álomra hajtani a fejüket.

Úgy gondolom, a fentiekből is látszik, hogy Vonyicára és Bogyóra nem cselédként, illetve annak törvénytelen gyerekeként tekintettek Csinszkáék. A feltételezést alátámasztják az egodokumentumok. A házaspár ugyanis akár külföldön, akár belföldön töltötte az idejét, mindig gondolt Vonyicára és

[35] *Ellenzék,* 1934. október. 195.
[36] Rockenbauer Zoltán: I. m. 124.
[37] Török Károlynét idézi: Rockenbauer Zoltán: I. m. 209.

Bogyóra. Márffy és Csinszka 1931 tavaszán Olaszországban és Franciaországban tartózkodott hosszabb ideig, ahol a festő a képeit árulta. Csinszka gyakorta írt Vonyicának, soraiból gyakran érződik a honvágy. A leveleket olvasva az a benyomásunk támad, mintha két barátnő meghitt levelezését olvasnánk. 1931. március 20-án írott levelében Csinszka részletesen lejegyzi lakhelyüket, és férjével való kapcsolatáról is beszámol. „Dödi egy angyal és tegnap elhozott ide Bordeghesába ami esőbe is gyönyörű – van egy aranyos központi fűtéses szobánk a tengerre – előttünk remek sétány és egy kert ami tele van virággal. Akkora pálmafák vannak itt hogy két ember bírja átfogni a törzsüket s a klozett ablakból akkora citrom és narancsfákat látok rakva ami citromnak és narancsnak amennyi jó szerivel egy év alatt sem terem meg. Egy a baj, hogy mióta itt vagyunk szakad az eső és olyan hideg van majdnem mint otthon."[38] Csinszka a levelet „Kedves Vonyica és Bogyó"-nak címzi, aláírásként pedig a beceneveiket használja: „Dödi és Csinszkusz". A becenevek gyakori használata és a megszólítás közeli, intim kapcsolatra utal. Berta megadja pontos elérhetőségét is. A honvágy mellett a hűséges cseléd és a kislány hiányát is minden egyes alkalommal kifejezi a költőnő, sőt némelyik levélben még a cseléd főztjét is hiányolja. „Sokat gondolunk rátok, vigyázzatok magatokra és a házra. Itt az utcán az ablakokba szárítják a gatyákat. Úgy lóg a sok piszkos fehérnemű mint a zászló, de a kertek gyönyörűek. Szegfű és pálma terem itt nagy földeken- szabadon. A koszt is jó és szeretem, de te jobban főzöl!"[39] Csinszka 1931. április 17-én írott levelében a megszólítás „Kedves Gyerekek", ezzel is kifejezve a „család" egységét, amelyben Vonyica alárendelt, gyermeki szereppel rendelkezett – váltakoznak a kapcsolaton belül a szerepek. A feleség kifejezi aggódását az otthon maradottak iránt. „Én nagyon vágylak már látni titeket. Szép szép ez itten de az embernek mégis csak egy otthona van s ha eszembe jutsz Te meg a Bogyó mindig azt érzem, hogy valamim hiányzik."[40] A meghitt levélből egyértelműen kitűnik, Csinszkának az otthon

[38] PIM V.5544/1. Csinszka levele Vonyicához 1931. március 20.
[39] Uo.
[40] PIM V.5544/1. Csinszka levele Vonyicához 1931. április 17.

melege, a „család" hiányzik, amit számára Vonyica és Bogyó jelentenek. Megfigyelhető az is, hogy Csinszka mindig kettejük nevében beszél, Dödi (Ödön) és Csinszkus vagy Csinszku aláírást használ, vagyis a becézett formáját nevének, illetve becenevének, amely szintén a szoros kapcsolatot fejezi ki. A megmaradt képeslapok is a szeretetteljes kapcsolat tényét erősítik meg. Többek között egy 1933. február 16-án írt képeslapon található levél. A „Drága gyerekek" megszólítás mellett Csinszka beszámol mindennapjairól, és óva inti Vonyicáékat: „Fiam egyetek rendesen és vigyázzatok magatokra…" (ebben is alárendeltségi viszony, szülő–gyerek kapcsolat érződik, de a Gyerekek polgári körökben általános megszólításként is értelmezhető, éppúgy, mint a „fiam" megszólítás). A levelek megszólításából is láthatjuk a kapcsolat folyamatosan változó dinamikáját: Vonyica egyszer gyermeki szerepben van lányával együtt, máskor pedig egyenrangú partnerként van megszólítva. A szerep attól függ, milyen céllal íródott az adott levél. A megszólítás változásai a szerepek összetettségét és felcserélését jelzik; egyszer mint egyenrangú partner, barátnő, másszor a féltő, óvó anya szerepébe bújik a költőnő. Sőt Csinszka távolmaradásuk során külön kéri Vonyicát, hogy mindent intézzen úgy, mintha ők is otthon lennének, például húsvét ünnepén. „Kedves Bogyókám, […] Legyetek jók és gondoljatok reánk- én húsvétra már nem nagyon tudok hazamenni de 10-körül biztosan hazautazom. Kérem anyukádat rendezze úgy az ünnepeket mintha veletek lennénk. Kenjen bárányt és főzzön jó ebédet […] az én szobámban van valami szép kis dolgod, vettem 3 zoknit és 3 kis trikót meg bugyikat a Bécsi uccába ahol fehér neműket szoktam venni neked. Ha hazamegyek kapsz majd tőlem is valami szépet."[41] Csinszka a megszólítás és a levél alapján szinte saját gyermekeként kezeli a kislányt, akinek megveszi a szükséges fehérneműkön kívül az ajándéktárgyakat is, hogy örömet okozzon neki. A képeslapokon érdekes a címzett megnevezése. Csinszka őnagyságának, míg Márffy kisasszonynak nevezi Vonyicát. Az őnagysága a családon belüli viccelődést fejezi ki. A levezésből kiderül, hogy Dödi is ír levelet Vonyicáéknak;

[41] PIM V.5544/1. Csinszka képeslapja Bogyóhoz.

sajnos a válaszleveket nem ismerjük, így csak egykori létezésükről tudunk. Bogyó minden bizonnyal egyedül is írt Dödinek és Csinszkának, ami szintén az elmélyült, szülő–gyermek jellegű kapcsolatra utal.

A meghitt „családi kapcsolat" Márffy festészetében is erőteljesen megjelenik. A művészettörténet Márffy ezen időszakát Csinszka-időszaknak keresztelte el, amely a költőnő 1934-ben bekövetkezett haláláig tartott. A festő művészetének alakulásában meghatározó szerepet játszott Csinszka, a feleség által kialakított polgári idill. A Csinszka-sorozat szerelmi vallomás – hasonlóan, mint Adynál, csak más művészeti ágban. Nemcsak Csinszkát jeleníti meg Márffy, hanem a körülöttük lévőket is, a „családot", akikbe beletartozik Vonyica és kislánya, Bogyó is. A szolgálószemélyzet a magánmitológia részét képezi. A „családi nyugalom" megteremtésével a Szamóca utcában a festő művészete közérthetőbbé, polgáribbá, lágyabbá vált.[42]

A szülő-gyermek kapcsolat a fotókon is megjelenik. Rockenbauer szerint Csinszka édesanyaként bánt Bogyóval, Márffy Ödön pedig ehhez felvehette az édesapa szerepét. Márffy, Csinszka és Bogyó több képen szerepelnek együtt; kvázi családi képekként foghatóak fel ezek a fotók, mivel Vonyica ezeken a képeken nem jelenik meg, így a festő a kislány apjaként, felesége anyjaként jeleníti meg magát. Továbbá Márffy több képet is festett Vonyicáról és Bogyóról. A festő kerti jeleneteket ábrázoló festményein jelennek meg leginkább: például Bogyó leckét ír, állatokkal játszik.[43] A fotók és festmények révén a családi mindennapokba nyerhetünk bepillantást. A különös családi idillnek Csinszka váratlanul bekövetkezett halála vetett véget 1934-ben. Csinszka feltehetőleg agyvérzést kapott, kórházba szállították, de már nem tudták megmenteni az életét.

A kíváncsi olvasóközönség igényeit kielégítve Csinszka halálakor a sajtó a cselédről is cikkezett. *Az Est* hosszú riportot kö-

[42] Rockenbauer Zoltán: Márffy és Csinszka. Márffy Ödön festészete a két világháború között. Vaszary Villa, Balatonfüred, 2010. november 20. – 2011. április 24. Balatonfüred Nonprofit Zrt., Balatonfüred, 2010. 15–16.

[43] Rockenbauer Zoltán: *Csinszka a halandó múzsa.* I. m. 210. A festmények a székesfehérvári Deák-gyűjteményben találhatóak.

zölt Vonyicával, amelyben a cseléd részletekbe menően elmeséli történetét. „Éppen húsz éve kerültem a szegény nagyságos asszonyhoz – mondja. – Tizenkét éves voltam. Apám kertész volt, gyakran dolgozott a Boncza nagyságos urék kertjében. Engem odavettek konyhalánynak. 1915-ben jött oda először az Ady úr… Sohasem tudom elfelejteni a nagyságos asszonyt. Olyan jó volt hozzám! Nagyon szeretett."[44] Vonyica 1974-es nyilatkozata szerint közös vendéglőt akartak nyitni Csinszkával, amelynek a neve Vendéglő Csinszkához lett volna.[45] Csinszka halálakor számtalan pletyka keringett öngyilkosságról, zavaros szerelmi históriáról. Feltételezhetjük, hogy Vonyica ezt szerette volna elhessegetni. Csinszka halálát követően, 1934 után Vonyica Márffy Ödönnél szolgált, majd Spitzer Elemérhez szegődött el házvezetőnőnek a VI. kerületi Vilmos Császár út 19/d-be, ahol 1944-ig dolgozott. Addig tartózkodott Budapesten, amíg nőül nem ment a romániai Muth Mihályhoz 1947. november 6-án.[46] A férj 1977-ben bekövetkezett halálakor tért vissza Budapestre Bogyóhoz, aki ekkor már dr. Csintalan Róbert felesége.

Csinszkával való kapcsolata megpecsételte Vonyica sorsát. Vonyica számos visszaemlékezés szereplőjévé válik, irodalomtörténeti alakká lesz. Mi több, az irodalmi élet egyes szereplőivel, többek között Dénes Zsófiával is jó kapcsolatot ápol. Gyakran leveleznek Dénes és saját egészségügyi állapotáról. Mindemellett Vonyica az egyetlen a hetvenes, nyolcvanas, sőt a kilencvenes évek elején, aki még ismerte Adyt és Csinszkát. Ebből kifolyólag több interjút készítenek vele, melyek fő témája Ady és Csinszka. Újságcikkeket olvashatunk Vonyicával. A *Magyar Nemzet* 1974. október 24-ei számában a *Húsz év Csinszkával* című írás is Vonyica visszaemlékezését mutatja be. Márk Anna hatvanegy évvel Csinszka halála után hunyt el, 1995. december 19-én, kilencvenhárom éves korában. Haláláról cikkeztek a lapok.[47]

[44] *Az Est,* 1934. október 31. 3. Ez idáig nem találtam más jellegű forrást, amelyben a cseléd beszélne vagy írna.

[45] *Magyar Nemzet,* 1974. október 24.

[46] Muth Mihály 1889. december 27-én született, lakhelye Craidolt község, Satu Mure. Itt is hunyt el 1973. január 5-én. PIM V.5544. Muth Mihályné Márk Anna hagyatéka, halotti bizonyítvány 3966/1993.

[47] *Magyar Nemzet,* 1995. december 30.

Csinszka Ady özvegyeként, Vonyica pedig Csinszka cselédlányaként írta be magát a magyar irodalomtörténetbe, és mind a ketten irodalomtörténeti kútfővé váltak.

Cseléd a családban?

Csinszka és Vonyica esete különleges, mind ez idáig nem találtam hozzájuk hasonló cseléd–gazda párost. A család értelmezése esetükben kitágul. Csinszka számára a család, fent vázolt viszonyai következtében, nem a tradicionális értelemben létezett. A költőnő Vonyicát és Bogyót is beemelte családjába, így egy sajátságos mozaikcsalád jött létre. Hangsúlyozom, korszakunkban kivételes esetről beszélhetünk. A 19–20. században ez a fajta viszony egyáltalán nem jellemző; feltételezhetjük, hogy gazda és cseléd között a kapcsolat Magyarországon is a szerződés megjelenésével személytelenedik el. Ezt a folyamatot támasztja alá a cseléd terminológiai jelentésének változása. A fogalom jelentése a 20. században már nem egyértelmű, ráadásul előrehaladva az időben változik az értelmezés.

A hazai és a nemzetközi cselédkutatások mind szótárakra támaszkodnak az értelmezés során, így tesz Gyáni Gábor is a cseléd kifejezés értelmezésekor. Gyáni könyvében a *Történeti etimológiai szótár* vonatkozó szócikkére támaszkodik:[48] „Jelentés szempontjából a család és a cseléd a 16. században még nem különült el egymástól, de a 19. században, a család felújítása nyomán az alaki kettősséghez jelentésmegoszlás is társult: a család elsősorban 'família', a cseléd pedig 'szolga', 'szolgáló' jelentésben állandósult."[49] Faragó Tamás *Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt* című tanulmányában részletesen elemzi a cseléd kifejezés jelentésváltozásait.[50] A történeti demográfus Faragó a cseléd-

[48] Gyáni alapján így tettem én is.

[49] Idézi Gyáni Gábor: *Család, háztartás...* I. m. 11.

[50] Lásd a teljes cikket: Faragó Tamás: A szolga és cseléd népesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. In: *KSH Történeti Demográfia Évkönyve.* KSH NKI, Budapest, 2004. 23–47.

ségre mint népességcsoportra tekint. Véleménye szerint, amely hasonló Gyániéhoz, a cseléd szó egyenértékű a család kifejezéssel, amelynek négyféle jelentésváltozata ismert: 1. családtag; 2. gyermek; 3. nő (viseletre utalva, fehércseléd, vászoncseléd); 4. szolga.[51] A fogalmat, írja Faragó, gyűjtőszóként használták, más és más személyeket jelölt, különböző társadalmi státuszban. A cseléd harmadik jelentése, a fehércseléd kikopott a köznyelvből, ellenben a szolgaértelmezés a 19. században felerősödött, majd tartalmilag tovább differenciálódott. Ezt követően három fogalmat jelölt a cseléd: 1. házicseléd (többnyire nő); 2. gazdasági cseléd (mindkét nem lehet); 3. szerződéses, bentlakó szolga a nagybirtokon. Faragó szerint a fogalmi változás három társadalmi változást jelölt: a család és a családtagok, illetve a szolgák egymástól való elkülönülésének kezdetét, a cseléd és gazdája közötti szerződéses viszony kialakulását, és a cseléd, illetve a szolga mint foglalkozás specializálódását és differenciálódását.[52]

A külföldi szakirodalom is részletekbe menően foglalkozik a cseléd kifejezés eltérő terminológiai olvasataival. Az egyik legalaposabb feldolgozás az olasz történész, Raffaella Sarti munkája, aki *Who are Servants? Defining Domestic Service in Western Europe (16th–21th Centuries)* című tanulmányában Gyánihoz és Faragóhoz hasonlóan különböző korszakokban és történeti kontextusokban elemzi a cseléd kifejezés jelentésváltozásait.[53] Sarti alapvetően a nyugat-európai országokra fókuszál, de közép-kelet-európai példákat is említ, sőt összehasonlítja a nyugati és a keleti fejlődést. A lehető legtágabb értelemben vizsgálja a szó jelentését (szolgáló, értelmiségi szolga, például írnok, mezőgazdasági cseléd). Többek között a magyar cseléd kifejezést is megemlíti – Faragó Tamás definíciója alapján.[54] Gyánihoz hasonlóan a cseléd etimológiai vizsgálata kapcsán a családot emeli ki: a

[51] Uo. 24.

[52] Uo. 25.

[53] Raffaella Sarti: *Who are servants? Defining Domestic Service in Western Europe (16th–21th Centuries)* Sarti összefoglalása alapján. Forrás: http://www.people.uniurb.it/RaffaellaSarti/3.%20Raffaella%20Sarti-Who%20are%20servants-Proceedings%20of%20the%20Servant%20Project-Final%20Version.pdf (Letöltve: 2019. 05. 12.)

[54] Raffaella Sarti: I. m. 2.

család a latin *familia* kifejezésből ered. Eredetileg azon cselédek összességét jelentette, akik ugyanannál a munkaadónál dolgoztak; Sarti szerint a középkorban a cselédet ugyanebben az értelemben használták.[55] Később ez a jelentéstartalom eltűnik a család szóból, ugyanakkor megjelenik a cseléd-gyermek, aki (gazdagabb) rokonánál teljesít szolgálatot. Sarti szerint a gyermekek cselédnek szegődése kapcsán a cseléd szinonimájaként elterjed a fiatal (young) kifejezés, ami az angolszász és az újlatin nyelvekben egyaránt jellemző. Nemcsak a kort jelölik ezek a kifejezések, hanem a kapcsolat patriarchális jellegére is utalnak: a „gyermek" engedelmeskedik a szülőnek, jelen esetben a gazdának.[56] Ez a jelentés a magyar nyelvben is megtalálható, a *Magyar néprajzi lexikonban* olvasható példa szerint: „Gyertek ide kis cselédeim (gyermekeim)".[57]

Sarti szerint a preindusztriális időszakban a szolgálati idő nemcsak alkalmazást, hanem kapcsolati típust is jelöl, például a király és alattvalói (király és szolga) esetében.[58] Általánosságban elmondható, hogy a kora újkori mindennapi életben megkülönböztető jelzőt használtak a cselédek megnevezésekor, például házi (domestic). A 18. századi Franciaországban a munkaadónak adót kellett fizetnie cselédjei után, a férfiak után magasabbat, a nők után kevesebbet. Ezt a metódust több európai ország is átvette.[59]

Ebből a tényből következik Sarti egyik legfontosabb következtetése: úgy véli az angol, francia és olasz cselédadók miatt a cselédszakma a 19. század elejére elnőiesedett. Kiváltképp igaz ez a házi cselédségre, hiszen a munkaadók a női cselédek után kevesebbet fizettek.[60] Faragó Tamás is hasonló változást ír le,

[55] Uo. 3–4.

[56] Uo. Sarti munkája alapján tudjuk: az angol maid, a német Magd és a Knabe/Knecht, a francia garçon az olasz garzone és a spanyol garzón többek között.

[57] Cseléd (szócikk) In: *Magyar néprajzi lexikon* Forrás: http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1248.html (Letöltve: 2019. 05. 17.)

[58] Raffaella Sarti: I. m. 6.

[59] Sarti részletesen lejegyzi a domesticité ('szolga') és a domestique ('cseléd, szolgáló') kifejezés változásait francia és olasz környezetben. Uo. 11–15.

[60] Sarti a 17–20. század közötti Olaszországban több mint harminc kifejezést talált a női cselédekre. – Uo.

bár más magyarázattal szolgál. Úgy véli, a (mezőgazdasági) szolgatartás az időben előrehaladva hanyatló tendenciát mutat, a mezőgazdaság korszerűsödése csökkenti a férficselédek iránti keresletet, míg a női cselédek iránti társadalmi igény az idők során növekszik.[61]

Sarti másik lényeges megállapítása, hogy a migráció következtében a cseléd kifejezés olykor egy adott társadalmi csoportot vagy etnikumot jelölt. A történész példaként említi a 17–18. századi *mademoiselles* kifejezést, amit a németek a náluk szolgáló francia hölgyekre használtak. Hasonlóan, a 20. századi ír *Bridgetek* az USA-ba vándoroltak, és házi cselédként szolgáltak a középosztálybeli amerikai családoknál. A jelenség ma is létezik, a spanyol *conchitá*k 21. századi párizsi házaknál dolgoznak alkalmazottként.[62]

A középosztályi család és a cseléd–gazda viszony: szakirodalmi kitekintés

A szakirodalomban, hazai és nemzetközi szinten egyetértenek a kutatók abban, hogy a középosztálybeli család jelentette a cselédség társadalmi és anyagi bázisát; ugyanakkor a cselédtartás mint tömeges középosztályi igény és gyakorlat veszélyeztette a polgári család alapvető értékét, identitásának alapját, az intimitást. Az első szembetűnő ellentmondás, hogy a cseléd a polgári

[61] Faragó Tamás: I. m. 30.

[62] Raffaella Sarti: I. m. 27–28. – A mai angol nyelvhasználat elkülöníti a *servant,* vagyis a férfi és a *maid,* azaz a női szolgáló kifejezéseket, ezen a két kategórián belül is több típusról beszélhetünk. A férfi cseléd típusai többek között butler, housekeeper, cook, footman, maids, valet, governess, nanny, gardener, coachman, groom, chauffeur, dog walker, handyman, groundskeeper, masseuse, personal shopper, personal trainer, security guard, pool person stb., a női cselédeké példának okáért: lady's maid, house-maid, parlour maid, chamber maid, laundry maid, nursery maid, kitchen maid, scullery maid stb. Magyar viszonylatban a *Magyar néprajzi lexikon* segíthet számunkra: dajka; szárazdada; peszrá (pesztra vagy pesztronka); kisszolgáló; nagyszolgáló; öregszolgáló; szobalány; komorna, szakácsnő; bejáróasszony; házvezetőnő. A férfiaknál: lakáj, inas. In: *Magyar Néprajz VIII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

család részét képezte, mégis inkább a családdal együtt élő idegennek számított. Ezért a lakáson belül, aki tehette, térben is elkülönítette a szolgálót. A cselédek munka- és életkörülményei gyakran nem kielégítőek, sőt nagyon rosszak, sokuknak anyagi és mentális nélkülözésben volt része. A középosztályok háztartásaiban megszokott, de csak megtűrt személyek. A középosztálybeli családok társadalmi rangja szempontjából presztízsértékkel rendelkeztek, így elvárták tőlük a megfelelő viselkedést.[63] A cseléd–gazda viszony és az elvárások családonként különböztek. Minden családban más és más választ adtak a felmerülő problémákra, konfliktusokra. Barátság, szerelem – vagy legalábbis szexuális viszony – is szövődhetett a cseléd és a gazda, illetve a cseléd és a gazda családtagjai, testvérei között. Némely családban a cseléd és a család lánya egyidősek lehettek, így akár barátság is szövődhetett közöttük, de a társadalmi különbségek mindig érezhetőek maradtak.[64]

Gyáni Gábor szerint a házicselédség a nők nagy tömegei számára – ahogyan másutt is – egy bizonyos életciklushoz kapcsolódott. Ez a lányok családi közösségből való kiválásával tizenöt éves kor körül kezdődött, és általában a nők férjhezmenetelével zárult.[65] A húszas éveiket taposó cselédlányok számára ez az átmeneti időszak meghatározó, hiszen a többnyire a faluról érkezők leendő házasságuk vagyoni alapját teremtették elő a fizetésükből. Emellett felkészülhettek a házasságban elvárt feladatokra, hiszen a családban betöltött későbbi szerepükhöz szükséges ismereteket is ekkor sajátították el.[66] A cselédkedés természetesnek számított a falusiak számára, de értelemszerűen elsősorban azok küldték el lányaikat a nagyvárosba, akik anyagi okokból erre a leginkább rászorultak. Gyáni szerint a budapesti házicselédek 82%-a faluról érkezett; ehhez az 1927-es budapesti cseléd-

[63] Dorothee Wierling: Women Domestic Servants in Germany at the Turn of the Century. *Oral History,* 1982/10. 49.

[64] Uo. 49–50.

[65] Gyáni Gábor: *Család, háztartás...* I. m.; Gyáni Gábor: Házicselédek. I. m. 13.

[66] Gyáni Gábor: *Család, háztartás...* I. m.; Gyáni Gábor: A budapesti házicseléd munkapiac működési mechanizmusai. 1890–1941. *Századok,* 1983/2. 406.

statisztikai felmérést, azon belül a „hol született?" és a „honnan érkezett Budapestre?" kérdésekre adott válaszokat használja fel. Gyáni még a nyelvi és etnikai összetételt is megvizsgálja az 1927-es adatok alapján.[67]

A tömeges cselédnek szegődés jelentős társadalmi változások közepette zajlott, amikor a tradicionális kapcsolatok átalakultak. A változások egyik lényeges eleme, hogy a falusi közegben jellemző családfelfogás, a család mint zárt, termelő, önellátó egység felbomlott, ugyanis a létfenntartást már csak külső anyagi eszközök bevonásával lehetett megoldani.[68] Ez a cselédség létszámnövekedésének az egyik alapvető oka, ugyanakkor a jelenség komplexebb magyarázatot igényel. Bár a cselédek zöme valóban egy bizonyos életciklusban végzi ezt a munkát, a fiatal lányokon kívül megtalálhatjuk az idősebb korosztály képviselőit is. Az életbe éppen kilépő lányok mellett harmincas-negyvenes éveiket taposó nők is gyarapítják a cselédtársadalmat. Ők többnyire egyedülálló asszonyok, akik még sosem éltek házasságban, vagy éppen brutális férjüktől menekültek el, és az önálló élethez szükséges anyagi forrást házi szolgálatból próbálták biztosítani a maguk számára.

A fővárosba vándorló cselédek egy része rövidebb időre, főleg szezonális munkákra szegődött el.[69] Ugyanakkor a cselédkedés nem feltétlenül jelentett minden nő számára szezonális munkát, sokan évekig, sőt évtizedekig is szolgáltak. Gyáni is kiemeli, hogy míg a századelő első felében a húsz–huszonöt éves nők vannak többségben, addig később a cselédek többségének jellemző életkora a demográfiai átmenet folyamatával összefüggésben huszonöt–harmincra emelkedik.[70] Mindezek alapján úgy gondolom, két nagyobb csoportra oszthatóak a fővárosi cselédek. Az egyikbe a Gyáni Gábor által is említett fiatal/fiatalabb, a cselédkedést átmeneti keresőtevékenységként végző lányok tartoznak, míg a másik, a kevesebb figyelmet kapott csoport, amelybe

[67] Gyáni Gábor: *Család, háztartás...* I. m. 48–61.

[68] Gyáni Gábor: „Menek Pestre cselédnek". I. m. 72–73.; Gyáni Gábor: Házicselédek. I. m. 13.

[69] Gyáni Gábor: A budapesti házicseléd munkapiac... I. m. 407–410.

[70] Gyáni Gábor: *Család, háztartás...* I. m. 62.

a szokásos házasodási kort jócskán túllépett harminc–negyven éves, sőt, az évtizedekig, akár életük végéig dolgozó cselédek sorolhatóak. Gyáninál is megjelenik a külföldi irodalomban használt életciklikus-cselédség kifejezése *(life-cycle service)*.[71] Vonyica esetében is beszélhetünk erről a jelenségről, mivel ő is házasságáig teljesített szolgálatot, de szolgálatból való viszonylag késői kilépése alapján mégis egyértelműen a második csoportba sorolható.

Az utóbbi években publikált, cselédséggel kapcsolatos munkákban szinte kivétel nélkül megemlítik az érzelmeket mint a megértés fontos tényezőit, a cselekedetek alapvető mozgatórugóit. Ahogy Csinszka és Vonyica esetében láthatjuk, az érzelmek központi funkciót töltenek be kapcsolatuk alakulásában. Az érzelmek története *(history of emotions)* új, mind kedveltebb történetírói nézőpont. A téma egyik szakértője, Jan Plamper szerint az érzelmek kiemelten fontosak, hiszen befolyásolják az eseményeket, sőt úgy is fogalmazhatunk, hogy az érzelmek „írják a történelmet", történelemformáló szerepük van, így létjogosultságuk vitathatatlan a történetírásban. Az érzelmek történetének forrásbázisát azok a személyes anyagok biztosítják, amelyekben az emberek az érzéseikről vallanak, azaz levelek, naplók, visszaemlékezések.[72] Ez az intimitásra, személyességre hangsúlyt helyező megközelítés lehetővé teszi új kérdések felvetését. Ezek közé tartozik egy érzékeny, ugyanakkor kardinális probléma, az ellentmondásos cseléd–gazda viszony újraértelmezése.

Nyugaton és az USA-ban számos történész foglalkozik a cseléd–gazda kapcsolat újszerű értelmezésével, amelyhez az érzelmek felől közelítenek, vagyis új perspektívába állítják a cseléd–gazda viszonyt. Az angol cselédkutató Selina Todd munkáiban is így tesz, a középosztálybeli háztartásokra, azon belül is a cseléd–gazda kapcsolatra fókuszál. Véleménye szerint a cselédek

[71] A fogalom kialakulásának magyarázatát lásd bővebben Raffaella Sarti: Historians, Social Scientists, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work. *International Review of Social History,* 2015/2. 279–314.

[72] Lásd bővebben Jan Plamper: *The History of Emotions. An Introduction (Emotions in History).* Oxford University Press, Oxford, 2015.

jelentős része azért emlékszik pozitívan a szolgálati időre, mert megfelelő körülmények között szolgáltak. Todd munkájának újszerűsége[73] alapvetően abban rejlik, hogy elsősorban nem gazdavisszaemlékezéseket, hanem cseléd-egodokumentumokat használ forrásként.[74] Azért tartja fontosnak az egodokumentumok használatát, mert ezek közvetlenül a cselédektől származnak. Selina Todd forráshasználata érthető, bár nehezen kivitelezhető, és számos kérdést felvet. Csinszka és Vonyica esetében részben érvényesül a Todd által használt kitétel. A cseléd PIM-ben található hagyatékában találhatóak Csinszka levelei, illetve megtalálhatóak Vonyica sajtóban tett nyilatkozatai. A hazai források bőségüket tekintve nem hasonlíthatóak össze az angliai forrásokkal, éppen ezért hazai szinten Vonyica anyaga egyedülálló forrásértékkel bír.

A history of emotions történetírói irányzat kapcsán további figyelemre méltó vizsgálatok zajlanak, illetve zajlottak a cseléd-kutatás területén. Carolyn Steedman, az angol munkásosztály életét kutató történész korábban már említett kötete az érzelmek története felől közelíti meg a cselédség problémáját. Steedman azt a véleményt vallja, miszerint a 18. századi cselédség teljesen máshogy festett, mint ahogy azt korábban gondolták a történészek. Munkája a *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age* címmel 2007-ben jelent meg.[75] A kötet végkövetkeztetése, hogy a 18. század végén, a 19. század elején nagy változás következett be a cselédség helyzetében. A korábbi időkben a gazda és cseléd közötti viszony alárendelt, alapvetően családias, patriarchális volt, ez azonban a 19. század folyamán megváltozott, ugyanis ekkor már a cseléd és a munkaadó kapcsolata szerződésen alapult. Steedman vizsgálata a változás előtti pillanatot ragadja meg, amikor a gazda szinte családtagként törődik a cselédjével. Fő forrásként egy halifaxi anglikán

[73] Lásd a magyar recepciójához Mucsi László recenzióját: Selina Todd: Háztartásbeli szolgálat és osztálykapcsolatok Nagy-Britanniában (1900–1950). *Klió,* 2011/1. 104–111.

[74] Selina Todd: Domestic and Class Relations in Britain 1900–1950. *Past & Present,* 2009/1. 190–198.

[75] Carolyn Steedman: *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

pap, John Murgatroyd egodokumentumát, naplóját elemzi, ami a Yorki Könyvtár Speciális Gyűjteményének része. Ebben a szerző részletesen beszámol egy cseléddel való kapcsolatáról. Steedman – ahogy ezt munkája elején leszögezi – nem biográfiát akar írni, hanem azt szeretné megérteni, hogy főszereplői 1785 és 1806 között miért úgy cselekedtek, ahogy.

Steedman általános megállapításokat tesz a 18. századi cselédekről, akikről nagyon keveset tudunk. A 18. század végére egyértelműen előrelépési lehetőséget nyújtott a házicselédség a nők életében, relatíve jól fizetett munkának számított. A 18. századi cseléd máshogyan nézett ki, mint a 19. századi, viktoriánus korabeli „new servant". A 19. századra a cselédség jellege megváltozott, a cselédek jogokkal rendelkeztek, hallatták a hangjukat. A 18. században a nemi arányok is teljesen mások voltak, mint a későbbiek folyamán. Míg az 1890-es évek Angliájában a cselédek egyharmada női házicseléd, a 18. században ez az arány tíz százalék alatt van. Talán csak a nagyobb városokban volt más a helyzet, de a századforduló arányai ott sem mutathatóak ki, mondja Steedman a korabeli statisztikák tükrében.[76] Kiemeli, hogy a házicselédeket be kell emelni a munkásnőtörténetbe, mivel a házi szolgálat fiatal munkásnők nagy csoportjainak nyújtott munkalehetőséget. Ennek egyik oka a házicselédek „hallgatása" a történelem során. Jelentős részük nem tudott írni, olvasni.[77] Elvész a cseléd hangja, a Steedman által feldolgozott esetben is csak az anglikán lelkész szemüvegén keresztül olvashatunk Phoebe életéről.[78]

1785-ben Phoebe Beatson újsághirdetésen keresztül talált állást Murgatroydnál. 1801-ben Phoebe, a harmincas évei végén járó cseléd, gyermeket várt, s azt híresztelte, hogy a gyermek apja egy helybeli férfi, George Throp, aki feleségül veszi. A férfi azonban visszautasította őt. 1802-ben Phoebe megszülte törvénytelen gyermekét, Elizát, akit Murgatroyd 1806-ban be-

[76] Uo. 1–20.

[77] Uo. 21–22.

[78] Uo. 47–66. Hasonlóan jár el Alison Light *Mrs. Woolf and the Servants* című munkájában: Alison Light: *Mrs. Woolf and the Servants. An Intimate History of Domestic Life in Bloomsbury.* Bloomsbury Press, London, 2008.

következett haláláig védelmezett és segített. A kötet a gazda és a cseléd kapcsolatát elemzi, s mindezt teszi úgy, hogy a cselédet állítja a középpontba, értelmezési keretnek többek között a cselédséget és a cselédséggel kapcsolatos problémaköröket tekinti: terhesség, szerelem, adózás. A történeti elemzés egyik legnagyobb értéke, hogy testközelből ábrázolja az indusztrializáció idején végzett cselédmunkát, s mindezt egy különleges forrás tükrében teszi.[79] Az érzelemtörténet és a cselédség története kapcsán mindenképp ki kell emelnünk Lucy Delap nevét. Delap egyik fő munkája a *Knowing Their Place. Domestic Service in Twentieth-Century.*[80] Lucy Delap azzal az 1980-as években megfogalmazott tétellel száll szembe, miszerint a cselédség eltűnése a modernizáció következménye volt. Újragondolta a cselédség kronológiáját, azt vizsgálva, mikor emelkedik és mikor csökken a számuk. Elemzéséhez mások és saját maga által készített *oral history* interjúkat, valamint visszaemlékezéseket és életrajzokat használt.[81] Delapnak olyan szempontból könnyű dolga volt, hogy nagyon jók az angol forrásadottságok: a történészek relatíve sok cselédektől származó egodokumentumot ismernek és használhatnak. Ahogyan más történészek, egyebek mellett Caroly Steedman, Judy Giles és Alison Light, Delap is nagy hangsúlyt fektetett a cselédek érzelmi életére *(„emotional work").* Vizsgálta a hétköznapi összecsapások, harcok és feladatok érzelmi összetevőit, azt, hogyan befolyásolták a szélsőséges érzelmek a cselédek életét. Számtalan oka lehetett annak, hogy egy nő a 20. században cselédnek állt, általában a fix bér jelentette a legfőbb motivációt. Delap egyetért Toddal abban a tekintetben, hogy nagyon erősen érződött a gazdák részéről a „mi"- és „ők"-tudat, a „fent" és a „lépcső alatt". [82] Csinszkáék esetében ez a „mi"- és „ők"-tudat egyfelől teljesen összemosódik, és csak a „mi" marad, másfelől viszont Vonyica tudja, hogy ő a család szakácsnője, cse-

[79] Lásd bővebben Carolyn Steedman: I. m.

[80] Lásd bővebben Lucy Delap: *Knowing their Place: Domestic Sercive in Twentieth Century Britain.* Oxford University Press, New York, 2011.

[81] Uo. 2–24.

[82] Uo. 58–64.

lédje, vagyis bizonyos helyzetekben a kétféle státusz szétválik. De alapvetően mégiscsak egy különös családról beszélhetünk.

A cselédek emberi viszonyai sokszor képlékenyek, nehezen megragadhatóak. Delap példaként hozza Rosina Harrison esetét. A nő levelében arról ír, hogy nagyon nehezen tudná jellemezni gazdasszonyával való kapcsolatát, hiszen se nem barátok, se nem ismerősök, soha nem bizalmaskodtak, semmi sem hozta őket közelebb egymáshoz, mégis társak: és ez az a különös emberi helyzet, ami a cselédek identitását jórészt meghatározza.[83]

Sajátos érzelemtörténetet, gazda–cseléd kapcsolatelemzést készít Sian Pooley, az Oxfordi Egyetem oktatója is. Kutatása központi kérdése, hogyan mentek végbe és hogyan folytatódtak a 19–20. századi társadalmi változások Angliában. Lancaster urbánus közösségében vizsgálja a cselédtartást kvalitatív és kvantitatív módszerek bevonásával 1880–1914 között. Elemzésének központi kérdése a cselédek és gazdáik közötti kapcsolat.[84]

Pooley megállapítja, hogy a munkaadók és cselédjeik kapcsolata nagyon különbözhettek egymástól. A cselédek és munkaadóik kapcsolatának leírása 19. századi dokumentumokban jelenik meg – olykor nagyon szélsőségesen. Míg Arnold Bennett angol író a mindenes cselédet dehumanizálta, folytonosan alantas munkát végző egyénként ábrázolta, addig például Hannah Cullwick cselédlány pontosan érzékelte, hogy gazdáihoz képest egészen más személyiség. A cselédek maguk is érzékelték másságukat, és reflektáltak saját, munkaadóikhoz képest eltérő társadalmi, gazdasági, oktatási, szakmai és származási jellemzőikre.[85] Pooley, meglepően, azt találta, hogy a munkavállalók és a munkáltatói csoport sok esetben nem különült el egymástól élesen. A cselédek és munkaadóik végzettsége társadalmi-gaz-

[83] Uo. 27–40.

[84] Sian Pooley: Domestic Servants and their Urban Employers: A Case Study of Lancaster 1880–1914. *The Economic History Review, New Series,* 2009/2. 408–409.

[85] A lancasteri otthonok háromnegyede 1891-ben csak egy mindenes cselédet tartott, és 10% alatt volt az őshonos lancesteri cselédek aránya. Életkori megoszlásuk eléggé szórt, 11–15 év között volt a 11,9%, 16–20 év között a 41,2%, 21–25 év között a 26,5%, 26–35 év között a 11,9%, és 36–45 között pedig a 3%-a. Uo. 411.

dasági osztálya kettős tagozódású volt. Gertrude Cullen, egy kovács idősebb lánya egy háztartásban, közös családi házban élt két lánytestvérével és két albérlővel. Amikor elérte a tizenhetedik életévét, mindenes cselédként munkába állt egy élelmiszerárusnál, aki a feleségével és fiával lakott. Annak ellenére, hogy Gertrude munkaadójának nem kellett albérlőket tartania, házának mérete és a bolt alig volt nagyobb, mint cselédje otthona. Az életkörülmények olykor nagyon hasonlíthattak a cseléd eredeti családi körülményeihez.[86]

Pooley behatóan vizsgálja a cselédek és gazdáik (mindennemű, belevéve a szexuális jellegű) kapcsolatát, amiben természetesen meghatározó szerepet játszottak az érzelmek. Jemima Hargreaves hetvenöt éves özvegy 1891-ben Mary Parkinsonnal, egy hajadon, nála néhány évvel fiatalabb nővel élt, aki ekkor foglalkozását tekintve cseléd és „companion", azaz élettárs volt. Az egyedülálló és özvegy férfiak kapcsolata bejárónőjükkel gyakorinak számított. Természetesen számos cseléd–gazda kapcsolatban nagy szerep jutott a hatalmi fölénynek. A gazdák sokszor visszaéltek helyzetükkel, a cselédek teherbe estek, erőszak áldozataivá váltak, vagy nemkívánatos kapcsolatra kényszerítették őket. A visszautasítás negatív következményekkel járhatott, míg, ha a megkörnyékezett cseléd engedett a csábításnak, szolgálataiért cserébe személyes kedvezményekre számíthatott.[87] Elizabeth Lee naplója jól illusztrálja a különböző kapcsolatokat cselédek és gazdáik között. „Mama és a mosónő körülbelül 17 pár függönyt kimosott ma. Mary és én elkezdtük kitakarítani a szobámat." A naplóban arról olvashatunk, hogy a háziasszony, a kényelmes, viktoriánus, középosztálybeli nő megosztja a munkát cselédjeivel.[88]

A külföldi irodalom kapcsán rálátásunk nyílik a nyugati cselédség és gazdáik személyes kapcsolataira. Vonyica és Csinszka esete ebben a nemzetközi keretben értelmezhető igazán.

[86] Uo. 412.
[87] Uo. 423.
[88] Uo. 420.

Összegzés

Csinszka és Vonyica kapcsolata mikrotörténészi szemmel kivételesen normális: egyedi, különleges, ámde lehetséges. Úgy vélem, a cseléd–gazda kapcsolatot leginkább a két egyén személyisége befolyásolta. Csinszka családi háttere nagyon összetett, és a maga módján nagyon terhelt, tragédiákkal teli. A közeli rokonok házasságából született kislány édesanyját tíznapos korában elveszíti, apja lényegében eltaszítja magától, sőt új családot alapít titokban. A kis Bertát nagyanyja neveli fel Csucsán. Az otthon és a család Csinszka számára Csucsát jelenti. A gyermekkor tragédiáját és felnövekedését követően rossz kötődési mintáinak és árvaságának köszönhetően – mai szóval élve – bántalmazó kapcsolatban találja magát a nagybeteg költő, Ady mellett. Persze az érzelmi vonal mellett meg kell említenünk Csinszka irodalmi ambícióit is, amit a dicsfényben úszó Ady mellett megélhetett. Vonyica, az utolsó csucsai személy az életében, mindent tudhatott, ami a házasfelek között történik. Ady halálával megszűnik ez az olykor terhes, veszekedésekkel teli élethelyzet, de a szoros érzelmi kapcsolat megmarad Csinszka és Vonyica között. Vonyica terhessége csak megerősíti kettejük kapcsolatát.

Itt tudjuk bevonni a családot értelmezési keretünkbe. A modernitás előtti korban a család része a cseléd, ahogy azt a terminológiai elemzésekben és különböző eseteken keresztül láthatjuk. A gazda felelősséget vállal cselédjéért, kvázi szülői szereppel bír. A 19–20. századra ez a kapcsolat az esetek túlnyomó többségében teljesen elszemélytelenedik; de nem Csinszka és Vonyica esetében. Csinszka beemeli Vonyicát a családjába, sőt a költőnő számára a cseléd válik a családdá. Hangsúlyozom, unikális esettanulmánnyal állunk szemben, ami színesíti a cselédek és gazdáik kapcsolatáról alkotott korábbi képünket, és árnyalja az ezzel kapcsolatos sztereotípiákat. Vonyica és Csinszka története idilli, olykor már-már meseszerű.

MARELYIN KISS JÓZSEF–TOLDI LÓRÁNT

Forgószínpad. I. Romhányi László és a nemzeti-keresztény radikális jobboldal szerveződése (1987–1990)*

„Annyi bizonyos, ha nincs Jurta, nincs 1988. január 30-ai Fórum; ha nincs Fórum, nincs berlini falledöntés, prágai fordulat […] Hát így függnek össze a dolgok itt Közép-Kelet-Európában. […] Aznap [1988. január 30.] indult el a kelet-európai dominó elv.”[1]

A tanulmány az egykoron alternatív színház, a Jurta nemzeti játszóhelyből radikális jobboldali mozgalmi térré történt átalakulását kíséri végig. A „Jurta” – a sokszögű, favázas színházépület a nyolcvanas évtized második felében maga is egyfajta politikai állásfoglalás volt – ma pedig már-már demokráciaszimbólum. Ugyanis 1988. január 30-ával elkezdődött a Jurta Színház ellenzéki fórum vagy másként „kis országgyűlési” korszaka. A radikális keresztény-nemzeti ellenzék által ácsolt színpad – szervezőközpont – jó ideig, nagyjából egy évtizedig fizikailag is létezett. A „színielőadás” viszont harminc éve folyamatosan megy, a rendezők, a színészek és a darabok – az a bizonyos „szín” – persze többször változtak. Éppen ezért érdemes számba venni, „felszálazni” a szubkulturális jellegű csoportokat, irányzatokat, protopártokat. Utóbbiak tágabb értelemben vett politikai közösségükön belül bármennyire is ritkán kapnak főszerepet, a

* A tanulmány II. részét a *Múltunk* következő számában közöljük.

[1] A közép-kelet-európai jurtás dominóelvet Romhányi László egy 1990. késő tavaszi, a *Szent Korona* hetilapjában megjelent interjújában fejtette ki. *Szent Korona,* 1990/4. 3.

színpadképet, ha időlegesen és csalókán is némiképp, meghatározhatják.

Az egypártrendszer bomlásával természetszerűleg megjelentek a „politikai színen" a jobboldali radikális keresztény-nemzeti – gyakran szubkulturális eredetű – csoportok is, amelyek újabb és újabb politizáló szervezeteket alakítottak, mindeközben az egymással is versengő csoportocskákból több radikális „pártvezér" is kiemelkedett, s formálódott az ideológiai konstrukció. Az ideológiai sarokköveket a nyilvánosság akkori tabutémái (történelmi Magyarország, Trianon-országcsonkítás, kisebbségi magyarság, ország- vagy államadósság, nemzeti kizsákmányolás, zsidóság, harácsoló elitek) jelentették. Közülük számos doktrína később a parlamentbe jutott nemzeti radikális (Magyar Igazság és Élet Pártja – MIÉP) pártok programjaiban, valamint a többé-kevésbé nyíltan szervezkedő hungarista „politikusok" – Győrkös István (1940–), Szabó Albert (1955–) és Ekrem Kemál György (1946–2009) – szervezeteiben, szubkulturális pártjaiban ideológiai alapvetésnek számított. Elsőként tették a jobboldali radikalizmus legitimációs alapjává az „elszabotált" rendszerváltást, és tárgyalták az ország eladósításban ugyancsak érdekelt „kozmopolita rablótőke" természetét, amely fő mozgatójának a nagyhatalmak érdekeit, végső soron a nemzetközi zsidóságot, kiszolgálójának pedig az új politikai elitet tekintették. Alapállásuk ekképpen az adósságszolgálat felmondása volt. Az újabb keletű radikális mozgalmak által is gyakorta hivatkozott Szent Koronatant szakrális eszmei alapjuknak vallották. A társadalmi biztonságérzet növelésére – (a Magyar Nemzeti Párt–Keresztény Nemzeti Unió–Magyar Nemzeti Szövetség, MNP–KNU–MNSZ; MIÉP; Jóléti Magyarországot Párt, JMP) – lakossági önvédelmi csoportokat, különböző elnevezésű „őrségeket" hoztak létre, a bázisépítést ezzel szinte megoldva, ámde ettől még látványosabb lett szabadtéri extremitásuk. Természetesen a rendteremtő csendőrség politikai rehabilitálásának szükségét is hangoztatták. Működésüknek és programjuknak – a szabad véleménynyilvánítás adta keretek között – kulcsszerepe volt a radikális politikai cselekvésre fogékony, kommunistaellenes közvélemény, továbbá a radikális jobboldali szavazók pártbázissá formálásában. Érthető, hogy a radikális,

a fennálló-ellenes eszméket követő emberek kisebb-nagyobb körei még nem különültek el élesen a „demokratikus ellenzéknek" mondott politikai csoportoktól, hálózatoktól, majd előpártoktól. Ez a kegyelmi állapot 1987–1988 fordulóját követő pár hónapig, talán szűk egy évig tartott. A Színház fogalommá vált az akkori ellenzéki oldalon, talán még azon túl is. Manapság meg a tágabban vett Jurta-történet a rendszerváltás fehér foltja. A korszak egyik főszereplője, az MDF-alapító Kiss Gy. Csaba (1945–) irodalom- és művelődéstörténész okkal írhatta. „A Jurta Színház rendezvényeiről valahogy az utólagos politológiai szakirodalom szívesen megfeledkezik. Ez persze a mi hibánk is, hiszen ezek a Jurta színházbeli rendezvények a legszélesebb spektrumot mutatják. Kis Jánostól, Tamás Gáspár Miklóstól kezdve a zöld mozgalmakig hihetetlenül széles kör volt jelen. Volt persze néhány meggondolatlan, nyilvánvalóan provokatív felszólaló is, de ez kellett is, hogy legyen, nem lehetett másképp. Ez az izgalmas időszak január 30-tól, az első Jurta színházi előadástól június elejéig tartott, amikor a szerveződő Nyilvánosság Klubbal együtt rendeztünk vitát a sajtóról, a nyilvánosságról. Ez nagyon lényeges szakasza a magyarországi átmenetnek, és az ellenzék formálódásának is."[2]

Irományunk a történelmi emlékezetkiesés, az ismétlődő „fehérfoltosodás" miatt időszerű. A gyarapodó memoárirodalomban – Berecz János, Bihari Mihály, Elek István, Kónya Imre s az előbb idézett Kiss Gy. Csaba és mások – egyre gyakrabban emlegetik a „Jurtát", különösen a '88-as évet. Kónya Imre (1947–) eredetileg jogász-ügyvéd, később a kilencvenes évtized egyik meghatározó konzervatív politikusa, MDF-frakcióvezető-belügyminiszter ekként írt a Független Jogász Fórum sorsdöntő üléséről. „A tanácskozás helyszíne nem lehetett más, csak a népligeti Jurta Színház, amely az ellenzéki megnyilatkozások legfőbb színterévé vált. Itt tartotta nagyhatású rendezvényeit az MDF, és itt ülésezett néhányszor az SZKH[3] is. Ha első nyilvános megjelenésünknek a Jurta lesz a helyszíne, ezzel egyértelműen pozicionáljuk

[2] Kiss Gy. Csaba: Nincs meg a cezúra. In: Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Magyar Rádió–Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2009. 9–14.

[3] Szabad Kezdeményezések Hálózata, az SZDSZ elődje.

magunkat. Megüzenjük a többi ellenzéki szervezetnek, a jogásszságnak és a szélesebb nyilvánosságnak is, hogy az ellenzék részének tekintjük magunkat. A Jurtában nincsen terembérlet. Legalábbis független szervezetektől a vezetőség nem kér pénzt, de kötelező a belépődíj. A színház minden belépőjegyből negyven forintra tart igényt. A rendező szervezet ehhez hozzátehet egy tetszése szerinti összeget, s annyival drágábban árulják a jegyeket. Mi úgy döntöttünk, nem teszünk hozzá semmit. A bejáratnál elhelyezünk egy dobozt, aki akar, önként hozzájárulhat a jogászfórum költségeihez. […] Közben egyre több jogász érkezik. Legtöbbjük most jár először a Jurtában. Sétálnak körbe a folyosón, nézik a szamizdat könyveket, az ötvenhatos felhívást, plakátokat, meghívókat. Mindszenty-est, vita a határon túli magyarságról, olyan kérdések, amelyekről rendes jogászember csak a Szabad Európában hallhat."[4] Solt Ottilia (1944–1997) szerint egyáltalán nem a véletlen műve volt a Szabad Kezdeményezések Hálózatának Jurtába „érkezése". „Egyszer Romhányi László felajánlotta, hogy a […] Hálózatnak kedvezményesen termet ad: teremdíjat nem, csak rezsiköltséget kért. Mi elfogadtuk az ajánlatát, nagyon örültünk, hogy ekkora teremhez jutunk, hiszen akkor sehol máshol nem lett volna lehetőségünk rá. 1988 novemberében aztán itt alakult meg az SZDSZ. Aznap reggel egyébként […] felhívta őt Barabás János,[5] és nyíltan megfenyegette, hogy a Hálózat miatt bezáratja a Jurtát. Romhányi […] hozzátette, hogy ő vállalja ezt a kockázatot, de cserébe azt kéri, hogy mi álljunk ki mellette, és próbáljuk megmenteni a Jurtát."[6] Magyar Bálint (1952–) ötszörös képviselő és kétszeres miniszter, egykori SZDSZ-elnök elismeri: „később kerültem be a Jurtába, akkor, amikor a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalakult, és a hálózat első ilyen nyilvános, főleg tematikus vitaestjeit tartotta ott. Mégis számomra a legemlékezetesebb és legfontosabb ese-

[4] Kónya Imre: *… És az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig*. Alexandra Kiadó, Budapest, 2016. 74–75.

[5] Korábban az állampárt Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője, 1988 augusztusától a budapesti pártbizottság ideológiai titkára.

[6] Solt Ottilia: Ez betyáregyüttműködés volt. In: Szikra Zsuzsa: A Jurta. *Mozgó Világ,* 1993/1. 80.

mény az SZDSZ megalakulása volt 1988. november 13-án, az is a Jurta Színházban történt".[7] Az inkább rivális Csurka István (1934–2012), a Demokrata Fórum főszervezőjeként így idézte fel az ellenzék szó szerint helykereső időszakát: „tárgyaltunk Romhányival, és ő gyanútlanul elmondta, hogy most ment el tőle az elhárítás. És tárgyaltam, de hát megvédelek benneteket – mondotta. Mindjárt tudtuk, hogy miről van szó. Ha engedélyezni fogják, azt jelenti, hogy egyenes közvetítés lesz a pártközpontba minden szavunkról".[8] Persze Romhányi tárgyalása nélkül is ment az „adás". Bihari Mihály (1943–) egyebek közt azt mondta az őt interjúvoló Elek Istvánnak: „Részt vettem az MDF Jurta színházbeli rendezvényein is. Egyetlenegyen nem vettem részt, az elsőn, amit azóta is sajnálok."[9] Így is kizárták a pártból a politológusprofesszort, a „legbátrabb jurtással", Bíró Zoltánnal és további két társával (Király Zoltánnal, Lengyel Lászlóval) együtt. Persze a Jurtába járás csupán egy, bár fontos vádpont volt a kizárt párttagok ellen. Nem is nehéz kitalálni a fő okot: ami a nagy nyilvánosság. Sok minden más is szerepelt a reformellenes pártvezetők bűnlistáin. Bíró Zoltán (1941–), az első MDF-elnök szerint „Az első Jurtabeli fórumon, amit az MDF szervezett, körülbelül ötszázan voltak, és száz-kétszáz ember állt. Ez megható, inkább megrendítő volt. Azt mondta nekem egy hölgy utána, akinek az édesapja Recsken is volt, hogy ők remegő lábbal jöttek ide. Aztán leültek, és amikor látták, hogy mi ott ülünk a színpadon négyen, öten az elnökségben, és nyugodtak vagyunk, és még egy kis mosoly is van az arcunkon, akkor elszállt tőlük a félelem. Én azt hiszem, hogy talán az MDF legnagyobb, vagy egyik legnagyobb eredménye ebben az időszakban éppen az volt, hogy a félelmet fel tudta oldani. Tehát tudott annyi bizalmat adni és tudott annyi nyugalmat sugározni valóban – ez még nem a nyugodt erő jelszava volt –, hogy az emberek egy

[7] Magyar Bálint: *Életútinterjú.* Készítette Légman Anna és Marelyin Kiss József, 2011. (Kézirat.)

[8] Csurka István: A többpártrendszer újjászületéséhez. Havas Henrik–Kelemen Kata interjúi. (Részletek). *História,* 1993./1. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-01/ch14.html (Letöltve: 2018. 11. 20.)

[9] Bihari Mihály: Valahol utat tévesztettünk. In: Elek István: I. m.

kicsit feloldódtak. Úgy érezték, hogy ha lesznek is esetleg következményei, de ezt túl lehet élni és érdemes vállalni."[10] Lengyel László (1950–) reformközgazdász esetében az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának emberei nem tévedtek, hisz jó korán, valamikor 1987-ben hallott először a Jurtáról, s mindjárt járt is ott. „Azt biztosan tudom – mondta –, hogy amikor elkezdődtek a Demokrata Fórumnak a rendezvényei, az a sorozat, amely végighúzódott Lakitelek után '87 késő őszétől '88 tavaszáig, akkor én ezeken a rendezvényeken, a döntő többségén, részt vettem, és rám is nagy hatással volt. Ekkor találkozott tulajdonképpen legális fórumon először ellenzéki és mondjuk úgy, hogy közönséges polgár. Például itt szólalhatott meg először legálisan Kis János – erre máig emlékszem –, mert önmagában az érdekes volt, hogy bejöhetett egy olyan terembe, ahol ültek vagy 350–400-an, közönséges polgárok, az ellenzék ott elenyésző számban volt, már a demokratikus ellenzéket értem alatta. Nem hiszem, hogy egytucatnyinál többen lettek volna. Leült mellém, és fölállt, majd fölszólalt, végigfutott az egész termen kicsit a döbbenet, hogy ezt szabad-e hallgatnunk, mit csináljunk, szóval egy olyan bizsergető ellenzéki érzés mindenkiben, aki még ilyen dologban nem vett részt. Tehát a Jurta ebből a szempontból újdonság volt, mert korábban, mondjuk az egyetemi klubokban megjelenhetett egy ellenzéki, de nem szólalhatott föl".[11] Az utolsó, tehát legfiatalabb jurtás generáció tagjai közül többen 2010 után fontos posztokat betöltő kormányférfiak; köztük az egyetemet éppen csak befejező Varga Mihály (1965–) pénzügyminiszter a szokásosnál részletesebb önéletrajzában írta: „Első munkahelyem az igazán »nagybetűs életben« Budapesten tartott […]. A diploma előtti utolsó évben már szabadabban lehetett mozogni, így évfolyamtársakkal együtt megszerveztünk egy három hónapos angliai tartózkodást. Két hónap munka, egy hónap kirándulás. Mire '88 őszén visszaértünk, már élénk politikai mozgolódás volt. Kollégiumi szobatársam mutatta az első felhívásokat, cikkeket az MDF-ről, Fideszről. Nem sokkal később egy Jurta Színházban tartott fó-

[10] Bíró Zoltán: Az MDF a Jurtában. *História,* 1993/1. 30–31.

[11] Lengyel László–Bihari Mihály–Bíró Zoltán–Király Zoltán: *Kizárt a párt.* Riporter Ács Zoltán. Primo Kiadó, Budapest, 1989.

rumon magam is Fidesz-tag lettem. Szimpatikusak voltak a célok, úgy gondoltam, ha Budapesten maradok, talán a munka mellett több lehetőségem lesz az aktív közéletre."[12]

A Jurta Színház legelső – együttműködési és szövetségkeresési – időszakában valóságos „pártalkotó műhely" lett, egy sor protopárt alakult a fából ácsolt falak között. Írásunk a folytonosság szempontjából is időszerű, gondoljunk csak a Győrkös István-féle Magyar Nemzeti Arcvonal működésére, vagy a Mi Hazánk Mozgalom megalakulására. Jurta Színház már régen nincsen, a radikális nemzeti jobboldal működik. Mindig vannak olyan jobboldali nemzeti radikális csoportok, amelyek hirdetik, szükség van rájuk. A jobbtól mindig van jobbra. A jobboldal jobbra mindig nyitott. Az állandósult félelem történelmi tapasztalatokon nyugszik ugyan, az egyirányú mozgás értelmezése mégsem problémamentes. (Azért mégse higgyük, hogy a szélek felé való nyitottság csupán a jobboldal specifikuma lenne.)

Két szín között

A Jurta Színház és Romhányi László (1944–2005) színházrendező neve szorosan összeforrt. A korai időszak radikális jobboldali reprezentánsa a többdiplomás direktor Romhányi és közvetlen szellemi-mozgalmi körének tagjai (Bartal Ferenc, Bosnyák Imre, Dózsa László, Geréb Attila, Nagy László, Szemenyei-Kiss Tamás, Szervátiusz Tibor, Vörös Pál) voltak. Romhányi vezető szerepe vitathatatlanná vált, saját körében még 1992 nyarán is „élő legendaként" emlegették. A Jurta Színház a pártállami időszak első két színházszervező magánvállalkozás egyikeként jött létre, a Kádár-korszak bomló és egyben vállalkozásélénkítő időszakában. Az első magánszínház a Karinthy Márton (1949–2019) által alapított Hököm Színpad volt, amely a Kaffka

[12] Varga Mihály: *Születésem, gyermekkorom. Életút* – Forrás: http://www.vargamihaly.hu/vm/eletut.html (Letöltve: 2018. 11. 20.)

Margit Gimnáziumban kezdte meg működését, s amely 1988-tól Karinthy Színházként ismert.[13]

A második magánszínház alapítója, egyáltalán nem véletlenül, a főiskolai rendezőosztálytárs, Romhányi László, aki Sátoraljaújhelyen született 1944-ben. Eredetileg magyar–történelem szakos tanárnak készült, mégsem tanított egy percet sem. Színházi ember lett a nemzeti oldalon. Életrajz-ismertetői mindig megjegyzik: a romeltakarításra jelentkezett, majd a szovjet megszálló hatóság által malenkij robotra hurcolt édesapja fogságban kapott tífuszban meghalt, más adatok szerint a Gulágon lapáttal agyonverték. Épp elég ok a szovjetellenességre. Egyébként családját és Balaton-felvidéki birtokos őseit a 14. század végéig tudta igazolni. 1973-ban Marton Endre rendezői osztályában végzett a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, nem kisebb egyéniségek közt, mint Ascher Tamás, Gáll Ernő, Karinthy Márton, Kornis Mihály, Valló Péter. A korszak felkapott művészszínházában, a Nagymező utcai Thália Színházban, a lázadóból „hivatásos újítóvá" szelídült Kazimir Károly (1928–1999) főrendező, majd Keres Emil székét elfoglaló igazgató mellett kezdett el dolgozni. A kivételezett helyzetbe jutott intézményben rangos rendezői kar (Bodrogi Gyula, Iglódi István, Karinthy Márton, Koltay Gábor, Simon Zsuzsa, Szinetár Miklós, Szirtes Tamás) dolgozott. Az 1971-ben a Nagymező utcába költözött művészszínház sokat tett a magyar dráma felkarolásáért, az 1976–1977-es évadban például a kortárs szerzők közül csak magyar írók műveinek be-

[13] Az államosítások utáni első magánszínház 1982-ben Hököm Színpad néven alakult, Karinthy Márton (1949–2019) vezetésével. Történetünk színházi ága (Hököm, Jurta, Játékszín stb.) is roppant érdekes, valóban a színházművészeti rendszerváltás esettanulmányai, amit Karinthy részben fel is dolgozott, először a főiskolai doktori tanulmányai végén írott DLA-disszertációjában, majd az abból született, *A vihar kapujá*ban című könyvben (Ulpius-ház, Budapest, 2007), amely egykori osztálytársai által szerkesztett emlékezés folyama. (Romhányi László már nem szerepelt a dolgozatban.) A Jurta- vagy a színháztörténeti átmenet korrajzát készítő kutatónak mégis valódi forrásmunkaként jöhet szóba a szöveg. Karinthy Márton „politikamentes" színházcsinálása miatt „alternatív társulata" elkerülte a Jurta-sorsot, sőt, ma is sikeresen működik Buda egyetlen kőszínházaként a XI. kerületben. Forrás: http://karinthyszinhaz.hu/a-szinhaz-tortenete (Letöltve: 2019. 02. 24.)

mutatóira került sor.[14] Romhányi 1975-től négy éven át Egerben, az Agria Játékszínben önállóan is rendezett magyar történelmi tárgyú drámákat. Miután bemutatóit egy idő után nem engedélyezték, 1985-ig Kőszegen folytatta saját, a régi magyar nemzeti irodalomra alapozott színházkísérletét. Közben „művészeti kisvállalkozó" lett. 1983 januárjában a Kossuth Klubban Székely János *Dózsa* című monodrámájának bemutatójával elindult a Magyar Színkör.[15] 1986-ban Szakonyi Károly *Kardok és kalodák* című darabját mutatták be a Rákóczi-szabadságharcot idézve, többek között Bánffy György szereplésével. A nem állandó kicsiny társulat saját játszóhellyel nem rendelkezett, ámde a Fővárosi Tanácstól – ingyenesen – telekhez jutottak, ami közel sem volt magától értetődő.[16] 1985-ben saját pénzéből kezdte el építeni népligeti színjátszóhelyét, amelyet a tervezettnél jóval lassabban, csak tizenhat hónapnyi építkezés után, bankhitelből fejezett be.[17] A Színkör utódjának számító Jurta Színházat az állampárti kultúrpolitikusok belső vitáitól kísérve 1987. áp-

[14] A színháznak az Agitációs és Propaganda Bizottság elé kerülő műsortervében négy kortárs magyar mű (Mesterházi Lajos: *A Prométheus-rejtély;* Katona József–Illyés Gyula: *Bánk bán;* Weöres Sándor: *Octopus;* Czakó Gábor: *Eleven kísértetek*) mellett egy klasszikus (Corneille: *Attila*) szerepelt. Igaz, a színház műsoron tartotta Malraux *Remény* és Graham Greene *A csendes amerikai* című darabját is. – Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára az 1976/77-es évad műsortervéről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) M-KS 288. f. 41/267. ő. e.

[15] Hivatalosan Magyar Színkör Színházi Kisszövetkezet a magyar drámairodalom színpadra állításával kultúrtörténeti missziót vállalt, közönségét szórakoztatta, de az avantgárd kísérletezésnek is helyet adott. Mindez nem állt összhangban a korabeli kultúrpolitikával, zajos botrányok kísérték működését. Székely György (főszerk.): *Magyar színházművészeti lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 477.

[16] Egyes vélemények szerint ezt apósa, dr. Almásy György pszichológus, főiskolai tanár befolyásának köszönhette. Szikra Zsuzsa: A Jurta. *Mozgó Világ,* 1993/1. 81.

[17] *Magyar Nemzet,* 1987. március 31. 6. – Romhányi László újságírói kérdésre válaszolva egyharmad rész önerőben és kétharmad rész bankhitelben határozta meg a színházépítés pénzügyi konstrukcióját, de a két összeg nyilvánosságra hozatalától elzárkózott. Érdekesség, hogy a kisvállalkozás gazdasági igazgatóhelyettese, Nyikos László (1943–) közgazdász, később egyetemi tanár, tíz évig az Állami Számvevőszék alelnöke, 2010–2014 között a Jobbik országgyűlési képviselője volt. Az épülettervezők: Szabó Ottó, Koffler Antal, Csertus Ferenc voltak.

rilis 14-én Berecz János (akkor már MSZMP KB-titkár) nyitotta meg.[18] A színház művészeti tevékenységét állandósult pénzügyi-, előadói-szerzői jogviták kísérték, amelyet a korabeli sajtó kifejezetten ellenséges hangnemben erősített fel. Karinthy Márton színháza honlapján írja a Hököm Színpad fogadtatásáról: „a régtől vágyott színházi struktúraváltás nagy visszhangot kiváltva, össztársadalmi ellenérzéssel, kritikusok és a sajtó támadásokkal kísérve zajlott".[19]

El lehet képzelni a „visszhangot" akkor, miután a második magánszínház, a Jurta felkapott politikai ellenzéki találkozóhely lett. Akkortájt politikai szervezetek gyűlésezésére alkalmas helyeket nem lehetett kibérelni, a szervezkedő csoportok anyagi forrásoknak is híján voltak. Így történt, hogy az első időszakban (1988–1990) a színház valóságos „pártműhely" lett. Itt szerveződött protopárttá a Magyar Demokrata Fórum, itt alakult a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Magyar Függetlenségi Párt (MFP), a Magyar Nemzeti Párt, a Magyar Október Párt, a Szabadságpárt, a Magyar Legitimista

[18] Romhányi Lászlót Ratkó József szabolcsi költő ajánlotta be Berecz Jánoshoz, akitől segítséget és támogatást kért színházának megnyitásához. Sérelmezte, hogy a Fővárosi Tanács különböző jogcímen kirótt büntetésekkel akadályozza azt. Ebben – fából készült épületről lévén szó – a tűzvédelmi szempontok mellett a színház kulturális irányultsága játszotta a döntő szerepet. Romhányi László elképzelései szerint ugyanis ott elsődlegesen Páskándi, Nemeskürty és Sütő nevével fémjelzett, a hivatalos kultúrpolitika ítészei által nacionalistának bélyegzett új magyar drámákat játszottak volna. Berecz János erre így emlékezett: „ellenezték elsősorban azért, mert szerintük ez a nacionalizmus fészke lesz, innen megy majd az uszítás a szomszédos országok ellen. Nyakunkra hozzuk a bajt. Ezzel szemben vállaltam én azt, hogy ezen a borzongáson túl kell lépni […] végig megvédtem ezt az épületet, hogy működjön […] belülről ment ez a harc, hogy a Jurta maradjon, a Csurka szólhasson és így tovább". Berecz János: *Az én rendszerváltásom*. Magánkiadás, Budapest, 2005. 30. A színház működésének engedélyezésével egyidejűleg állambiztonsági műveleti területté vált, a rendezvényekről és az ott elhangzottakról a pártközpont természetesen értesült: „a vezetés rendszeres tájékoztatást kapott, összefoglalót, hogy mi zajlott le egy ilyen összejövetelen, és annak tartalmi kivonatát." – A többpártrendszer újraszületéséhez – a Jurta Színház. Havas Henrik és Kelemen Kata interjúi Csurka Istvánnal, Berecz Jánossal, Bíró Zoltánnal. *História,* 1993/1. 29.

[19] A színház története. Forrás: http://karinthyszinhaz.hu/a-szinhaz-tortenete. (Letöltve: 2019. 02. 24.)

Párt és több más pártszerű tevékenységet folytató ellenzéki csoportosulás. Nem meglepő, hogy a színházvezetés az állampárti hatalom nyílt támadásainak tette ki intézményét.

Egy interjújában a színházalapító direktor említette, hogy „kétszer akartak Baracskára vinni, '88. márciusban és októberben. A határozatokat ma is féltve őrzöm".[20] A szakszerűen rögzített tényeket egy nyilvános Romhányi-állásfoglalás – mely szerint a Jurta nem ad otthont ellenzéki szervezeteknek[21] – nemigen ellensúlyozhatta. A vállalkozó színház, valószínűleg a politikai manőverek, „háttérműveletek" miatt gazdasági-pénzügyi csődbe került.[22] Ugyancsak tőle tudjuk, hogy 1988-ban felszámolási eljárást kezdeményeztek a Jurta ellen. Július 10-i segélykérő felhívásukat a demokratikus ellenzék hetilapja, a *Beszélő* is közölte: „Hihetetlen, de tény: a kulturális vezetés egyetlen forinttal sem támogatta a […] színház felépítését, még az ígéreteit is letagadta, sőt olyan helyzetet teremt, hogy […] működése lehetetlenné váljon. […] a Jurta Színház a demokratikus Magyarország jelképévé vált. Végzetes az útja: a nyilvánosság előtt elhallgatják, vezetőit fenyegetik […] Adósságállományunk 25 millió forint, amely kizárólag a színházépítés mesterséges akadályoztatásából adódik. […] A Hatalom bekerített bennünket."[23] A színházmentési akciók ma sem ismeretlenek, nem meglepő, hogy több, egymással is versengő terv készült a demokratikus ellenzék köreiben, a politikai rendőrség figyelmétől kísérve. Az egyik dokumentum azért is különösen érdekes, mert Soros György esetleges akkori szerepvállalását taglalta: „'Kurír' fn. [Bába Iván] célszemély a Jurta Színház helyzetét elemezve egy tervezetet készített, amelyben arra az eredményre jutott, hogy az épületet egy részvény-

[20] *Szent Korona,* 1992. július 21. 3.

[21] *Népszabadság,* 1988. március 12. 21.

[22] A külsősnek sehogyan sem átlátható pénzmozgások – vállalkozási bevételek, hiteltörlesztések és kamatok, művészeti kiadások, működési rezsi, adományok-támogatások – körüli viták végigkísérték a Jurta működését. Romhányi László 1992. júliusban sem számolt be helyzetjavulásról: „Adósságunk megmaradt, ránkszakadt örökségül! Visszük magunkkal a késedelmi kamatok súlyát is." *Szent Korona,* 1992. július 21. 4.

[23] *Beszélő,* 1988/3. 656. Forrás: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-jurta-szinhaz-felhivasa (Letöltve: 2019. 02. 24.)

társaságnak kellene megvennie, így elkerülhető lenne, hogy egy várható csődeljárás során a színház az állam kezébe kerüljön. A részvényesek főként külföldi magyarok lennének, és hozzájárulóként szeretnék megnyerni Soros Györgyöt is. A terv szerint a Jurta egy komplexumként működne: helyet kapna benne egy »Közép-Európa Intézet«, egy könyv- és lapkiadó, és ott lehetővé válna az egyre szaporodó független csoportok összejövetelének megrendezése, így mintegy a hazai ellenzék fellegvárává válhatna a színház, tulajdonosi jogosítványokkal. […] Intézkedés: – az információt tovább pontosítják; – folytatják az ellenőrzéseket."[24] A házkutatásig nem jutott el a fellépés, „a rendőrség nem merte betenni a lábát az épületbe" – mondta a direktor. Bár a nagy vitát kavart 1988. januári MDF-rendezvény után Grósz Károly pártfőtitkár-miniszterelnök állítólag azt találta mondani: „ha egy széket is felborítanak, porrá lövetem a Jurtát".[25]

Érdekes és érthető, hogy a radikális eszméket követő jobboldali ellenzék kisebb-nagyobb körei még nem különültek el a „demokratikus" ellenzéktől. De a korszakra emlékező szereplőknek – talán a félelem hatására – fel-feltűnt a „furcsa", „szélsőséges", „provokatív" beszédmód, akár a jurtás rendezvényeken, akár a *Beszélő* hasábjain. A működési nehézségek az apokaliptikus képzeteket, a radikális hangnemű kommunikációt erősítették: „a kommersz szórakoztatás kábulatában mintha szándékosan feledkezne meg [a hatalom] a nemzet sorskérdéséről, a magyarság méltóságáról, történelmi végveszélyéről".[26] A színházi rendszerváltás, a Jurta-küldetés, a személyzet nemzeti felfogása és a szakadatlan konfliktusok hatására alakulóban volt az önálló politizáláshoz szükséges saját identitás. Amint az a belső elhárí-

[24] Belügyi jelentések III/III-205/11. (1988. október 18.) Közli: Nové Béla: Tény/Soros – III. Belügyi Jelentések. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. Forrás: http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/538d96804d640588852566f2006f1ed7/3dd5524446db211ec1256f01003fe3dc?OpenDocument (Letöltve: 2016. 11. 02.)

[25] Beszélgetés Romhányi Lászlóval. I. m. 3. Romhányi nyilván érdekelt volt a Jurtában folyt valóságos ellenzéki politizáláson is túllicitálni, erre utal az „állítólag" szó. Grósz Károly miniszterelnök vehemens ember volt, szűkebb körben akár mondhatott is ilyesmit.

[26] *Beszélő,* 1988/3. 656.

tás figyelmét nem kerülte el: „megkezdték a Bevonulás Erdélybe című, 1940-es évekbeli irredenta hanganyagot tartalmazó kazetta sokszorosítását", tervbe vették egy 1956-os hangfelvételeket tartalmazó anyag elkészítését is.[27] Védnöki munkát szerveztek az 1849-es aradi emlékmű ügyében, ugyancsak hálózati dokumentum tanúskodik Nyírő József *Jézusfaragó ember* című műve bemutatásának tervéről, amelyet a szerző hungarista-nyilas kapcsolódásaira hivatkozva a Fővárosi Tanács Művelődésügyi Főosztálya nem engedélyezett.[28] Ebben a sorban tartották nyilván a népi elkötelezettségű Szervátiusz Tibor szobrász jurtás díszletépítő tevékenységét is.[29]

Romhányi László és vezetőtársai 1989. március 4-re tüntetést is szerveztek a Vörösmarty térre a színházmentés érdekében, amelynek elmaradása utóbb találgatásokra is okot adott. Egyúttal mutatta, hogy a gyakori működési, politikai és személyi konfliktusok, a rendszerváltás-alakulás sodrában érthetetlen koncepcióváltások, kalandor akciók és gyáva, a korszereplő számára érthetetlen visszavonulások, hibás döntések kísérték a Jurta-működést. A színházigazgató ugyanis a demonstráció előestéjén az országos médiumokhoz eljuttatott közleményben lemondta a tiltakozó gyűlést, okként a színház hitelügyleteiről folyó tárgyalások zavartalanságának biztosítását jelölve meg.[30]

[27] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 2.7.1 Napi operatív információs jelentések (továbbiakban NOIJ) 45/6/1989. 03. 03.

[28] III/III Krónika. Blog. 1988. április – A Jurta Színház megfigyelése. Forrás: http://iii-iii-kronika.blog.hu/2014/04/21/aprilis_21_a_jurta_szinhaz_megfigyelese#more5237174 (Letöltve: 2017. 01. 24.)

[29] *Pesti Magyar Hírlap,* 1994. március 14. 7. – Szervátiusz Tibor a rendszerváltást követő, a nemzeti média érdekében tett felhívásával exponálta magát. A „magyar nép megmaradásért folytatott embertelen küzdelméről", az „elszabotált rendszerváltásról" írt. 1991-ben „látszatfordulatról" beszélt: a „választások után reméltük, hogy a rendszerváltozás bekövetkezik. Sajnos nem úgy alakult, ahogy vártuk, hiszen azok az erők, amelyek eddig is uralkodtak és a népet félrevezették, idegen érdekek szolgálatába állították, továbbra is kifejtik tevékenységüket a magyar nép kárára. Elkövetkezett az az idő, amikor már nem Keletről gyarmatosítottak minket, hanem Nyugatról".

[30] OSA Archívum. A Kossuth Rádió adásainak átirata. 1989. március 4. Forrás: http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=528&Itemid=547&lang=en (Letöltve: 2016. 11. 11.) – Romhányi László

A belső elhárítás azonban a valódi okot is tudni vélte, amely szerint a tüntetést az esetleges provokációktól tartva mondták le. A hirtelen döntés hátterében – mint azt később több Jurta körüli személy is megerősítette – feltehetően Romhányi László és (Szemenyei) Kiss Tamás[31] színháztitkár[32] megromlott kapcsolata állt.[33] Egyes vélemények szerint a belvárosi tüntetés lemondása vezetett volna kenyértöréshez az egységbe szerveződő ellenzék

a közlemény átadását követő hajnalban családjával elhagyta a fővárost, és vidékre utazott.

[31] A Szemenyei előnevet használó Kiss Tamás (1945–) politikus-publicista életútja távolról sem egyenes, ha van ilyen politikusi életút egyáltalán. Az 1970-es években Nyugaton megjelent írásai miatt kémkedés vádjával ítélték el, megjárta a Kádár-korszak börtöneit, majd az 1980-as évek második felében került szorosabb kapcsolatba az ellenzéki mozgalmakkal. 1988-ban a Jurta titkárságvezetője. Felesége, Kollár Erzsébet által szerkesztett életrajza szerint – „tájékozott lévén az akkori paktum, az MSZMP-vel történő egyezkedésben" – 1988 decemberében elhagyta az országot. Erre azonban valójában csak 1989. március 4. után (a *Szent Korona* közlése szerint szeptemberben) kerülhetett sor, ráadásul a Romhányi Lászlóval kapcsolatban álló személyek szerint egészen más – a fentiekben ismertetett – okból. Kiss Tamás ezt követően Németországban telepedett le. 1994-ben a *24 Óra* című hungarista szellemiségű kanadai lap munkatársa lett, s állítása szerint kapcsolatba került a nyugati hungarista emigrációval is. Utóbbi állítása hitelességét éppen a hivatkozott emigráns körökből – egyebek mellett Dobszay Károly, az *Út és Cél,* valamint a *Szittyakürt* című lapok egykori szerkesztő munkatársa – vonták kétségbe. Később a kanadai *Új Hídfő,* majd a már egészen más szellemiségű *Kanadai Magyar Hírlap* munkatársa lett (2012-ig). – Szemenyei-Kiss Tamás Koller Erzsébet és Pünkösti Árpád által szerkesztett életrajza. *hirhatar.com*. Magyar–amerikai hírportál. Forrás: http://hirhatar.com/egyevszazad-a-diktaturakban/ (Letöltve: 2016. 11. 16.); Ki az a „Szemenyei"-Kiss Tamás? *kitartas.net*. A hungarista mozgalom lapja. Forrás: http://kitartas.net/2011/06/15/ki-az-a-szemenyei-kiss-tamas (Letöltve: 2016. 11. 16.); Szemenyei-Kiss Tamás nevű szélhámosról. *Kuruc.info*. Forrás: https://kuruc.info/r/7/25221/ (Letöltve: 2016. 11. 16.)

[32] ÁBTL 2.7.1 Napi Operatív Információs Jelentések 45/3/1989. 03. 06. – A program szerint a nyitóbeszédet Kiss Tamás tartotta volna, a gyanúba keveredett titkárt azonban Romhányi László azonnali hatállyal eltávolította a színháztól.

[33] Kiss Tamást Romhányi azzal gyanúsította, hogy az erdélyi kulturális és személyes kapcsolatokat ápoló színházába a román titkosszolgálat (Securitate) ügynökeként lépett be.

és a Jurta erői között, a megállapítás azonban nem látszik megalapozottnak.[34]

1989-re egyébként is enyhült az ellenzékre nehezedő állampárti nyomás, és a politikai tárgyalásra készülő szervezetek kezdtek eltávolodni a Népligettől, Jurtára utaltságuk megszűnt, új helyszínek (politikai terek) nyíltak meg előttük. A meghatározó rendszerváltó pártok kivonultak a Jurtából. A stabilizálódó pénzügyi forrásokhoz jutó, az átmenetben egyre otthonosabban mozgó új szervezetek vezetői számára kevésbé volt vonzó a politikai turbulencia közepette működő, kétesnek bélyegzett személyek gyülekezőhelyévé váló játéktér. 1989–1990 fordulójára jelentős szerepcserék zajlottak, mind a „hatalomátmentők", mind a „segítő", mind pedig az ellenzék ellenzéke soraiban. Az új (generációs) rendszerváltók helyett régi belső-külső emigránsok jöttek a Jurtába; számos, a nyugati emigrációhoz tartozó „történelmi" személy (Hornyák Tibor, Hóka Ernő és Hóka Mihály, Krassó György, Pongrátz Ödön),[35] talán inkább csoport tűnt fel.

[34] A két ellenoldali főszereplő sem konkrét eseményhez kötötte a „szakítást". Solt Ottilia, aki „polgári jogi kapcsolatként" tekintett az együttműködésre, így emlékezett: „Az elválás már magától ment. Nekünk kínálkozott máshol is hely, mentünk a Corvin moziba, aztán máshová. Így tett a többi [...] ellenzéki szervezet is. Romhányi sem ragaszkodott már annyira hozzánk." Szikra Zsuzsa: I. m. 81. – Romhányi László szerint: „A hatalomnak mindig is kikötése volt: csak akkor szalonképes számára egy szervezet, ha otthagyja a Jurtát [...] Az SZDSZ és a Fidesz esetében más volt a helyzet: ők meg akarták maguknak kaparintani a tulajdonjogot. Velük mi szakítottunk!" Az élő legenda. Beszélgetés Romhányi Lászlóval. *Szent Korona,* 1992. július 21. 5.

[35] A Hóka–Pongrátz vonalon tűnt fel a nyugati „nemzeti emigráció" a Jurtában. A New Yorkban élő Hóka testvérek, Ernő és Mihály 1989. május 18-án New Brunswickban, '56-os emigránsokkal közösen, a Sulyok Dezső vezette Magyar Szabadság Párt politikai örököseiként Szabadságpárt néven hoztak létre politikai szervezetet. Hóka Ernőt, testvérét és Tar Györgyöt Romhányi hívta a Jurtába a hazai párt szervezése céljából, amelyre 1989. július 12-én sor is került. A történelmi szabadságpárti emigrációs kibontakozás sem sikerült, a nagy öregek „kívülről" ugyancsak nagy kritikusai lettek a rendszerváltásnak. Romhányi és köre kísérletezett, s egyre világosabban kötelezte el magát a radikális fellépés mellett. A *Magyar Holnap*ban megjelent Hóka Mihály írás (Magyar doktrína. *Magyar Holnap,* 1989. október–november. 4.), egyebek mellett az „óriási előjogokat" élvező, „bevándorolt, beszivárgott vagy betelepített kisebbségek" és a kárvallott „állambirtokos magyarság" viszonyát tárgyaló írásával gyakorlatilag végérvényesen a Jurta ideológia terébe, egyben a kirekesztettek közé került. Hogy azután 1992-es „végső útjuk" az új

Az első ('88-as) év után világossá vált, hogy az átmenetről alkotott radikális (jurtás) és centrum (kerekasztalos) ellenzéki szárnyak elképzelései, főleg a „forradalmi erőszakkal" végrehajtott elitcsere-gondolat miatt összeegyeztethetetlenek, ezért a nemzeti radikálisok részvétele az Ellenzéki Kerekasztal, még inkább a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain fel sem merülhet. Az „újabb" ellenzéki generáció kizárta a „régieket", súlyos belső csatározásokat elindítva. A történelmi ellenzéki pártok sorából[36] a '47-es Pfeiffer-féle utódszervezet, a Jurtában szervezkedő Magyar Függetlenségi Párt volt leginkább kénytelen szembenézni a teljes kirekesztéssel. A „nemzeti és polgári" értékek mentén létrejövő, a kommunista-szocialista elit büntetőjogi felelősségre vonását, az örökös semlegesség deklarálását, a határon túli magyarság érdekvédelmét követelő[37] párt az április 18-i, Nemzeti Megbékélési és Elszámoltatási Bizottság létrehozásával jelentette be igényét a „többoldalú tárgyalásokon" való részvételre,[38] egyfajta „radikális nemzeti ellenőrzés" gyakorlására. A Jurta-erőkben bízó MFP radikális fellépését az EKA-szervezetek elutasították,[39] de gondol-

integrátor szervezetbe, a Torgyán Független Kisgazdapártba vezessen. – Vida István (főszerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010*. Gondolat Kiadó–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011. 470.; Zászlót bontott a Szabadságpárt Magyarországon is! 1989. július 12. *Hóka Ernő honlapja*. Forrás: http://www.hokaerno.com/ (Letöltve: 2017. 03. 20.)

[36] Az ugyancsak történelmi Független Magyar Demokrata Párt (Balogh-párt) 1989. májusban indult, de nem volt jurtás párt. Az 1990-es választásokra szövetkezett többek közt a MFP-vel Centrum Pártok Nemzeti Szövetsége néven. Az ellenzék ellenzékének történelmi szárnya tehát elindult a választásokon és meg is bukott.

[37] Vida István: I. m. 392.

[38] „[A] Magyar Függetlenségi Párt készségét nyilvánítja a többoldalú tárgyalásokra és kidolgozza kül- és belpolitikai, valamint gazdasági-szociális programját." A felhívás még kompromisszumkész hangvételű: „egyelőre a megtisztulás érdekében és a megbocsátás jegyében fogant, illetve tétetett közzé" – A Magyar Függetlenségi Párt felhívása Nemzeti Megbékélési és Elszámoltatási Bizottság létrehozására. 1989. április 18. *Rendszerváltás és az MTI*. Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Nemzeti+Megb%C3%A9k%C3%A9l%C3%A9si+%C3%A9s+Elsz%C3%A1moltat%C3%A1si+Bizotts%C3%A1g+&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=139611&ty=1 (Letöltve: 2012. 05. 21.).

[39] Az Ellenzéki Kerekasztal ülése. 1989. május 2. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány in-

ható, hogy az állampárti körökből is bizalmatlanul fogadták.[40] Az ellenzéki kirekesztés csak tovább gyorsította a radikális szélsőjobboldal létrejöttét, előbb segítette összerendeződését, majd pár hét együttélést követően kiélezte belső harcait. A függetlenségi párti kudarc azt is mutatta: messze nem volt magától értetődő, hogy a radikális szellemi-ideológiai erők összefogásában a „fiatalok" közül Romhányi Lászlóé vagy a „nagy öregek" egyikéé lesz a vezérszerep. Szeptemberben ugyanis, Hornyák Tibor (1926–2006) „örökös elnökké" választásakor Romhányi Lászlóval együtt a teljes jurtás vezetői gárdát kizárták az MFP-ből.[41] A radikális ellenzéki jobboldal történelmi szárnyának lépésére válaszul a Romhányi-kör maga is „historizált" alakulatot hozott létre a „nemzeti ellenállás otthonában", a Jurtában. A Magyar Nemzeti Pártot Romhányi László és Geréb Attila (1946) színművész nyolc magánszeméllyel együtt július 15-én alapította.[42]

---

ternetes adatbázisa. Forrás: http://www.rev.hu/89/f?p=107:30:10845334395 04213::NO::P30_WAF_ID:61 (Letöltve: 2012. 05. 21.) Az ülésről készül videofelvétel tanúsága szerint a Nemzeti Megbékélési és Elszámoltatási Bizottságot a napirend ismertetésekor halvány utalással csak „számonkérő székként" említették. A pártot az EKA-működés időtartama alatt, annak többszöri kérelme ellenére sem vették fel a kerekasztalt alkotó szervezetek közé.

[40] Tanácskozott az MSZMP budapesti reformköre. 1989. április 27. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Magyar+F%C3%BCggetlens%C3%A9gi+P%C3%A1rt&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=141914&ty=1 (Letöltve: 2012. 05. 21.). „Az MSZMP-nek a megújulás érdekében mindenképpen el kell végeznie az önvizsgálatot, de nem szabad megengedni, hogy leszámoláshangulat alakuljon ki az országban."

[41] Jegyezzük meg: ugyanekkor zárták ki Romhányit, Geréb Attilát, Kassay Gyulát, a „színészeket"; s csak négyen maradtak az előző vezetésből.

[42] Fővárosi Törvényszék, Civil és egyéb cégnek nem minősülő szervezetek kezelőirodája (továbbiakban FT). Pk. 60678/1989. ügysz. *A Magyar Nemzeti Párt bírósági iratai.* Az 1989. július 15-ei alakuló ülés jegyzőkönyve. A tíz alapító között volt: Balázs István (1942), a Márciusban Újra Kezdjük mozgalomban vállalt szerepéért – hivatalosan fegyver- és lőszerrejtegetésért – 1957-ben kivégzett Balázs Ferenc öccse, Bartal Ferenc (1915), a Sulyok Dezső vezette Magyar Szabadság Párt vezetőségi tagja, Bosnyák Imre (1914–1997), aki 1935-től a Szálasi Ferenc vezette Nemzeti Akarat Pártjában politizált, a VIII. kerületi alapszervezet ifjúsági vezetője lett. 1939-ben részt vett Szálasi tervezett kiszabadításában, amiért másodfokon tizenegy éves börtönbüntetésre ítélték. A nyilas hatalomátvétel után kiszabadult, és 1944. október végén a propagandaminisztériumban kapott állást. A háború után a nyilasokkal Nyugatra

Rajna Tibor (1940)[43] Székesfehérváron megalakította az 1956-os munkástanács-jogutód Szolidaritás Munkásszövetséget, november 5-től Független Magyar Munkáspártot. Az ugyancsak a Hornyák-pártban (MFP) elnökhelyettességig jutó Mészáros Vilmos ügyvéd Magyar Liberális Pártja szintén a Jurtához kötődött. A függetlenségi párttal szakító Stoffán György (1958) újságíró[44] a Mindszenty Emlékbizottságot[45] „vitte" a majdani jurtás választási szövetségbe, a Keresztény Nemzeti Unióba (KNU). Induláskor a Jurtához kötődött a Fónay Jenő (1927–2017) vezette Magyar Politikai Foglyok Országos Szövetsége (Pofosz)[46] is.

menekült, szovjet katonák Bécsben tartóztatták le. A Szovjetunióból 1955-ben tért haza. Részt vett az 1956-os felkelésben. A rendszerváltáskor belépett a Független Kisgazdapártba. (Nagybátyja volt az 1952-ben kivégzett hungarista lapkiadó, Bosnyák Zoltán.) Ugyancsak alapító volt Budai Kulcsár János (1937) író, költő, újságíró, az 1956-os forradalom résztvevője, Dózsa László (1942) színművész, aki beszámolói szerint kamaszforradalmár, valamint Zimándi Ervin (1916) nyugdíjas villamosmérnök, a Magyar Királyi Honvédség egykori hadnagya, aki 1944. decemberben megakadályozta a józsefvárosi pályaudvar felrobbantását.

[43] Rajna Tibor (1940–) egy fodrász kátéeszben volt ipari tanuló a Józsefvárosban. 1956-ban Angyal István hívta a csoportba a tizenhat éves legényt, ő felelt az őrség megszervezéséért. A bukás után elhagyta az országot. Hazatérését követően Tűzoltó utcai „csoporttagságáért" tizenkét évi börtönre ítélték. 1963-ban szabadult, Székesfehérvárra került, a Földgép Vállalatnál lett gépkocsivezető. 1989-ben a Videoton Vállalat munkástanácsának kezdeményezője, egy év múlva Pofosz-szervező és megyei elnök. Romhányi Lászlóhoz és Geréb Attilához hasonlóan részt vett a Magyar Függetlenségi Párt újjáalakításában, rövid időre a vezetésbe is bekerült.

[44] Magyar Függetlenségi Párt. 1989. április 3. *MTI hírarchívum 1988–2012.* Forrás: http://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1 (Letöltve: 2012. 05. 21.) – A Mindszenty Emlékbizottság alakulásáról az MFP szervezésekor értesülhetett a közönség, miután a létrehozó Stoffán György az ideiglenes pártvezetőségbe is bekerült. Nevéhez fűződött még a katolikus pártalakítás tervével életre hívott Magyarok Nagyasszonya Társaság, amelynek megalakításáról a *Szent Korona* 1989. december 6-i száma tudósított.

[45] Húsz évvel később… – az összetartozás napja. *Stoffán György blogja*. Forrás: http://stoffangyorgy.blogspot.hu/2010/06/husz-evvel-kesobb-az-osszetartozas.html?m=0 (Letöltve: 2017. 04. 10.) – Az emlékbizottság a szerzetesrendek reorganizációját, az egyházi ingatlanok azonnali visszaadását, a kommunista diktatúra alatt elítélt papok rehabilitálását, az egyházi iskolák újjászervezését szorgalmazta, a keresztény erkölcsi nevelés fontosságát hangsúlyozta.

[46] Vida István: I. m. 411. – A Pofosz 1989. február 19-én alakult az 1945 és 1989 között joghátrányt elszenvedők (bebörtönzöttek, elhurcoltak, kitelepített-

Még nem világos, hogy utóbbi szervezet formálisan belépett-e a Keresztény Nemzeti Unióba. A hely- és szövetségeskeresés során inkább egy ideig-óráig gyümölcsözőnek ígérkező, „lebegtetett" társulás jött létre.[47] Mindenesetre a Pofosz 1989–1990-es választási felkészülés során meghatározó szerepet vállalt a jurtás nemzetiek „káderellátásában" is. A színház emellett továbbra is otthont adott a Nemzetőrségnek, az ugyancsak radikalizmusáról és nonkonform életelveiről ismertté vált Krassó György vezette Magyar Október Pártnak, vagy az ókonzervatív Magyar Legitimista Pártnak. Ezeket a csoportokat összefogta a kirekesztettség közös élménye, azaz létrejött az „ellenzék ellenzéke". A széles bázisú, mindenkit felvevő radikális ellenzék nemcsak a baloldali egypárti diktatúra működtetői ellenében, hanem a pártállami mechanizmusok és a döntéshozó elit átmentését segítő, *valódi* rendszerváltás útjában álló új elittel is szembefordult. A jurtás ellenzék a Magyar Nemzeti Párt–Keresztény Nemzeti Unió–Magyar Nemzeti Szövetség szervezeti hármasára épült. A nemzeti radikális ideológia-politika első jelentős megformálója a mozgalomszervező Romhányi László. Kísérletének eredménye az „antimarxista nemzeti koalíció", azaz a Keresztény Nemzeti Unió. A politikai karanténba zárt politikusokat tömörítő KNU a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások legitimitását kezdettől kétségbe vonta. Gyakorta kinyilvánították: „a kilátástalan helyzetében magára maradt milliók valódi képviselete nélkül […] szócséplés minden tárgyalási folyamat".[48] A KNU-alakulásról a

tek, internáltak) képviseletére. A szervezet jellegéből és időzítéséből következőleg a kezdetektől politikai szereplőként, a tárgyalásos rendszerváltás radikális antikommunista kritikusaiként léptek fel.

[47] Vida István: I. m. 411. – A Pofosz az első szabad választásokon formailag is mint pártpolitikai tényező kívánt részt venni, 1990. februárban pártként jegyezte be őket a Fővárosi Bíróság. – Nemzeti Közszolgálati Egyetem Egyetemi Központi Könyvtár és Levéltár Rendszerváltozás Gyűjtemény Archívuma (továbbiakban: NKE EKKL RVGYA) 46. fond. Politikatörténeti iratok. 208. doboz. A KNU tagjait számba vevő adatlap (1989). A szervezet ugyanakkor kereste szövetségeseit, amelyet időlegesen a Keresztény Nemzeti Unióban talált meg. Nem csatlakozott azonban az unió választási bojkottjához, hanem – más szövetségest választva – részt vett a voksoláson.

[48] NKE EKKL RVGYA. 46. fond. Politikatörténeti iratok. 208. d. Kit válasszak, mire szavazzak? Választási tájékoztató – az 1990. évi magyarországi vá-

Romhányi főszerkesztésében, 1989. november 18-án bemutatkozó, a jobboldali radikálisok hivatalos orgánuma, a *Szent Korona* is beszámolt. A lap a szabad választásoktól tovább éleződő konfliktusok során aztán jóval ismertebbé vált a politikai háttérszervezeteknél. Program nélkül nincsen politikai szervezet. A KNU 1989. október 14-én közreadta tíz választási programpontját négy nyomtatott oldalon.[49] Természetesen az ideológiai alapvetés a „nemzeti Magyarország" helyreállítása, ahol a romlás legfőbb oka az 1944. március 19-től számított folyamatos megszállás. A két diktatúra, két diktátor (Sztálin, Hitler), két megszállás nyomán elveszett másfélmillió magyar, kifosztották, eladósítva kiszolgáltatták az országot. Ami maradt: egy hamis, idejétmúlt ideológia. Második pont: 1956 folytatása vér és alku nélkül, mert a kompromisszum nem politikai megoldás, különösen nem forradalmi helyzetben. Harmadik–negyedik pontban általános európai haderőcsökkentést, az idegen erők kivonását, valamint ellenőrzött demokratikus választásokat kíván a keresztény koalíció. Ötödször az ország gazdasági kiszolgáltatottságát kell megszüntetni, az „internacionalista elkötelezettségek" helyett a „a piacgazdálkodás radikális rendjét kell bevezetni". Hatodszor vissza kell térni a keresztény Európába, mi értelmezésükben az utolsó lehetőséget kínálta az Európai Gazdasági Közösséghez való csatlakozásra. Ehhez közeli időpontot – 1992 – rendeltek hozzá. A hetedik pont a Duna-menti kisnépek államszövetsége, miután semmi mással nem enyhíthető a Trianon-trauma. S addig is, szól a nyolcadik pont, föderatív Erdélyt. Kilencedszer ezeréves hagyományokra épített alkotmányt, valódi népképviseletet, országgyűlést a kilátástalan helyzetében magára maradt milliók képviseletére, különben minden szándék retorika és szócséplés. S végül szabad magyar hazát kívántak a kiáltványszerzők.[50] Nehéz, de nem lehetetlen feladat ebben a magyarelvű program-

lasztási sajtókampányban részt vett pártok rövidített programjának gyűjteménye. 55–56. A Keresztény Nemzeti Unió tíz pontja (szórólap). 1989. október 14.

[49] Uo.

[50] Az aláírók: a Nemzetőrök Szövetsége, a Magyarok Nemzetvédelmi Világszervezete, a Magyar Liberális Párt, Magyar Nemzeti Párt, Mindszenty Emlékbizottság, Független Magyar Munkáspárt s biztos, ami biztos még egyszer az MNP.

ban komoly hibát találni. Az utóiratban még leírják: nyolcvan párt alakult, de ez csupán a kommunista manipuláció „eredménye", valójában zavarkeltés. Pártból is megárt a sok.[51] Különösen úgy, hogy pártpénz meg nincsen. Vagy mégis van?

A Minisztertanács Hivatalának tisztviselői október 29-én egyeztetést folytattak az ellenzéki pártok képviselőivel a normatív, taglétszámalapú támogatások szétosztásáról, a Magyar Nemzeti Pártot azonban a tanácskozásra meg sem hívták.[52] Az egyenlő bánásmód reményében képviselőik decemberben még Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök hivatalát is megkeresték, az államelnök azonban nem fogadta őket.[53] A néhol igen nagyvonalú (kitalált, na jó, becsült taglétszám alapú) kampányfinanszírozás kárvallottjaként nemcsak a pártállamot vádolták az esélyegyenlőségi elv semmibevételével, de korábbi harcostársaik legitimitását és demokratizmusát is kétségbe vonták, mondván: a pártverseny elemi feltételei sem teremtődtek meg.[54] Pedig, mint hangsúlyozták, a többpártrendszer ma már visszavonhatatlan tény: „MAGYAR VALÓSÁG!" Négypontos követelésükben

[51] A pártalapítási kedv 1989–1990 fordulóján tetőzött, ezt hívtuk egy korabeli írásunkban „pártáradatnak". A nyilvánosságba bejelentkezett szervezetek száma meghaladta a 80-at, felülmúlva az 1956-os (háromnegyedszázas) pártárhullámot. Ebből 65 „pártot" jegyeztek be hivatalosan, 39 szervezet vett részt nyilvános versenyben (kampány), legalább egy jelöltet 28, országos listát már csak 12 párt tudott állítani, majd 6 párt került be az első törvényhozásba, s végül 3 párti (jobboldali) koalíció alakított kormányt. Így vonult le az árhullám. Azóta is főszabály maradt az országgyűlési választások előtti pártalapítási hullám, 2017-ben összesen 70 párt alakult. Jelenleg (2019) 264 bejegyzett pártot tartanak nyilván, közülük mindössze 8-at alapítottak 1989 után, s 1994 előtt, vagyis az első ciklusban. Óriási a pártfluktuáció, hisz az összes bejegyzett pártszám jóval 700 fölött járhat.

[52] *Szent Korona,* 1989. november 22. 9. – *A Magyar nép kommunizmust többé nem akar! Patyomkin-köztársaság. Történelmi kollaboránsok. Milliárdok egy célért! Nyílt levél Raft Miklós államtitkár úrnak."* Maga a Nyílt levél egyébként október 31-i keltezésű.

[53] *Szent Korona,* 1989. december 19. 5. – Működési és kampányköltségekre nyolcmillió forintot igényelt volna az MNP–KNU, Szűrös Mátyás hivatali közbenjárásával.

[54] Kiss József–Stefany Judit–Tari Beáta: Pártáradat. A veszteseknek is van történelme. In: Király Ferenc–Lasz György–Somfai Péter (szerk.): *Szabadon választott. Parlamenti almanach 1990.* Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, Budapest, 1990. 22–34.

szerepelt, hogy „a fennálló hatalom egyetlen ellenzéki […] szervezet működését se kérdőjelezhesse meg", ne csak a bejegyzett szervezetek jelentkezhessenek támogatásért, ne követeljenek a történelmi pártok vezetőségébe 1945 utáni vezetőket, mert azokat „elpusztították, emigrációba kényszerítették, vagy lágerekben némították el", míg akik megmaradtak, a „kollaboráns vonalat erősítették". Végül: követelték a teljes sajtónyilvánosságot a hatalommal nem egyezkedő (radikális) pártok-szervezetek számára.[55]

Közös út – külön út

A Keresztény Nemzeti Unió mindenesetre indulni kívánt az 1990-es országgyűlési választásokon, habár bejgyezésére még jó egy éven át nem került sor. Alapszabály hiányában tisztségviselő-választást sem tartottak, Romhányi László mint az unió szóvivője a Magyar Nemzeti Párt és a Jurta Színház irányítása mellett igényt tartott a szövetség politikai–gazdasági vezetésére is.[56] A KNU és az MNP december 15-i, belpolitika és gazdasági válság témában rendezett nagygyűlésén Romhányi – álláspontot változtatva – a népet félrevezető „komédiának" nevezte a november 26-i négyigenes népszavazást.[57] Rendszerváltás-szabotázzsal vádolta a „MSZMP–MSZP által kreált" ellenzéki pártokat, melyekben „olyan személyek kapnak szerepet, akik a

[55] *Szent Korona,* 1989. november 22. 9.

[56] FT, Pk. 60678/1989. Bartal Ferenc Fővárosi Bírósághoz intézett levele. 1990. február 20.– Romhányi László tekintélyét csak kevesen kérdőjelezték meg a jurtás nemzeti mozgalmak köréből. A kevesek egyike volt a Magyar Nemzeti Párt választott elnöke, a tisztségéről 1990. február 20-án lemondó Bartal Ferenc, aki elnökségi levelében így írt: „Lehetetlen egy elnökségnek úgy működnie, hogy annak egyik tagja [Romhányi László], mint a pártot magába foglaló választási szövetség szóvivője mindent maga dönt el, és az egyes szervezeteket még csak nem is tájékoztatja. Az ilyen cezaromániás magatartás elfogadhatatlan. Gazdasági vonatkozásban a Jurta, az Unió és a párt hol egy kalap alá vétele, hol különválasztása csak zűrzavarra vezethet […]"

[57] A Magyar Nemzeti Párt országos nagygyűlése. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19890923&ni=226211&li=5&rt=2&ty=1 (Letöltve: 2012. 03. 05.)

kommunisták sugallatára alkudoznak a nép nevében, […] nemzeti kerekasztalosdit játszanak, s az elvtelen alku jutalma egy-egy jó állás, egy-egy parlamenti, vezetői pozíció".[58] Politikai válságjelentésükben kiléptek a szűken vett pártpolitikai világból, sötét víziót festve az értékvesztett és tévelygő társadalomról és az „elárvult" ifjúságról. „Terjed a pornográfia, a horror, növekszik a drogosok tábora. A gonosz erők egyre több fiatalt és gyereket csalnak lépre."[59] A kettős kommunikáció a későbbiekben is jellemző maradt, a radikálisabb beszédmód mellett jól megfért a mérsékeltebb írásbeliség. (Vagy ritkábban: éppen fordítva.) Az új politikai establishment létrejöttét Romhányi az új, konszenzusos szabályok szerint, sikeres választási szereplés útján még megakadályozhatónak vélte: „A cél: a választásokat meg kell nyerni és fel kell építeni a történelmi Magyarországot!"[60] „Minden választási körzetben képviselőjelöltet kell állítanunk".[61] Az igen ambiciózus célkitűzéstől azonban a jurtás ellenzék messze elmaradt. A *Szent Korona* által február 7-én mindössze hatvanöt egyéni választókerületi jelölt nevét tartalmazó névsort közölt.

A jurtások „rendszeridegenségét" a választási szabályok téves értékelése-értelmezése csak tetézte. A listaállítási eljárás homályban maradt, de nem volt világos az sem, ténylegesen mely szervezet színeiben indulnak a KNU jelöltjei, feltüntetve a szövetségbe delegáló szervezetek nevét is. Bírósági bejegyzés híján a KNU a szavazólapon meg sem jelenhetett volna. Így vagy a radikális szövetségesek közös, vagy önálló, külön-külön jelölésük lehetett volna jogszerű.[62] Ez két lehetséges forgatókönyv. Ámde a Keresztény Nemzeti Unióra felépített kampány külön, pártalapú indulással jól összezavarja a lehetséges választókat.

[58] Uo.

[59] *Szent Korona,* 1989. december 27. 3.

[60] *Szent Korona,* 1989. november 29. 3.

[61] *Szent Korona,* 1989. december 6. 3.

[62] Listaállítási probléma is felmerülhetett volna, feltéve, ha sikerül az előírt számú ajánlószelvény összegyűjtése. A kispártoknak a megemelt parlamenti küszöb is nagy probléma lett, ráadásul kapcsolt lista esetén a szövetkező szervezeteknek külön-külön kellett volna elérni az 1990-ben még négyszázalékos támogatottságot.

A sajtónévsorban az aspiránsok több mint felét (34) a Pofosz adta[63] vagy támogatta, amitől a jurtás Magyar Nemzeti Párt jelentősen elmaradt (24).[64] Azonban a kétpárti jelöltállításból a kívülállónak nem következett a szoros szövetség. A választási együttműködés inkább látszott pragmatikusnak.

A káderhiányon túl a Pofosz-részvétel egy másik fontos célt is szolgált. Az egykori '56-os harcosok, a nemzeti forradalom résztvevői szerepeltetésével kívánták hitelesíteni a tárgyalásos rendszerváltás nemzeti radikális ellenprogramját, forradalom nélkül, de forradalmi erkölcsiségű rendszerváltást.[65]

A nemzeti radikálisok a kommunistaellenes retorikát az ellenállás szimbolikus történelmi alakjainak politikai „rehabilitálásával" igyekeztek erősíteni. Az emlékmű- és szoboravatások sora még 1989. november 4-én az '56-os emlékező kopjafával

[63] Vida István: I. m. 412. – Miután a KNU a választás bojkottja mellett döntött, a Pofosz a Somogyi Keresztény Koalíció tagjaként indult a voksoláson, a szövetség azonban mindössze a listás szavazatok 0,12 százalékát szerezte meg.

[64] *Szent Korona,* 1990. február 7. 3. – A közölt adatok szerint a szövetség huszonhárom fővárosi egyéni kerületben állt volna rajtkőre. Baranya megyében heten, Pest megyében pedig hat személy indult volna el – a jelölti státuszért. Az unió ismertebb exponenseinek többsége (Geréb Attila, Dózsa László, Pálos László, Bartal Ferenc) Budapesten szándékozott megmérettetni magát, ahol Vedres András személyében (aki később kisgazda kampányokban is részt vett, valamint 1994-ben szabad demokrata önkormányzati jelölt is volt) egy, a szűkebb szakmai berkeken túl ismert értelmiségit is maguk mellé állítottak. Romhányi László viszont szülőhelyén, a sátoraljaújhelyi kerületben indult volna el. A katolikus-keresztény orientációt három pap volt hivatott megjeleníteni, akárcsak a Szent Korona Társaság tagjaként az MNP által támogatva Vasban fellépő hitoktató-vállalkozó Dancsecs György, aki azután az 1990-es évek közepétől a MIÉP-ben politizált. Négy megyében viszont a KNU a választási bojkott bejelentéséig nem adott hírt egyetlen jelölt állításáról sem.

[65] A hatvanöt jelölt-jelölt közül tizenegy személynek volt '56-os múltja, vagy szól arról (nyomtatott-internetes) sajtóforrás. Négyük (Bosnyák Imre, Dózsa László, Szalma Árpád, Szalay Róbert) többnyire saját elbeszélésén alapuló „forradalmári" múltja nem igazolt kielégítően. Közülük Bosnyák Imre és Szalay Róbert nyilas-hungarista múltja meghatározta értékelésüket. A jelöltjelöltek közül további nyolc személy volt '89 előtt politikai elítélt, vagy szenvedett hátrányt, őt vagy családtagját sújtó ítélet révén. Utóbbi csoportba sorolható bizonyos értelemben maga Romhányi is, édesapja elvesztése az egész család tragédiája.

indult,[66] majd december 26-án Mindszenty József egykori esztergomi érsek (első magyarországi) mellszobrát is felavatták a Jurta Színház mellett.[67] Az Unió szimbolikus politikai, emlékezeterősítő lépései 1990 első hónapjaiban is folytatódtak három forradalmi helyszínen. Március 12-én a Corvin közben, a Fónay Jenő vezette Pofosszal, valamint Pongrátz Gergely egykori felkelőparancsnokkal,[68] március 20-án a Huba utcai Vendéglátóipari Szakközépiskolánál,[69] április 4-én a Népköztársaság útja (ma Andrássy út) 99. számú ház falánál koszorúztak.[70]

Közeledtek az első többpárti demokratikus választások, a KNU is közleményeket adott ki, tüntetéseket szervezett. A KNU február 1-jei – késedelmes bejelentés miatt betiltott –, majd ennek ellenére megtartott Vörösmarty téri demonstrációján Romhányi László néhány száz fős hallgatóság előtt a választási törvényt a „nemzet szégyenének" nevezve kijelentette: az „igazi ellenzék képviselői nem kapják meg a választási kampányhoz szükséges pénzt és nyilvánosságot", majd hozzátette: „az ország minden pártjának vezetőségében jelenlevő ejtőernyősök megakadályozták, hogy nemzeti egység alakuljon ki a most hatalmon levőkkel szemben".[71] A fokozott hangulatú résztvevők a Szabadság térre, a Magyar Televízió székháza elé vonultak, ahol álláspontjuknak

[66] *Szent Korona,* 1989. november 29. 5.

[67] A Keresztény Nemzeti Unió felhívása. 1989. december 22. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=229166&ty=1 (Letöltve: 2012. 04. 20.). – Romhányi László már 1989 nyarán kötetet jelentetett meg Mindszenty József életrajzi írásaiból, szentbeszédeiből és körleveleiből *Legyen meg a te akaratod* címmel.

[68] *Szent Korona,* 1990. március 21. 6.

[69] Közlemények, előrejelzések. 1990. március 19. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=20&ni=258691&ty=1 (Letöltve: 2012. 04. 20.)

[70] Emléktábla-avatás. 1990. április 4. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=20&ni=265023&ty=1 (Letöltve: 2012. 04. 20.)

[71] A Keresztény Nemzeti Unió tüntetése. 1990. február 1. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=242628&ty=1 (Letöltve: 2012. 04. 20.)

nyilvánosságot követelve többen a behatolást is megkísérelték.[72] A rendőrségi engedély nélkül demonstráló KNU az incidenssel a politikai élet perifériájára sodródott. A folyamatot a február 16-án, ugyancsak a Vörösmarty téren (más források szerint a február 23-ai sajtótájékoztatón) bejelentett[73] választási visszalépés zárta le.

A felismerés döntéssé érett: sem az anyagi forrásokat, sem a szervezeti fejlődés-bázisépítés kései szervezkedésből fakadó hiányos és elmaradott állapotát figyelembe véve nem versenyképes az új-régi nemzeti radikális ellenzék – így azt meg kell óvni a választási kudarctól. A radikális nemzeti jobboldal a betagozódással vállalt kötelmek helyett a saját mozgástérben kívánt politizálni, úgy gondolván, a törvényhozó hatalomból való kiszorulás nem jár együtt a politikai befolyás és ellenőrzés elveszítésével. A szövetség február 23-i sajtótájékoztatóján kinyilvánította: „a

---

[72] Mint a Szabad Európa Rádió szerkesztője megjegyzi: „ezt az akciót a kivezényelt rendőrkordon parancsnokainak okos viselkedése hiúsította meg végül. Mindenesetre a harsány »Vesszen Pozsgay!« kiáltásoktól zengett a tér". – Visszatekintő: február 2., avagy a népátverés történelmi alapjai. *Szabad Hírek hírei.* Forrás: http://ajobbik.network.hu/blog/a-jobbik-hirei/visszatekinto-februar-02-avagy-a-nepatveres-tortenelmi-alapjai (Letöltve: 2012. 05. 14.) – Másképp idézte fel az eseményeket napokkal később Romhányi László: „A jogosan felháborodott tömeget csak komoly erőfeszítések árán tudtuk lecsillapítani [...] Két és fél órás várakozás után végre megjelent a Televízió forgatóstábja, és meghallgatta a tüntetők jogos követeléseit. Ám ígéretük ellenére nem sugározták az egybegyűltek fő követeléseit, hanem mindössze fél percre játszottak be képeket a demonstrációról. Tehát ismét becsapták a népet". A konzekvenciát levonva kijelentette: „a Magyar Televízió a mai napig egy szűk hatalmi klikk érdekeit szolgálja ki". A Keresztény Nemzeti Unió közleménye. 1990. február 7. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás:http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=244606&ty=1 (Letöltve: 2012. 04. 20.)

[73] Demonstráció a Vörösmarty téren. 1990. február 16. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=247881&ty=1 (Letöltve: 2012. 03. 23.) A demonstráción indította el a KNU azt a kampányát, amelyben népszavazás kiírását követelte a választási törvény módosítására, tiltakozásul a kopogtatócédulák alkalmazása ellen.-- Bartal Ferenc idézett, február 20-i keltezésű levele (lásd 46. jegyzet) szerint a választástól való visszalépést Romhányi László már akkor bejelentette, ugyanakkor az MTI arról csak mint az 1990. február 23-i sajtótájékoztató során elhangzott bejelentésről tudósított.

magyarországi többpártrendszer irányított, manipulatív rendszer része, ezért bármilyen koalíciós formáció kerül hatalomra a márciusi választásokat követően, a KNU ellenzékké válik".[74]

Az unió visszalépése ellenére a „kirekesztett nemzeti ellenzék" tagjaként a választási kampány aktív résztvevője maradt. Március 20-án csatlakozott az Országos Választási Bizottság közös kispárti lista állítását megakadályozó döntése ellen tiltakozó, tizenkét szervezet által közreadott állásfoglaláshoz.[75] Két nappal később, 22-én ismét a KNU-t „szellemi pogrom" alá vető Magyar Televíziót és annak elnökét, a pártot – talán elsőként – „jobboldali náci szervezetnek" nevező Nemeskürty Istvánt támadták: „választási »bőségkosarából« kirekesztett ellenzéki pártokat […] a [március 15-én – a szerző] éjjel sugárzott ünnepi események közvetítéséből kihagyták – kiollózták – még esélyt sem adtak arra, hogy a nemzet nyilvánossága előtt hangjukat hallassák".[76] A keresztény nemzeti szövetség az országgyűlési választások első

[74] A Keresztény Nemzeti Unió sajtótájékoztatója. 1990. február 23. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=250278&ty=1 (Letöltve: 2012. 03. 23.)

[75] Közlemény a választások tisztaságáról. 1990. március 22. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=K%C3%B6zlem%C3%A9ny+a+v%C3%A1laszt%C3%A1sok+tisztas%C3%A1g%C3%A1r%C3%B3l&sd=19890101&ed=19901231&sp=0&ni=259089&ty=1 (Letöltve: 2012. 03. 23.) „[E]zek a kétes értékű állásfoglalások foltot ejtettek a választások remélt tisztaságán, gátolták a pártok közeledését, tömörülését. A nemzeti érdek ellenében az erők szétforgácsolására vezettek, és durván sértve a fennen hangoztatott esélyegyenlőség elvét […] Törvénysértő tevékenységüket tapasztalva az Országos Választási Bizottság azon tagjai iránt, akiket a belügyminiszter javaslatára az állampárt által mindvégig szavazógépezetként használt parlament nevezett ki, legteljesebb bizalmatlanságunkat fejezzük ki." – állt az állásfoglalás szövegében, melyhez többek között a Magyar Néppárt, a Pofosz, a Magyar Függetlenségi Párt, a Haza Párt és a Magyar Október Párt is a nevét adta.

[76] A Keresztény Nemzeti Unió tiltakozása. 1990. március 22. *Rendszerváltás és az MTI.* Forrás: http://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=Kereszt%C3%A9ny+Nemzeti+Uni%C3%B3&sd=19890101&ed=19901231&sp=20&ni=260127&ty=1 (Letöltve: 2012. 03. 23.) „Nemeskürty István az ország nyilvánossága előtt közölte, hogy március 15-én ő rendelte el a Magyar Televízió épületének lezárását, egy olyan párt fenyegetése miatt, amely párt nem szerepel ugyan a, »vitaasztalnál«, de egyszer már kővel dobálta meg a Magyar Televízió épületét." – emlékeztetett a KNU.

fordulója után, március 29-én – korábbi elutasító álláspontját a helyzetre tekintettel feladva – az egyetlen kormányképes nemzeti erő, a Magyar Demokrata Fórum támogatására szólította fel híveit. Ugyanakkor a választott stratégia igazolására kiemelték: „Bevált a KERESZTÉNY NEMZETI UNIÓ választási taktikája is, mert igen kevesen járultak az urnához (a magyarok egyharmada távolmaradt)"; továbbá: „a választók több százaléka áthúzta az egyéni és pártlistákat! Az [...] UNIÓ számára ez komoly győzelmet jelent."[77] Utóbbi „analízis" egy további lépéssel távolabb vitt az immár választások által is legitimált politikai struktúrától, saját közönséghez szólva alternatív valóságkép megteremtését jelentette. Az EKA–NEKA kizáró nyilatkozatával kezdődő hírlapi szócsaták, nyilatkozatháború és köztéri tüntetések közepette az 1990. májusi választásokig tartó időszak során a keresztény-nemzetiek a politikai szélre szorultak. Válaszul Romhányi László és köre világossá tette, hogy az „ellenzék ellenzéke" szerep helyett a döntéshozó politikai elit ellenzékeként folytatja működését. A nyilvános versengésből visszavonulva részvételi bojkottot, *forradalmi demokrácia* alternatívát hirdettek, kicsiny szubkulturális pártjaikat építették-őrizték, saját díszletek között. Ahogy tudták. Ahogy engedték. Erről szól majd tanulmányunk következő része.

[77] *Szent Korona,* 1990. április 4. 3. – Az érvénytelen szavazatok aránya valóban átlag feletti volt az 1990-es választások első fordulójában: a területi listára leadott szavazatok 3,39%-a, 172 136 választó adott le érvénytelen szavazólapot. A későbbiekben az érvénytelen szavazatok aránya 0,73% és 1,46% között alakult.

→

A Kőbányai Polgári Serfőzde reklámfotója az ellenforradalmi időszakban, 1920.
Eredeti: Kovács Károly. Forrás: Fortepan

PORTER SÖR!
Porter Sör

A Tanácsköztársaság görbe tükre*

Csunderlik Péter, a forradalmi évek fiatal, de már ismert és elismert kutatója érdekes feladatra vállalkozott: megeleveníteni a magyar Kommün képét a rá következő évtized hazai pamflet- és emlékezésirodalmában. Ez a tükör görbe tükör; nem lehet más, hiszen a tárgyalt írások szerzői nem törekedtek objektivitásra, céljuk a propaganda, a befeketítés, esetleg a kimagyarázás, az emlékező szerepének felnagyítása vagy bagatellizálása. Objektivitásra a szerző törekszik, amennyiben az ismertetett szövegeket megjelenésük időpontja, körülményei, írójuk esetleges szerepe és szándéka szerint mutatja be. Célját elérte, a munka tükrözi a kor bonyolultságát, indulatait, a közelről látás korlátait.

A témából adódik fő problémája: nehéz pontosan megvonni határait. Ez már a címben is megmutatkozik, amennyiben a „korai Horthy-korszak" szerepel időhatárként, bár a felvonultatott pamfletek stb. jó harmada Horthy kormányzóvá választása előtt jelent meg. A húszas évek végén közzétettekre viszont már nem illik. Bonyolultabb határkérdés, hogy mit tekintünk pamfletnek – erre nincs szabály. Nem a teljességet kérem számon, hanem azt, hogy a szerző kizárt a körből igényesebb, pamfletté nem degradálható írásokat; ami érthető, csakhogy a kutatásba bevont szerzők ezeket ismerték, esetleg felhasználták, de mindenesetre

* Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 365 p.

hatással lehettek rájuk, akár iránymutatóak is voltak – továbbá a kortárs olvasó ismerhette őket, a mai olvasó nem feltétlenül.

Nem a tárgyalt írások körének megvonását kívánom kifogásolni, hanem hasznos lehetett volna egy olyan bevezető fejezet, amely legalább röviden kitér az olyan fontos korabeli publicisztikákra, tanulmányokra, amelyek formálták a kor eszmevilágát, s így természetesen hatottak a tárgyalt írások nagy részére. Mint például Szabó Dezső vezércikkei a *Virradat*ban, a *Pardon* rovat, Bajcsy-Zsilinszky és mások cikkei, másrészt a Gratz Gusztáv, illetve Huszár Károly által szerkesztett tanulmánykötetek, vagy az *Öt év múltán* című októbrista tanulmánykötet. Berzeviczy Albert vagy Szterényi József túszélményei nem kevésbé érdekesek az ismertetetteknél csak azért, mert nem pamfletként, hanem könyvrészletként jelentek meg. Bár teljességre nem törekedhetett, jelentősége miatt is idetartozna például Wiesenberger Vilmos szakszervezeti vezető emlékezése.[1]

Fontos érdeme Csunderlik könyvének, hogy miután legnagyobbrészt elfogult, sokszor rágalmazó pamfleteket ismertet, felméri ezek valóságtartalmát. Ezzel helyreigazítja az emigráns, majd második világháború utáni marxista irodalom túlzásait is, és pótolja azok elhallgatásait, említésük nélkül, mondhatni indirekt módon. Így értékes útmutatást ad a mai olvasónak, aki nem mérheti fel a Tanácsköztársaság-ellenes vagy Tanácsköztársaság-párti írások valóságtartalmát; mivel nemcsak leírja a rágalmakat vagy „jóindulatú" túlzásokat, de leméri valóságtartalmukat is, így mintegy közli az olvasóval, mit higgyen el, mit ne. Olyan vitatott témákban mutatja tehát ki a pontos igazságot, mint a „zsidókérdés", az egyházellenes intézkedések, a „vörösterror", a „fehérpénz", a hibás parasztpolitika, az ellenforradalmi mozgalmak valós méretei (vagyis eltúlzásuk mindkét oldalról), és így elválasztja a valós bírálatot az alaptalan vagy túlzó rágalmaktól. Ezáltal célkitűzésétől, témájától mintegy függetlenül jelentősen hozzájárul a Kommün történetének valós bemutatásához.

[1] Wiesenberger Vilmos: Az Abonyi utcai értekezletek. *Typographia,* 1919. október 17., október 24.

Azt persze nem kívánhatjuk meg a szerzőtől, hogy egyenként vizsgálja minden idézett állítás valóságtartalmát. Így Sasvári Nagy Olivér állítását, hogy Cserny József bűncselekményért öt évet ült börtönben; nem járhatott utána annak: tényleg ült-e, és pontosan mennyit. Míg a felhasznált pamfletek többsége kiemeli a bűnözők jelenlétét a forradalomban, Dietz rendőrfőkapitány szakmája védelmében tagadja ezt.

Csunderlik tematikus felosztás szerint ismerteti a pamfletek, emlékezések tartalmát. Ez célszerű, de talán nehezen áttekinthető és helyenként elkerülhetetlen ismétlésekkel jár. Egyben típusok szerint is csoportosítja az emlékezőket. Vannak „belső ellenállók", akik hivatalt viseltek a forradalomban, s azzal mentegetődznek, hogy felléptek a terror és a hibák ellen, mint a szociáldemokrata Weltner Jakab és Göndör Ferenc. Kiss Ferenc posta-főigazgató, azt bizonygatva, hogy ő csak hasznos munkát végzett, egyenesen kikel azok ellen, akik passzívan félreálltak, s erre büszkén bírálják a cselekvőket, mint a „kerítés mögül ugató ebek" (38.).

Vannak a magyarázkodók, mint Orbók Attila, aki Károlyi Mihály fizetett hívéből lett ellensége, de már előbb finoman szólva kettős szerepet játszott, tehát volt mit kimagyaráznia. Csizmadia Sándor, a munkásmozgalom régi, de addigra kiöregedett harcosa, aki néhány napra lett népbiztos, bizonyára csak ismert nevéért – de részeg botrányai miatt hamar le kellett váltani. Buza Barnának és „nagyatádi" Szabó Istvánnak nem volt ugyan szerepe a Tanácsköztársaságban (bár utóbbi passzív résztvevője a Berinkey-kormány utolsó, a hatalmat átadó ülésének), de a szocializálás ellenségei már az ő radikális földreformprogramjaikat is úgy tekintették, mint a magántulajdon elrablásának kezdetét. Mindenesetre szükségesnek tartották, hogy védőiratokat jelentessenek meg.

Számos emlékiratíró emeli ki a szociáldemokrácia külön felelősségét a Tanácsköztársaság kikiáltásában, a szélsőjobboldali szerzőktől kezdve a polgári demokrácia fenti híveiig. Utóbbiak közül Alföldi Dávid egri ügyvéd írása nem szerzője személye miatt érdemel külön említést, hanem mert már 1919-ben rámuta-

tott arra a körülményre, amit a történetírásban is csak újabban említenek jelentőségének megfelelően.

„Alföldi olvasatában – írja Csunderlik – az MSZDP »hatalomvágyó« vezetői azért játszottak össze a kommunistákkal és puccsolták meg Károlyi Mihályt, mert tudták, hogy a tavaszra kitűzött nemzetgyűlési választáson nem tudnak többségre szert tenni." (45.)

Részletesen foglalkozik a könyv a nagyszámú ellenforradalmi memoárral, amelyek szerzői az ellenállás dicsőségét vindikálják maguknak. Csunderlik valós méretükre redukálja a felnagyított ellenforradalmi mozgalmakat. (Ezt a jelenséget a közelmúltból is ismerhetjük…) Külön figyelmet kapnak a jelentős ellenforradalmárok: Gömbös Gyula, Kerecseny János, Dietz Károly és mások. Itt is hiányolnám, hogy nem történik utalás arra, aki nem pamfletben, hanem kétkötetes könyve fejezeteként ismerteti ellenforradalmi élményeit (Batthyány Tivadar). Friedrich István nem írt memoárokat, éppen ezért fontos híve, Wagner Károly „Egy ellenforradalmár" álnéven megjelentetett pamfletjének ismertetése. Annál inkább, mert konkrét politikai célt szolgált: akkor jelent meg, amikor Friedrich még vezető politikusként való visszatérésre törekedett, ellenségei pedig éppen ezért támadták.

Az aktív ellenforradalmárok sorában fontos Gömbös Gyula rövid emlékezése.[2] A feldolgozott írások nagy részével együtt Gömbös mindkét forradalommal foglalkozik. Tömör füzetének lényege: a legjobb esetben káros álmodozók, akik nem értették meg, hogy „a magyarság jövőjét csak az önálló magyar nemzeti hadsereg biztosíthatja". A Horthy-rendszer egyik főszereplője már ekkor szélsőséges antiszemita volt. Szerinte a Kommün fő okozója a „zsidó nemzetiség", bukásának oka pedig az, hogy a zsidók destruktívak, nem rendelkeznek államalkotó képességgel. Ezzel Csunderlik utal arra, hogy az antiszemitizmus kezdettől a Horthy-rendszer lényegéhez tartozott, már a Bethlen-érában is.

Az ellenforradalmi korszak másik vezető politikusa, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter viszont főleg azt igyek-

[2] Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról.* Budapesti Hirlap nyomda, Budapest, 1920. (Új kiadásban: Attraktor, Budapest, 2017)

szik bizonyítani memoárjában, Buzához és Szabó Istvánhoz hasonlóan, hogy a szociáldemokraták felelőssége nem kisebb a kommunistákénál.

Számos emlékezés foglalkozik az ellenforradalmi mozgalmakkal, s azokban az emlékező fontos vagy eltúlzott szerepével. Az önigazolás sajátos esete Hajós Jenő bécsi követségi tisztviselőé, aki azzal menti részt *nem* vételét a bécsi ellenforradalmi szervezkedésben és annak fő cselekményében, a követségen tárolt nagy pénzösszeg elrablásában, hogy leszólja az akciót.

Sok visszaemlékezés foglalkozik szerzője személyes sérelmeivel. Az újságírók emlékezéseinek nagy számát – és szubjektivitását – magyarázza szerzői foglalkozása; írni tudó emberekről lévén szó, ezek sokszor érdekesek, joggal bírálják a demokratikus lapok felesleges betiltását.

Nem kerülhette meg Csunderlik, hogy részletesen foglalkozzon Tormay Cécile *Bujdosó könyv*ével, nem jelentősége, hanem ismertsége okán. Hiszen az annak idején és újabban ismét agyonreklámozott „naplót" sokan olvasták. Kimutatja, hogy az *álnapló,* hiszen szerzője nem is tartózkodott az események helyszínén, hallomásból ismert eseményeket vagy álhíreket ad elő, naplószerűen kiszínezve. Mint szépirodalomnak tekintett mű nem is tartozna ide, de azért is hasznos volt foglalkozni vele, mert Tormay és más szereplők rágalmazó írásait bizonyos körök a rendszerváltás után siettek újra kiadni, persze elemzés, cáfolat nélkül.

Lipthay Olga 1923-as „leleplező" cikksorozata talán azért érdemesült itt méltatásra, mert túltesz minden rágalmazáson, a maga nemében. A kortársak szerint elmebeteg Lipthay a szokványos vádakat überelve azzal vádolja többek mellett Károlyi Mihályt és Kun Bélát is, hogy a Habsburgok ügynökei. A Habsburgok pedig megelőzték a Tanácsköztársaság szocializálásait – a törökök kiűzése után felállított, a régi adománylevelek híján a nemesi birtokokat császári kézbe vevő Újszerzeményi Bizottsággal (Neoaquistica Commissio).

Gömbös híve, Szemere Béla kórházigazgató viszont a fajegészségügy nevében óvott röpiratában, a zsidók mellett, az „elme-

fogyatékosoktól", akik szerinte Tisza Istvántól Károlyi Mihályig ellepték a magyar politika elitjét.

A katonai visszaemlékezések közül kiemeli Kratochvil Károly (a Székely Hadosztály parancsnoka) és Julier Ferenc (a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, Kassa visszafoglalója) memoárjait. Megjegyezném, hogy ilyen emlékezés sajnálatosan kevés jelent meg a téma fontosságához képest, de érthető módon: azok, akik a Nemzeti Hadseregben folytathatták katonai karrierjüket, inkább hallgattak, bár idetartozhatna Lakatos Géza 1944-es miniszterelnök és Andorka Rezső tábornok 1921-ben megjelent emlékezése[3] – ám ezt tanulmánykötet közölte. Julier és Kratochvil forrásértékű munkájának közös vonása, hogy vitatott szerepük miatt mentegetőzni kényszerültek. Gyurócsik Jászay Mihály ezredes pamfletjét viszont az ismeretlenség homályából ásta ki a szerző.[4] Az ezredes nem szégyelli harcait a Vörös Hadseregben, és elítéli Kratochvil fegyverletételét.

Csunderlik külön foglalkozik a pamfletirodalom szimbolikájával. Mint a nemzetközi irodalom jó ismerője ezt be is ágyazza az általa stratégiai metaforáknak nevezett módszerek elemzőinek példatárába.

Nem kerüli meg az antiszemitizmus kérdését, részletesen ismerteti annak főbb megjelenési formáit, kitér azokra az írásokra, amelyek már az őszirózsás forradalomban is döntőnek találják a zsidóság szerepét, s röviden utal a forradalomtól távol álló zsidó polgárság védekezésére a „faji" általánosításokkal szemben (Székely Sámuel, Krausz Vilmos). A tények ismertetése mellett a probléma elemzésébe nem megy bele, mert az már nem is a pamfletirodalom tárgya. (Ilyen lenne a zsidó polgárság, hadiipar, tartalékos tisztek szerepe a háborúban, vagy a zsidó származású népbiztosok közismert arányának említése mellett az összehasonlítás a zsidó származásúak arányával például a háborús Tisza-kormány miniszterei között – 30%.)

[3] Lakatos Géza–Fleischhacker Rezső: A főhadiszállás. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.* Franklin Társulat, Budapest, 1921. 291.

[4] Gyurócsik Jászay Mihály: *Tanulságok és igazságok a közelmúltból.* k. n., Nagykanizsa, 1926.

Kár, hogy Csunderlik nem foglalkozik többet azokkal a kortárs írásokkal, amelyek éppen azt gúnyolják, ami a Tanácsköztársaság világából biztosan maradandó; a nemzetközi szakirodalomban általánosan elismert képzőművészeti alkotásokkal (plakátok), az akkor újszerű, modern költészettel, irodalommal, amely a forradalom sok hívét is megbotránkoztatta. Ezért is sajnálatos, hogy az egyébként dicséretes munkát végző kiadó az egyik legismertebb plakát ízléstelen karikatúráját választotta borítónak.

Csunderlik új könyve reményt ébreszt a recenzensben, hogy a magyar történetírás végre túllép az egyoldalú, érte vagy ellene szemléleten: az objektivitás felé.

Hajdu Tibor

Kutatott és tapasztalt: Magyarország 1945 után*

Árpád von Klimó Németországban született, jelenleg az Amerikai Egyesült Államokban élő történész, akinek fő kutatási területe az újkori és jelenkori európai történelem. A jelen könyvismertetés szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy Árpád von Klimó, ahogy a neve is mutatja, magyar származású. Rokonai közt találjuk Klimó Györgyöt, a nyilvános pécsi püspöki könyvtár alapítóját, amely a helyi egyetemi könyvtár részeként, Klimo Könyvtár néven ma is fogadja az olvasókat. A kapcsolat a szerző és tárgya, Magyarország között azonban ennél jóval szorosabb, hiszen közvetlen felmenői még hazánkban éltek, és immáron legalább három évtizede hazajáró kutatóként köszönthetjük őt minden évben hosszabb-rövidebb ideig. Így elmondható, hogy nemcsak kutatja, de meg is élte a magyarországi történelem legutóbbi évtizedeit, melyek itt tárgyalt könyvének is részét képezik.

A kiadvány Magyarországot 1945-től szinte egészen a kézirat lezárásáig (2017) vizsgálja, és a szerző egy korábbi, német nyelvű publikációjának[1] kibővített, javított változata. A jelen kötet angol nyelven került nyomtatásba Kevin McAleer fordításában. Mindkét kiadvány egy-egy könyvsorozat részeként jelent meg (a német nyelvű az Europäische Zeitgeschichte sorozat második köteteként, míg a 2018-as kiadvány a Histories of Central and

* Árpád von Klimó: *Hungary since 1945.* Routledge, Abingdon & New York, 2018. 222 p.

[1] Árpád von Klimó: *Ungarn seit 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.

Eastern Europe sorozatindítójaként), ami nemcsak megjelenésében határozta meg a műveket, de bizonyára iránymutató volt tartalmi szempontból is. A német sorozat első kötete nemcsak von Klimó német nyelvű kiadásának szerkezetével mutat hasonlóságot, de a 2018-as könyvében is említésre kerül mint inspiráció (11.).[2] Érdekes megjegyezni, hogy a német sorozat az egyes országok 1945 utáni történetére fókuszál, míg az amerikai kiadó sorozatelemei területi alapon kapcsolódnak össze. Így ebben a könyvsorozatban megtalálhatunk regionális és egy-egy országra fókuszáló kötetet ugyanúgy, mint időben nagyobb távú (1900-tól napjainkig), vagy egyetlen évet tárgyaló kiadványt is. Ennek megfelelően von Klimó 2018-as publikációja tárgyalja Magyarország történelmének legutolsó korszakát, összehasonlításban más országokéval (például Csehszlovákia és Németország), éppen úgy, mint egy-egy helyszínen – például a Kossuth tér (40–43.) –, vagy „időpillanaton" – mint 2010 (201–203.) – mint reprezentatív esettanulmányon keresztül.

Bár a kiadvány címe – ahogy a könyvsorozaté is – narratív történetábrázolásra utal, a fejezetcímek (például *Életmódok változásai, Egyházak és vallások*) és a bevezetőben megfogalmazott négy központi kérdés (államapparátus, gazdaság és társadalom, kultúra, az ország kapcsolata a Nyugattal) rögtön világossá teszi, hogy sokkal inkább összehasonlító, elemző könyvről van szó. Az összehasonlítás sokféle módon jelenik meg a kötetben: az egyes vizsgálati pontokat, kérdéseket egyenként elemzi végig a 20. században, így híva az olvasót a különböző területek (eredményességének, szerepének stb.) összevetésére. Mindemellett az egyes megközelítések különböző tudományterületeket és vizsgálati módszereket képviselnek. A történelem mellett találunk „tisztán" gazdasági (4. fejezet) vagy szociológiai fókuszú egységeket, például tanulmányi hátteret vizsgáló (40–42.) megközelítéseket is. Emellett a médiáról, pontosabban az állampropagandáról (136.) ugyanúgy olvashatunk, mint a média rendszerváltás utáni szerepéről (170.), vagy az ünnepélyek elemzéséről március

[2] Thomas Mergel: *Grossbritannien seit 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

15. változó jelentősége kapcsán (24–26.). Továbbá az emlékezet – Horn Gyula kiadott önéletrajzának szerepét (69–70.) vagy Heller Ágnes visszaemlékezését idézve (20.) – és a (nemzeti, kisebbségi és politikai) identitás kérdésének tárgyalása szintén gazdagítja von Klimó munkáját.

Többféle időbeli csoportosítás és azok összehasonlító elemzése is megjelenik a bő 200 oldalas kiadványban. Például hat különböző országvezetési rendszert (12.) állapít meg a szerző, máshol Magyarország történetét a vizsgált időszakban demokrácia előtti, illetve utáni korszakokra osztja (például a 9. fejezet címe – *Magyar politika 1989 óta* – is ezt mutatja), ismét más elemzési részekben 2010-et („2010 előtti magyar alkotmány" – 35.), illetve 2012-t (az Alaptörvény kapcsán) tekinti egyfajta meghatározó fordulópontnak. Emellett olvashatunk néhány kiemelkedő történelmi személyiség szerepének összevetéséről is, például itt: „Nem csupán maga Sztálin, hanem Magyarországon Rákosi, akárcsak más kommunista vezetők, mint Nicolae Ceauşescu is felhasználták a nacionalizmus eszméit saját politikájuk érdekében" (itt és a későbbiekben: a szerző fordításában, 154.). A mára már klaszszikusnak számító kérdés, az ország Nyugat-, Kelet- vagy Közép-Európához tartozása, több ponton szintén összehasonlítások keretében jelenik meg. Ezzel a szerző célja nem az, hogy valamelyik nézőpont igazát támassza alá, hanem hogy Magyarország önálló sajátosságait határozza meg, és önmagából kiindulva vizsgálja meg az ország szerepét nemzetközi szinten a vizsgált időszakban: „Röviden, mi a közös magyar nevező ezekben a különböző kormányzati formákban, és mi különbözteti meg a magyar államot más európai államoktól?" (31.)

Az ábrázolt időszak hosszúsága és a bemutatott szerkezeti, módszertani komplexitás ellenére a könyv nem megterhelő olvasmány. A változatos nézőpontok, a személyes történetek például a Gerbaud család vagy Márai Sándor megidézése (117.), a „száraz" gazdasági vagy népességi adatok mellett a sok esetben megmosolyogtató részletek akár *A Szabó család*ról (152.) vagy a Trapper farmerről (144.) nem hagyják lankadni a figyelmet. Továbbá rávilágítanak a szerző széles körű olvasmányélményeire. Szintén figyelemfelkeltőek az egyes fejezetek középpontjába

állított szempontok (a kötet a bevezető után 1956 jelentőségének tárgyalásával kezdődik), vagy az egyesek számára talán szokatlan retorikának ható kijelentések, mint a kötet utolsó mondata, végkövetkeztetése: „Magyarország jövője nagymértékben függ Németország és az Európai Unió stabilitásától" (203.).

Az olvasmányélményt segítheti elő a szerző által gyakran használt hétköznapi nyelv, például „és mégis mi a fenére volt ez jó?" (105.), illetve az anekdotának is beillő, meseszerű leírásokkal színesített egységek, például a pólóviselés jelentőségéről az 1970-es évek magyar fővárosában (135.). A gyors olvasást és befogadást akár az is segítheti, hogy von Klimó nem terheli az olvasót láb- vagy végjegyzetek sokaságával, és elvétve jelzi folyószövegében a forrásait, sőt a kötet végén megjelenített irodalmi lista is meglepően rövid. Azaz a szerző feltehetőleg nem szakkutatóknak szánta írását, sokkal inkább ismeretterjesztő munkának. Ezt támasztja alá a könyv terjedelme (228 oldal) és a *Bevezetés*ben megfogalmazott célkitűzés is, hogy az elemzett jelenségeket nem kiragadottan, hanem kontextusával együtt, a nehézségeket és lehetőségeket egyaránt magyarázva tárgyaljon (2., 7.). Szintén a fentieket igazolhatja, hogy bár von Klimó bemutat reprezentációs, például a Szent Korona (31.) vagy a Terror Háza-kiállítás elemzésére (58.) vonatkozó kérdéseket, valamint társadalmi, kulturális, vagy alulról jövő mikrovizsgálatok eredményeit, mégis sok esetben alkalmaz átfogó, klasszikus elméleteket és kategorizációkat, amelyekbe, vagy amelyek mellé állítja a magyar példákat. Ezt mutatja az is, hogy egyfelől újszerűnek hathatnak a kisebbségi csoportokról és lehetőségeikről szóló elemzései és az ezek alapján megfogalmazott nemzeti, illetve országos szintű következtetései (például a 7. fejezetben), másrészről azonban az 1945 és 1989 közti időszakot ő is a Rákosi – 1956 – Kádár mára túlzottan leegyszerűsítettnek ítélt korszakolásban tárgyalja több helyen (27., 89., 184–185.). A kötet ismeretterjesztő jellegét erősíti, hogy számos alkalommal öltözködéskultúrából vett példákkal teszi érzékletesebbé a leírt társadalmi, politikai vagy gazdasági változásokat. Ilyen például a Levi's farmer megjelenése Magyarországon 1978-ban (76.), vagy hogy „[A] sztálinizmus […] a fehér ing bevezetését jelentette" (136.), illetve az orkán

divatjának tárgyalása (145.). Megfogalmazhatjuk a kérdést, hogy ezek a példák mennyire segítik egy ország megismerését vagy az információ átadását hangulatképekként, hiszen általános tudást vagy ismeretanyagot nem feltétlenül mozgósítanak ezek a részletek.

Mivel a kötet elsősorban az amerikai közönséget célozza meg, nagyobb hangsúlyt fektet a szerző az egyes magyarországi események és a nemzetközi folyamatok párhuzamba állítására – például az 1968 és 1973 közötti magyar gazdasági változásokat a titói Jugoszláviához hasonlítja (93) –, vagy a vizsgálati korszakot megelőző időszakok ismertetésére is. A magyar pártok alakulását ennek jegyében a 20. század elejétől tárgyalja (43–44.). Az olvasó jogosan kérheti számon, hogy statisztikai adatokat tartalmazó táblázatokon kívül sem illusztráció, sem térkép nem szerepel a kötetben. Meglepő, hogy bár a szerző hosszasan ír plakátábrázolásokról (98., 80., 171.), a kiadvány egyetlen képet sem tartalmaz. A kötet ugyanakkor a magyar olvasó számára nem érdektelen, hiszen számos olyan megközelítést, következtetést tartalmaz, amelyekről hajlamosak vagyunk megfeledkezni: például, hogy a magyarországi jóléti állam legfőbb gondja, hogy a magyarok inkább a világ leggazdagabb államai közé tartozó nyugati szomszédaikhoz mérik maguk, semmint Romániához vagy Ukrajnához (112.). Az összehasonlító szemlélet rávilágít a magyar történelem bizonyos aspektusainak egyetemességére is – így arra, hogy a zártabb közösségekbe (például vidéken) a felülről jövő ideológia kevésbé vagy lassabban fejti ki a hatását (121.). Mindezek újszerűnek hathatnak a hazai történelmi narratívákhoz képest.

A kötet egyik talán legérdekesebb aspektusa a szerző viszonya művének tárgyához. A személyes történelem és neveltetés adta ismeretek, a megélt vagy kollégáktól és barátoktól megismert tapasztalatok, valamint a németországi, majd tengerentúli életpálya és szakmai kutatómunka ötvözetének gyümölcsét tartja kezében az olvasó. Feltételezhetően személyes élmények alapján is ismerte a szerző a PeCsa, Koncz Zsuzsa vagy a táncdalfesztiválok jelentőségét (147–148.), azonban érdekes, hogy nem említi a politikai nyomás szerepét az esti iskolákon való

részvétellel kapcsolatban, különösen annak munkahelyi előmenetelben betöltött szerepét (123–126.). A rendszerváltás utáni időszak ismeretét mutatja, hogy a vizsgált kötetben tárgyalja az EU-csatlakozással nagyon korán megfogalmazódott félelmeket, ami ellentmondásban állt a csatlakozást megelőző és közvetlen utána uralkodóan jellemző euforikus médiavisszhanggal (48., 190.). Ezzel szemben a „lokális" információ hiányát jelenti, hogy míg alaposan tárgyalja a gazdaság és a társadalom kapcsolatát korábbi időszakokban, a szerző nem beszél a rendszerváltás óta jelen lévő és a magyar társadalom szinte egészét érintő különböző „alternatív, hivatalos munkanélküliséget elkerülő" formákról (úgymint a közmunkaprogram, vagy a minisztériumok által biztosított ösztöndíj-rendszerek), sem a feketegazdaság széles körben ismert megoldásairól (mint a borítékban kapott fizetéskiegészítés). Nyugat-európai élet- és szakmai tapasztalatainak jele, hogy von Klimó a vizsgált kötetben hiányként fogalmazza meg a pártlojalitást a magyar társadalomban közvetlenül a rendszerváltás után (48.). Szintén saját szakmai hátterével magyarázható a publikáció időkeretét megelőző korszak széles körű tárgyalása, vagy Mindszenty bíboros szerepének részletesebb bemutatása, hiszen ez állt a szerző korábbi kutatási területének középpontjában.

Összességében tehát elmondható, hogy a könyv a külföldi olvasók számára mindenképpen tartalmaz „belső információkat", amelyeket a szerző számukra érthető kontextusban mutat be, míg a magyarországi olvasóközönség számára a kötet metodikájában és összefüggéseiben jelenthet újdonságot, és így értékes olvasmányélményt mind a szakma, mind a szélesebb olvasóközönség számára.

Harlov-Csortán Melinda

Abstracts

ÁKOS FÓRIS:

The Reception of the 1941 NKVD Mass Murders in Hungary

In the summer of 1941, German anti-Soviet propaganda focused on the Soviet massacres committed in the Baltic and Western Ukrainian territories. Following official German propaganda, news reports on the executions perpetrated by the NKVD received prominence in the Hungarian public. Hungarian public opinion was informed on these events through reports by German news agencies, which were published in the Hungarian press. But members of the Hungarian press and war correspondents also reported on Soviet atrocities that were discovered in the occupied territories of the Carpathian Group. In addition, NKVD mass killings were recurring elements of war diaries and anti-Bolshevik pamphlet literature. There are three main characteristics of these published atrocity stories. First, the victims and perpetrators of the mass murders were identified based on their nationality. Second, based on the experience of WWI propaganda, descriptions of the murders were emphasized instead of quantitative data. Finally, the primary framework of presenting the murders was that of the "self-disclosure" of the Soviet Union, as the massacres of 1941 were interpreted as a recrudescence of the Red Terror during the Russian Civil War. In addition, the Hungarian anti-Bolshevik discourse adapted symbols of the narrative condemning the Hungarian Soviet Republic to the new atrocity stories.

Keywords: propaganda, World War II, press, atrocity story, Ukraine

JUDIT PIHURIK:

"Agitgrenades" – Anti-fascist Propaganda in Soviet Prisoner-of-War Camps

One part of the history of prisoners of war in the Soviet Union is the Soviets' attempt to "win them over." The Central Anti-fascist School, where prisoners of war of different nationalities completed their courses, started operations in Krasnogorsk in February 1943. Its aim was to retrain prisoners of war as anti-fascists and communists so that they would re-educate their fellow prisoners politically after returning to the camps. These activities are documented by the so-called "camp farewell albums" made by those Hungarian prisoners of war who returned to Hungary in 1947–1948 and adjusted to well-defined Soviet expectations. The aim of this article is to provide an outline on the history of anti-fascist and communist propaganda activities in prisoner-of-war camps based on the above-mentioned sources and to analyse the front-line anti-fascist press, the Soviet orders concerning prisoners of war, and the recollections of the prisoners of war. The contemporary albums and later sources prove that the prisoners of war realized the tragic distinction between the reality of Stalinism and the fake ethos suggested by the authorities earlier than their compatriots.

Keywords: Second Wold War, antifascism, propaganda, prisoners of war, Stalinism

MÁRTON FÜLÖP:

Satirical Magazines and Caricatures in the Service of World War II Propaganda in Germany and Hungary (1939–1944)

This paper presents the propaganda activities of German and Hungarian far-right humour papers during World War II through an

examination of caricatures and other drawings collected from five magazines: three satirical magazines of the Third Reich (*Fliegende Blätter*, *Kladderadatsch*, *Simplicissimus*), the Hungarian satirical magazine *Drótkefe*, and the daily newspaper *Magyarság*. All these magazines played an active role in anti-Allied and anti-Jewish war propaganda. The author outlines the characteristics of symbols and topoi used by the magazines to achieve their objectives: discrediting the enemy, declaring the moral superiority of the Axis Powers, and expressing their belief in the "ultimate victory" of Nazi Germany. The illustrations depicted comrades and enemies ("us" and "them" in Koselleckian terms) differently: contrary to the distortedly portrayed enemies, the comrades were presented in an idealistic manner. World War I propaganda caricatures and socialist "positive caricatures" (which are briefly overviewed in this paper) show the same tendencies.

Keywords: propaganda, caricature, satirical magazine, press history, World War II

ANDRÁS JOÓ:

Organisations, War Aims, and Memoranda: British Political Warfare towards Hungary and Romania, 1942–1944

During WWII systematic political and psychological warfare unfolded with unprecedented technical assistance and organization. New official bodies were created, while propaganda was intertwined with intelligence services and diversionary efforts aimed at foreign countries—sometimes under the same control. The British war leadership sought the most effective organizational framework and concepts, in which the states of Southeast Europe had different significance for British war strategies. The Political Warfare Executive, established in autumn 1941, strived to elaborate and follow a coherent and well-informed propaganda strategy towards Hungary and Romania from 1942 on. However, propaganda interests were hard to reconcile with political and military goals. In this regard, it is critical to listen to the voices of citizens or emigrants from the allies of Germany,

who knew these countries up close. This study interprets three such memoranda—from Pál Ignotus, Rusztem Vámbéry, and C. A. Macartney—and discusses the main considerations of British propaganda towards Romania. The common element of British propaganda towards Hungary and to Romania was Transylvania.

Keywords: World War II, British propaganda, Political Warfare Executive, intelligence, BBC Hungarian broadcast, SOE in Southeast Europe

PÁL PRITZ:
Endre Bajcsy-Zsilinszky, András L. Áchim, and Géza Féja

András L. Áchim, a notable figure of democratic Hungarian politics, suffered a violent death in 1911. Endre Bajcsy-Zsilinszky ended his life on a gallows tree as the great martyr of the Hungarian nation in late 1944. Nevertheless, the latter had a crucial role in the death of the former. The question about this exact relationship has a long literature, and yet answers are still ambiguous. One of the renowned "populist writers," Géza Féja, further deepened this ambiguity. This essayistic study strives to clarify several aspects of this problem by using philological methods.

Keywords: Bajcsy-Zsilinszky, Endre; Áchim L, András; Féja, Géza; suffocation, disunity, Békéscsaba; corruption, solitude, peasantry, gentry society

LAURA UMBRAI:
The History of Public Kitchens in Budapest in the 1920s or How the State Got Receptive "to Provide Certain Public Needs"

After the lost war, public kitchens meant a growing burden for the capital city that took over this duty from social organizations under the pressure of necessity. With the establishment of war kitchens, the state appeared on the scene. However, over the next five years, governments only excelled with optimistic announcements of social fundraising actions and the support

of a market-based firm of government-friendly entrepreneurs that soon went bankrupt. Paradoxically, in the early 1920s, when destitution levelled to the war situation, the low number of people using public kitchens reconfirmed meagre state involvement. In contrast to the old inhabitants of the cities, the city's newly arrived residents from the lower layers of the society abstained from public kitchens to the very end, and only used such opportunities for their children at schools. In the mid-1920s and 1930s, the state assigned taxes to contribute to these public nutrition actions of the capital. By this time, however, most of those in need had been born in the city, and they used this opportunity in larger numbers, up to 30 to 60 thousand people per day. Although this publicly provided food was free by this point, it was bound to ever-stricter conditions, and its quality was poor. Therefore, the growing acceptance of public kitchens was inseparable from the deteriorating living conditions of the Great Depression.

Keywords: public kitchen, communal kitchen, food history, communal feeding, social care, Budapest

HENRIETTA TRÁDLER:

Servant in the Family: An Interpretation of Servant-Employer Relations through the Story of Csinszka and Vonyica

The study analyses the history of the domestic servant of Endre Ady and Csinszka. Litterateurs already know much about Anna Márk, also known as Vonyica, who had already served the Boncza family in Csucsa. Csinszka took the young girl "into her marriage" and they nursed the chronically ill poet together. Vonyica remained with Csinszka after the death of Ady. After she became pregnant and gave birth to her daughter, Bogyó, Csinszka did not dismiss her, but kept her domestic servant in her next marriage with Ödön Márffy. Vonyica was provided her own suite, and her daughter received a middle-class education and was actually raised by the three of them. We can reconstruct the life-path of this domestic servant and her personal relations

to her employer using ego-documents and memoirs. Was it an atypical servant-employer relationship, or was the inhumane fate of domestic servants a posterior fiction? What general conclusions can be drawn from this single case?

Keywords: domestic servant, domestic service, Endre Ady, Csinszka, matron and servant relationship, history of servants, history of emotions

JÓZSEF MARELYIN KISS–LÓRÁNT TOLDI:

Revolving Stage. I. László Romhányi and the Organization of the Hungarian Radical Right (1987–1990)

The crisis and disintegration of the monolithic party-state system generated a flood of parties, and from 1987 to 1990 nearly 70 parties were founded. The main scene of party formation was the Jurta Theatre in the People's Park, which was founded in a special constellation of the regime change. This "stage" has become an emblematic venue of political changes thanks to the opposition groups. It is little known, however, that the former playground became a meeting place for radical right critics by mid-1989, after László Romhányi, an actor and director who built and ran the private theatre, stepped out of the mainstream due to his political ambitions. With the participation of revolutionaries of 1956 and far-right Hungarian emigrants, Romhányi also founded three radical nationalist parties with great, but unrealistic, hopes of victory. The tendencies, organizations, and politicians of right-wing radicals were excluded from the tactical alliance of democratic and popular opposition-wings (EKA) and elites. Consequently, the Jurta Theatre, as the opposition of legitimate changes, became a political entity itself, from which the notion of "sabotaged regime change" was born. The article discusses the organization of the radical right movement (Jurta) and the original conflicts of the Jurta's dramaturgy.

Keywords: Jurta Theater, László Romhányi, national Christian Right, radical right, regime change, political party conflicts

Contents

War Propaganda

Ákos Fóris: The Reception of the 1941 NKVD Mass Murders in Hungary 4

Judit Pihurik: "Agitgrenades" – Anti-fascist Propaganda in Soviet Prisoner-of-War Camps 35

Márton Fülöp: Satirical Magazines and Caricatures in the Service of World War II Propaganda in Germany and Hungary (1939–1944) 59

András Joó: Organisations, War Aims, and Memoranda: British Political Warfare toward Hungary and Romania (ONLINE SUPPLEMENT)

Studies

Pál Pritz: Endre Bajcsy-Zsilinszky, András L. Áchim, and Géza Féja 92

Laura Umbrai: The History of Public Kitchens in Budapest in the 1920s or How the State Got Receptive "to Provide Certain Public Needs" 115

Henrietta Trádler: Servant in the Family: An Interpretation of Servant-Employer Relations through the Story of Csinszka and Vonyica 145

József Marelyin Kiss–Lóránt Toldi: Revolving Stage. I. László Romhányi and the Organization of the Hungarian Radical Right (1987–1990) 176

Review

Tibor Hajdu: The Curved Mirror of the Council Republic 206

Melinda Harlov-Csortán: Examined and Experienced: Hungary after 1945 213

Tartalomjegyzék

Háborús propaganda

Fóris Ákos: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója 4

Pihurik Judit: „Agitgránátok" – antifasiszta propaganda a szovjet hadifogolytáborokban 35

Fülöp Márton: Vicclapok és karikatúrák a II. világháborús propaganda szolgálatában Németországban és Magyarországon (1939–1944) 59

Joó András: Szervezetek, háborús célok, memorandumok: A brit politikai hadviselés Magyarország és Románia irányában 1942–1944 – ONLINE MELLÉKLET

Tanulmányok

Pritz Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza..... 92

Umbrai Laura: A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátásra" 115

Trádler Henrietta: Cseléd a családban. A cseléd-gazda kapcsolat értelmezése Csinszka és Vonyica történetén keresztül 145

Marelyin Kiss József – Toldi Lóránt: Forgószínpad. I. Romhányi László és a nemzeti-keresztény radikális jobboldal szerveződése (1987-1990) 176

Szemle

Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság görbe tükre 206

Harlov-Csortán Melinda: Kutatott és tapasztalt: Magyarország 1945 után 213

FELHÍVÁS TÁMOGATÓINKHOZ 1%

SOKSZOR KÉRTÜK MÁR ÖNTŐL ADÓJA 1 SZÁZALÉKÁNAK FELAJÁNLÁSÁT.

HISSZÜK, HOGY INGYENES RENDEZVÉNYEINKKEL, KÖNYVTÁRUNK ÉS LEVÉLTÁRUNK FENNTARTÁSÁVAL, KÖNYVEINKKEL ÉS FOLYÓIRATAINKKAL JÓL HASZNÁLTUK FEL AZ ÍGY KAPOTT TÁMOGATÁSOKAT.

PTI

IMMÁR TIZEDIK ÉVE ELLENSZÉLBEN MŰKÖDÜNK, ÉS MÉG MINDIG ITT VAGYUNK.
FIZIKAILAG UGYAN KORLÁTOK (KORDONOK) KÖZÖTT, DE **SZABADON ÉS SZOLIDÁRISAN.**

EZT TÖBBEK KÖZÖTT ÖNNEK IS KÖSZÖNHETJÜK.

HIGGYE EL, ÉRDEMES VOLT, HISZEN MOST JÖN CSAK EL A MI IDŐNK:

EGY OLYAN ORSZÁGBAN, AHOL A JÁRVÁNY ELMÚLTÁVAL MÉG FONTOSABB LESZ A SZABAD SZÓLÁS.

EGY OLYAN VÁROSBAN, AHOL VÉGRE ÖSSZEKAPASZKODHATUNK.

EGY OLYAN TUDOMÁNYOS ÉLETBEN, AMELY ALTERNATÍVÁT KERES AZ ÁTPOLITIZÁLT TÖRTÉNETÍRÁSSAL SZEMBEN.

EGY OLYAN KÖZÖNSÉGÉRT, AMELY KITARTÓ, NYITOTT ÉS MEGÉRDEMLI AZ INGYENES KULTÚRÁT.

A FOLYTATÁSBAN IS SZÁMÍTUNK ÖNRE, MERT UGYAN HOSSZÚ TÁVÚ TERVEINK VANNAK, DE **TARTALÉKAINK VÉGESEK.**

KÉRJÜK, SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓJA 1%-ÁVAL VAGY EGY KISEBB ÖSSZEG FELAJÁNLÁSÁVAL 2020-BAN IS TÁMOGASSON MINKET!

A POLITIKATÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA:

19661971-1-41

A POLITIKATÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY SZÁMLASZÁMA:
12010879-01412628-00100003 (RAIFFEISEN BANK)

www.napvilagkiado.eu

NAPVILÁG KIADÓ

A médiarendszerben végbemenő változások rendszerint a politikai rendszerben végbemenő változásokat követik és tükrözik. Így történt ez Magyarországon is, ahol a 2010-es országgyűlési választások során kétharmados mandátumtöbbséget szerző Fidesz–KDNP pártszövetség hatalomra kerülése után azonnal nekilátott a médialátkép gyökeres újrarajzolásának. A Reporters Without Borders nevű szervezet szerint a sajtószabadság terén Magyarország 2010-ben még a világrangsor 23. helyén állt, 2018-ra azonban a 73. helyre csúszott vissza, azaz időközben ötven ország előzte meg. Ugyanebben az időszakban a Freedom House a magyar sajtót a „szabad" kategóriából a „részben szabad" kategóriába sorolta át. A kormánypártok a média jó részének gyarmatosításával és propagandacélokra való fordításával az évtized második felére ideológiai hegemóniát vívtak ki maguknak. A pártrendszerben kialakuló „centrális erőtér" immár a médiarendszerben is kialakult. Az ebben a kötetben összegyűjtött írások a média feletti informális politikai ellenőrzés kialakulását, az így létrejövő patrónusi-kliensi médiarendszer működését dokumentálják – különböző perspektívákból, az összehasonlító médiaelemzés (*media systems theory*) eszközeivel.

Bajomi-Lázár Péter médiaszociológiát, médiatörténetet és összehasonlító média-tanulmányokat tanít a Budapesti Gazdasági Egyetemen. A Médiakutató alapító szerkesztője. Legutóbbi szerzői könyve: *Party Colonisation of the Media in Central and Eastern Europe* (Budapest & New York: The Central European University Press, 2014). Legutóbbi szerkesztett kötete: *Media in Third-Wave Democracies. Southern and Central/Eastern Europe in Comparative Perspective* (Budapest & Párizs: L'Harmattan, 2017).

Beck Zoltán
A megszólalás üres helye – a romológiáról és más dolgokról

Amikor úgy döntöttem, hogy a disszertációm alapjául szolgáló kéziratot újra előszedem, hogy kissé leporoljam, és könyvvé formáljam, abban bíztam, hogy az azóta a fejezetekhez, alfejezetekhez készült jegyzeteim beillesztésével, az azóta megjelent irodalmak beleolvasásával az írás nagyját elvégzem. Az újraolvasás ellenben azt eredményezte, amit ugyan mind tudunk, mégis meglepődünk, ha bekövetkezik. A szöveg számos helyen nem volt világos, sok esetben volt pontatlan, csacsogó vagy mindentudóan szűkszavú, egyébiránt nagyon is hasonló hozzám. De ami kifejezetten zavart: nem értettem vele mindenhol egyet. Az eltelt idő megtermelte ezt a távolságot köztem és köztem. Köztünk, és erre a távolságra, erre a kitöltetlen helyre tekintettem rá, erre az abban a pillanatban üres helyre. A papíron lévő szöveg még-ott-van szöveg, létezésének igazolása a betűk alatti üres helyre benyújtott igény. A rákerülő szöveg még-nincs-ott szöveg, amely nem is várja készen az oda kerülését, de már tudomása van a létezéséről, megszületése feltételeként.

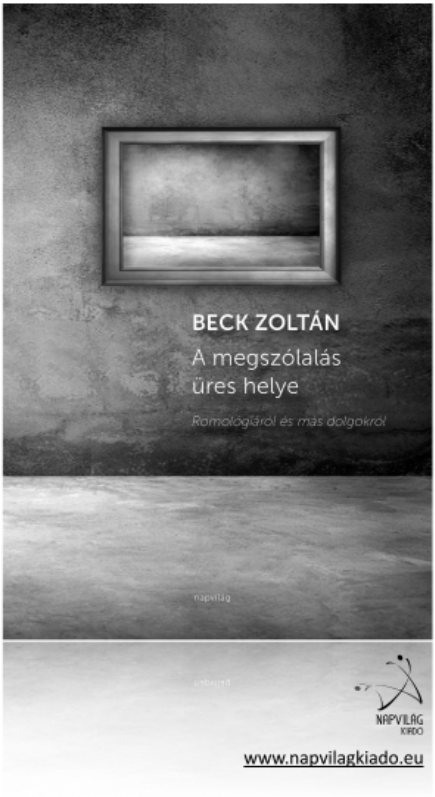

Ezt az üres helyet kezdtem megírni. Nem teleírni vagy feltölteni vagy áthidalni, nem: hanem ezt az üres helyet megragadni, megfogalmazni valahogy. Míg végül olyan könyv lett belőle, amely alig-alig hasonlatos ahhoz, amelyet írni kezdtem. Most betűk vannak a lapokon, szövegek, amelyek arra várnak, hogy szóba elegyedjenek, hogy megkérdőjelezzék őket, s hogy úgy járjanak, mint elődeik – hogy tehát rájuk írjanak.

Ha egyszerű kérdésekben akarom megfogalmazni, mi is ez a könyv, azt mondanám: három rövid kérdés. „Mi a romológia?”, „Mi a cigány, roma irodalom?”, „Van-e a képzőművészetnek etnikus tere?” Nem hiszem, hogy ezek a kérdések megválaszolhatók, inkább azt, hogy ezek mentén elsősorban morális és esztétikai megfontolások mutatkoznak meg, olyanok, amelyek a világunk dolgaihoz való viszonyunkat árnyalni, pontosítani vagy megkérdőjelezni tudják.

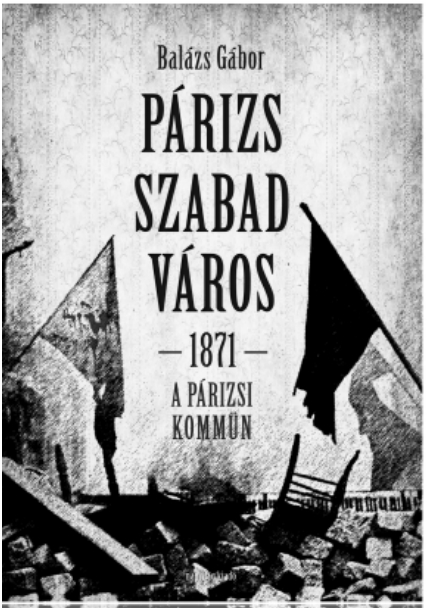

Aligha van olyan esemény, amely inkább a tágabb értelemben vett „baloldali tábor” teljes egyetértésének tárgya lenne, mint Párizs városának felkelése, a párizsi kommün a vesztes porosz–francia háború után, és. ezzel azért többé-kevésbé mindenki egyetért. Ennek a jelenségnek persze az egyik oka, hogy talán ez az a fontos történelmi esemény, amelyről tán a legkevesebbet tudunk: a kommün története még hívei, rajongói, tisztelői számára is legtöbbször elég homályos. Ennek oka, hogy a kommün, ez a „tigrisugrás a történelem szabad ege alatt” (Walter Benjamin szavaival) már a kortársak számára is nagyon nehezen megfogható és elmesélhető történelmi eseménynek bizonyult.

A Napvilág Kiadó kötete bőséges korabeli és modern forrást felhasználva tárja fel a párizsi kommün kiváltó okait, történelmi gyökereit, a városi forradalom természetét, a kortársak reakcióit, az események lefolyását, a kommün utáni megtorlást, valamint a forradalom utóéletét az emlékezetben és a történetírásban. Feldolgozásának módszere egyszerre klasszikus és formabontó. olvasmányos és elgondolkodtató.

www.napvilagkiado.eu

SZERZŐINK

FÓRIS ÁKOS
PhD-hallgató, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola; Clio Intézet, munkatárs;
ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék, egyetemi tanársegéd

FÜLÖP MÁRTON
PhD-hallgató, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola,
Modernkori Magyarország Doktori Program

HAJDU TIBOR
DSc., történész

HARLOV-CSORTÁN MELINDA
PhD-hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

JOÓ ANDRÁS
PhD, főiskolai tanár, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, tudományos főmunkatárs

MARELYIN KISS JÓZSEF
történész–szociológus, országgyűlési almanach-szerkesztő,
a Jelenkutató Alapítvány Intézet vezetője

PIHURIK JUDIT
PhD, Dr. habil., történész, Szegedi Tudományegyetem, ny. egyetemi docens

PRITZ PÁL
DSc., az ELTE BTK magántanára

TRÁDLER HENRIETTA
PhD-hallgató, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék;
Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, kutató.

TOLDI LÓRÁNT
PhD-hallgató, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program; levéltáros,
Nemzeti Közszolgálati Egyetem

UMBRAI LAURA
PhD, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs

Az ellenség „tömeggyilkosságok híreivel” való „félelmetesebbé maszkírozása”, tehát az atrocitáspropaganda egyes értelmezések szerint már a keresztes háborúk legitimációja során is tetten érhető, viszont a pszichológiai hadviselés professzionális formájává az első világháború során vált. Amíg az első világháborúban az atrocitástörténetek középpontjában a központi hatalmak nyugati, valamint szerb fronton elkövetett vélt vagy valós háborús bűnei álltak, addig a második világháborút a német–szovjet atrocitásháború határozta meg, mivel a háború totális jellege, valamint a német és a szovjet hatalom térbelileg is egymást átfedő atrocitásai és tömeggyilkosságai megteremtették az ellenség delegitimálásának és dehumanizálásának igényét és lehetőségét.

(Fóris Ákos: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója)

[Bajcsy-Zsilinszky Endre] élete tehát a gyalázatos egyéni bosszúállástól népe dühe lángjának lelkébe való beköltözéséig ível. Az ív – pedig hány hasonlóan ellentmondásos életutat jegyzett fel a história – még manapság is sokaknak megfejthetetlen talány. Az egymással feleselő tényeket természetesen nem szabad elhallgatni, nem szabad megvolt éleket eltüntetni. Ám arra is nagy szükség van, hogy ponderáljunk. Tehát ne csupán azt nézzük, hogy mely igazság mely másik igazságra replikáz, hanem azt is, hogy az igazságoknak mi is valójában a súlyuk. Ne relativizáljuk el a súlyok közötti különbségeket. A sokszor irgalmatlanul nagy különbségeket. Életünkben nincs teljes elfogulatlanság. Ám az elfogultságokat igenis meg lehet zabolázni. Azokkal a háttérben is lehet legalább törekedni a tárgyilagosságra. És akkor esetünkben Békéscsabán is el lehetne jutni oda, hogy szobra legyen Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Mondjuk Áchim Andrással szemben, vagy mellette. Hiszen már régen nem meresztenek egymásra farkasszemet.

(Pritz Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza)

11004
9 770864 960017

Bolti ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft